

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Н. Қ. Мәтбек

СҮЛЕЙМЕН БАҚЫРҒАНИДЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫ

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ӘОЖ
КБЖ

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Ғылыми кеңесі (№ хаттама,) және
Редакциялық-баспа кеңесінің
(№ хаттама,) шешімімен ұсынылған*

Пікір жазғандар:

Мәтбек Н.Қ.

Сүлеймен Бақырғанидың шығармашылық өмірбаяны:
монография / Н.Қ. Мәтбек. – Алматы: Қазақ университеті,
2018. – 166 б.

ISBN 978-601-04-3555-1

Бұл монографияда XII ғасырда Орталық Азияда өмір сүрген Сүлеймен Бақырғанидың шығармашылығы және оның әдеби туындыларының қазақ әдебиетінен алатын орны, әдеби-көркемдік маңызы, тәрбиелік мәні талданады. Сүлеймен Бақырғани өмір сүрген дәуірдегі таным-түсінік және ой-сана зерделеніп, олардың шығармашыл тұлғаның хикметтері мен дастандарындағы көрінісі баяндалады. Ғылыми еңбекте Сүлеймен Бақырғанидың шығармаларының бұрын-соңды зерттелуі және оның шығармаларының әдеби құндылығы да қарастырылады.

Кітап әдебиет зерттеуші ғалымдарға, филология, шығыстану факультеттерінің оқытушыларына, магистранттары мен студенттеріне, сондай-ақ жалпы оқырман қауымға арналған.

**ӘОЖ
КБЖ**

ISBN 978-601-04-3555-1

© Мәтбек Н.Қ., 2018

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ әдебиетінің терең тамырлары XV ғасырға дейінгі түріктілдес тайпаларға ортақ ескерткіштерде жатыр. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеу мәселесі Бейсембай Кенжебаев бастаған ғалымдардың еңбектеріне арқау болды. Бірақ кеңестік саясаттың ықпалымен X-XII ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиет, әсіресе түріктік сопылық поэзияның негізін салушы Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің шығармашылығы бүтін бір ұрпақ талғамынан тыс қалды. Ислам мәдениетінің сан ғасырлар бойы халқымыздың рухани дамуына тигізген әсер-ықпалы сөз етілмеді.

Еліміз тәуелсіздік алған 90-жылдардың басынан ясауитанушы ғалымдар шоғыры көбейіп, ақын мұраларын жаңаша көзқараспен қайта қараушылар саны арта түсті. Сонымен қатар Ясауи шәкірттерінің мұраларын зерттеу, оларды танып-білу ісі де күн тәртібіне қойылды.

60-жылдардағы әдебиеттану ғылымындағы қазақ әдебиетінің бастау-бұлағы жөніндегі талас-тартыстың тұсында Б. Кенжебаев: “VIII-IX ғасырлардан бері қазақ жерінде, сонымен шектес жерлерде, кейбірін қазақ халқы құрамына енген рулар өкілдері жасаған, қай-қайсысы болсын бүгінгі қазаққа түсініксіз, бірақ бір кезде қазаққа түсінікті болған, қазақ қолданған тілдерде жасалған жазу-сызуларды, жазба әдебиет нұсқаларын қазақтікі деп айтуымызға, қазақ

жазба әдебиетінің тарихына енгізуімізге болады. Атап айтқанда, VIII-IX ғасырлардағы “Орхон-Енисей” жазу-сызулары; IX-X ғасырлардағы Талас-Шу бойында жасалған кітаптар – “Құтадғу білік”, “Лұғат-ит түрік” т.б; X-XII ғасырларда Каспий теңізі жағалауларында жарыққа шыққан кітаптар – “Кодекс куманикус”(“Қыпшақ тілдерінің сөздігі”), “Қисса-сул-әнбие” т.б; XI-XII ғасырларда қазақ жерінде жасалған Қожа Ахмет Ясауи, С. Бақырғани шығармалары – “Дивани Хикмет”, “Хакім Ата”, “Бақырғани кітабы”, “Ақырзаман” т.б; Алтын Орда тұсында Сырдария бойында, Арал маңында жасалған әдеби шығармалар – “Махаббатнаме”, “Қобызнаме”, “Саяхатнаме”, “Жұм-жұма” тағы басқалар қазақ халқының ертедегі жазба әдебиет нұсқалары деп есептеліп, қазақ әдебиеті тарихында тексерілуге тиісті”, – [1, 298 б.] деп, аталған әдеби ескерткіштерді зерттеудің қажеттілігіне мән берген болатын.

Кеңестік ғылыми атеистік идеология сопылық ағымды теріс ұғындырып келді. Сопылық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі – Сүлеймен Бақырғани (Хакім Ата) мұралары хақында қазақ әдебиеттану ғылымында бірді-екілі ғылыми мақала жазған Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев сынды ғалымдардың зерттеулерінен өзге жұмыстарда ақын шығармалары дінді уағыздаған зиянды еңбек деп танылды. Сопылық өзінің табиғатында әділдікті, тазалықты, төзімділікті, тақуалықты уағыздайды. Сопылық әдебиеттің ар, жан, тән тазалығын биік ұстанатын, дүниеқоңыздықты, жалған дүниені мансұқтайтын, адам баласына мейірімді, қайырымды болып, жетімнің ақысын жемей, кемтарларға, жоқжітікке жәрдем беруге үндейтін, нәпсіқұмарлықтан бездіріп, күнәға батудан сақтандыратын ой-түйіндері ескерусіз қалды. Көптеген діни мазмұнды көне мұралар кеңінен зерттеу нысанасына айналмады.

Шетелдік зерттеушілер өздерінің ғылыми еңбектерінде сопылық әдебиеттің ерекшеліктерін зерделеді. Шығыстанушы ғалым Е.Э. Бертельс өзінің “Суфизм және сопылық әдебиет” атты еңбегінде сопылық әдебиетті танып-білмей, ортағасырлық мұсылмандық Шығыстың мәдени өмірі туралы нақты түсінік қалыптастырудың мүмкін еместігін, өйткені оның классиктерінің

дәл XX ғасырдың басына дейін Шығыс әдебиетіне түгелге дерлік әсер еткендігін, мұсылмандық Шығыс авторлары шығармаларының суфизммен тығыз байланыстылығын өте орынды атап көрсеткен болатын [2, 54 б.].

Қазіргі кезеңде түрік, өзбек, орыс зерттеушілері сияқты қазақ ғалымдары да ясауитануда біршама жетістіктерге жеткендігін айта аламыз. Бірақ әдебиеттану ғылымында Ясауидің ісін алға қарай жалғастырушы, таңдаулы шәкірті, ғұлама ақын Сүлеймен Бақырғани мұралары жете зерттеліп, өзіне лайықты орнын ала алмай келді.

С. Бақырғани кисса-дастандарының желісі – XIX-XX ғасырлардағы қазақ ақын-шайырларының шығармашылығына да ұласып жатқандығын таразылай келе, ғалым Р. Бердібайдың: “Діни тақырыпқа жазылған қиссалардың бұрын қазақ арасында зор даңққа ие болғанын да ұмытуға болмайды. Олардың текстері талғампаз оқушы жұртшылықтың игілігіне айналуы тиіс. Барлық рухани мұраны меңгергенде ғана халықтың өркениет жолындағы орны мен мәнін санаға сіңіріп, табиғи дамудың болашағына соқпақ салуға болады”, – [3, 340 б.] деген пікірін еңбегімізде басшылыққа аламыз.

Мемлекетімізде “Мәдени мұра” бағдарламасы арқылы ұлттық әдебиетіміз бен өнеріміздің бай мұрасын зерттеу, жүйелеу мәселесіне баса көңіл бөлініп отыр. Бағдарламада руханият ескерткіштерін (ежелгі түрік, шартты түрде шағатай тіліндегі ескерткіштер атанатын мұралар, халық фольклоры, эпостар мен аңыздар, дәстүр мен ғұрыптар) зерттеу бағытында бірқатар жұмыстар көзделінген. “Мәдени мұра” бағдарламасы аясында ұрпақтарына қауышар шығармалардың қатарында С. Бақырғани еңбектері де өзіне лайықты орнын алуға тиіс.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев: “Біздің ұлттық мәдениетімізде де жалпы азиялықтарға тән биязылық, өткенге салауаттылық жасау, үлкенді сыйлау, жасқа қамқорлық, қысылғанға қол ұшын беру, ағайынның ауызбіршілігін сақтау – бәрі-бәрі де бар. Ендеше сол ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – “Мәдени мұра” бағдарламасының

басты мақсаты болуға тиіс”, – [4] екендігіне ерекше назар аударды.

Кітапта, алдымен, Сүлеймен Бақырғанидың әдеби мұрасы ғылыми тұрғыдан талданып, сопылық бағытта жазылған поэзияның қазақ әдебиетіне тигізген әсер-ықпалын айқындауға көңіл бөлінді. Сондай-ақ еңбекте С. Бақырғани шығармалары тақырыптық, мазмұндық, көркемдік тұрғыдан талданып, өз дәуірінің жемісі екендігі айқындалып, бұл мәңгілік мұралардың мәні мен маңызы ғылыми тұрғыдан сараланады.

Ақынның XIX-XX ғасырлар тоғысында Қазан қаласында жарық көрген мұралары сараланып, жүйеленді. С. Бақырғанидың түркілік сопылық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі екендігі, оның шығармашылығының қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесі пайымдалынды.

С. Бақырғанидың хикмет-өлеңдеріне және “Расул Миғражы”, “Исмайыл қиссасы”, “Ақырзаман”, “Бибі Мариям” дастандарына тұңғыш рет толық талдау жасалынды. Ақынның төл шығармалары – өлең-хикметтері мен қиссалары мазмұндық-тақырыптық және көркемдік ерекшеліктері жағынан зерделенді. XIX-XX ғасырлардағы кітаби ақындар шығармашылығындағы қисса-дастандар жанрының дамуына тигізген әсер-ықпалы көрсетілді. С.Бақырғани шығармашылығының қазақ әдебиетіндегі мәні мен орны анықталды.

1.1. Сүлеймен Бақырғани – Ясауи мектебінің көрнекті өкілі

Сыр бойы әсіресе Түркістан өңірі – еліміздің сонау Қарлұқ (754-840), Қарахан (942-1211) дәуірінен бастап-ақ ислам әлемінің ең басты мәдениет және білім ұяларының бірі болған. Отырардан оңтүстікке қарай қазіргі Түркістан аймағын алып жатқан округ Шауғар аталған. XI ғасырда Шауғар құлдырап, округ астанасы Ясыға көшірілген. Шағын ғана қыстақ Ясы мәдениет орталығына айналып, Орта Азия елдерімен қарым-қатынасы күшейе түскен.

XI-XII ғасырларда Қазақстанда басқа да қалалар өсіп, сауда мен колөнер, дін мен мәдениет айтарлықтай дамыған. Бұған феодалдық қатынастардың нығаюы, мемлекеттік құрылымның шығуы, отырықшы-егінші шаруашылықтың дамуы себеп болды.

XI ғасырдың 60-70-жылдары Қарахан мемлекеті селжуктармен қақтығысып, соның салдарынан бір орталыққа бағынудан кетіп, селжуктарға тәуелді болды. XIII ғасырдың басында Орта Азия мен Қазақстанға қарақытайлардың тұтқиылдан басып кіруінен Қарахан мемлекеті біржолата құлады. Соның нәтижесінде бұрынғы Селжук мемлекетінің құрамындағы Хорезм өлкесі дамып, өркендей бастады.

Қазақстан жерін мекендеген түрік тектес халықтар да Орта Азия елдері сияқты ислам мәдениетін өркен-

детуге өз үлесін қосты. Әсіресе Қожа Ахмет Ясауи өзінің шәкірттерімен қалың бұқараға исламның мәнін ұғынықты етіп, жергілікті халықтың туған тілінде жеткізуге күш салды. Солардың бірі – Сүлеймен Бақырғани XII ғасырда өмір сүрген атақты ақын, ойшыл, ғұлама. Ол өз заманында Хакім Ата деген есіммен белгілі болған. Сүлеймен Бақырғани туралы нақты деректер жоқтың қасы. Қазақтан тарихы және ежелгі дәуір әдебиеті оқулықтарында Хакім Атаның Орта Азияда ислам дінінің таралуына үлес қосқан ұлы ойшыл Қожа Ахмет Ясауидің таңдаулы мұридтерінің бірі болғандығы, ұстазының үлгісімен діни хикметтер жазғандығы ғана сөз болады.

Зерттеу еңбектерде С. Бақырғанидың 1186 жылы 82 жасында қайтыс болғандығы жазылған. Бұл дерекке сүйенсек, С. Бақырғани 1104 жылы дүниеге келген болып шығады. Ғалым Ш.Қ. Сәтбаева “Шоқан Уәлиханов – филолог” деген кітабында: “Ш.Ш. Уәлиханов қыпшақтардан шыққан хорезмдік Хақиматаның 523 (1129) жылы дүниеден өткендігін күнделіктерінің бірінде жазып қалдырған”, – [5, 90 б.] деген мағлұматты келтіреді.

С.М. Демидов өз зерттеулерінің бірінде Сүлеймен Бақырғаниды қазіргі Қоңырат қаласына таяу, Хорезмнің солтүстігіне орналасқан Бақырған деген мекеннен шыққан деп есептейді. Хакім Атаның мазарының сол жерде екендігін, қазіргі уақытта да мінажат етушілерге танымалдығын баяндайды [6, 38 б.].

Ясауитанушы ғалым З.З. Жандарбек “Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы” деген зерттеуінде: “Насаб-нама-йи Хақим Ата” яғни Хакім Ата әулетінің шежіресінен деректер келтіреді: “Сүлеймен Құл Хакімді суфра тұту – білім тарату үшін Қожа Ахмет Ясауи Үргеніш уәлаятына жібереді, оның 93 жыл өмірі болды, бес мың мұриді болды”, – [7, 64 б.] дейді. С. Бақырғанидың мазарының қазіргі Өзбекстан Республикасы Хорезм облысында екендігін көрсетеді.

Қазақ совет энциклопедиясында Бақырғани Арал теңізіне таяу, Қарақалпақ жеріндегі Қоңырат қаласының Үстірт жақ Темірқазығында ескі керуен жолының үстіндегі мекенде туғандығын, ол кісінің қабірі де осы арада болғандықтан, қыстақтың аты осылай аталғандығын көрсеткен [8, 115 б.]. С. Бақырғани туралы

зерттеулерді зерделей келе, Қазақ совет энциклопедия-сында ақынның туған жері деп қайтыс болған жерін көрсеткен деген ойдамыз.

С. Бақырғанидың өмірбаяндық деректерін саралағанда Қазан баспасынан 1878 жылы жарық көрген “Хакім Ата кітабындағы” аңыз-әңгімелерге сүйендік. “Аңыз анасы – шындық” дегендей, бұл Сүлеймен Бақырғани жайлы тұңғыш баспа бетін көрген еңбек болғандығымен құнды.

“Хакім Ата кітабынан” Сүлейменнің Түркістан төңірегінде дүниеге келгендігіне көз жеткіземіз. Белгілі ғалым Х. Сүйіншәлиев те Сүлейменнің қазақтың қалың қоңырат елінен шыққандығын, Қаратау мен Сыр өлкесінде туып-өскендігін жазады [9, 147 б.].

С. Бақырғани жайлы зерттеулерден ақынның 1104 жылы дүниеге келіп, Түркістан маңайын мекендеген жергілікті тайпалардың арасынан шығып, Қожа Ахмет Ясауи мектебінен білім алып, ұстазының батасымен Хорезм өлкесіне ислам дінін, Ясауи тариқатын тарату үшін барып, Бақырған қыстағын мекендеп, 1186 жылы сексен екі жасында сол жерде дүниеден өткендігін білеміз.

“Хакім Ата кітабында” Сүлейменнің Боғраханнның қызы Әнуарға үйленіп, одан Асқарқожа, Мұхаммедқожа, Хұббикожа деген үш ұлы болғандығы айтылады [10, 2-20 бб.].

Қазақ совет энциклопедиясында Айша бибіні Бақырғанидың қызы деп келтіреді. Айша бибінің басына Тараз қаласының онтүстігінде жиырма шақырымдай жерде мазар тұрғызылған [9, 115 б.].

Әнуар Ана Хакім Ата дүниеден өткен соң, Зеңгі бабаға (шын аты – Айқожа, түрі қап-қара негр тәрізді болғандықтан “Зеңгі” аталған) тұрмысқа шыққан. Кейбір зерттеулерде Айша бибіні Зеңгі бабаның қызы деп те санайды. “Хакім Ата кітабында” Айша бибі жөнінде айтылмаған.

Ш. Уәлиханов 1858 жылы 25 қазанда “Қашқар күнделігінде”: “Ташкентте Зеңгі Ата мазары бар. Әнуар Ана – Зеңгінің әйелі, ұстазы Хакім Атаның жесірі, Ер Хұббу – баласы, бірінші некеден; Әли-Асқар – екіншісінен”, – дейді. Әнуар Ананың сиыр бағып жүрген күйеуіне тамақ таситындығын жазып қалдырыпты [11, 50-51 бб.].

Сүлеймен медреседе білім алып, зеректігімен ұстазының көзіне түскен. Он бес жасынан бастап, Құран үйрене бастаған. “Хакім Ата кітабында” Сүлейменнің “Хакім” деген атқа ие болуы жайлы жазылады. Қызыр Илияс бір күні Түркістанға келгенде, оның басқа шәкірттерден ақылдылығын, даналығын, тапқырлығын көріп тәнті болады. “Хакім “ деген ат беріп, аузына түкіреді. Сүлеймен содан ақын болып, хикмет айта бастады дейді.

Хакім – аса дана, хикмет иелеріне берілетін атау. Абай “Отыз сегізінші сөзінде”: “Ғашық-мағшұқлыққа халик бірлән махлұк ортасы мунәсипәтсіз Алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат бірлән ғана елжіремекті – құдаға ғашық болды дейміз. Олай болғанда, хикмет құдаға, пенде өз ақылы жетерлік қадәрін ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге хаким ат қойдылар. Бұлар хақ бірлән батылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандары һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртәбада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақ бірлән ләззаттанады. ...Әрбір ғалым – хаким емес, әрбір хаким – ғалым”, – [12, 147-148 бб.] дейді.

“Бақырғани кітабындағы” хикметтер ақынның Құл Сүлеймен, Хакім Ата, Қожа Хакім Ата деген есімдерімен берілген. Түркілерде “Ата”, “баба”, “баб” (Хакім ата, Арыстан баб, Зеңгі баба т.б.) деген атаулар – дін өкілдеріне, дін басшыларына, шайқыларға берілген атау. Құл атауы (Құл Сүлеймен, Құл Қожа Ахмет Ясауи, т.б.) Алланың құлы деген ұғымды білдіреді. Әрбір мұсылман өзін “Алланың құлымын, Мұхаммедтің үмбетімін” деп таныстырады.

Шәкәрім “Қысқа сөз” деген өлеңінде:

Тәңірің таза, болып бақ сен де кірсіз,
Өлің келсе, менен қаш, Иең – мінсіз...
Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіндей адамға мейірімді бол...
Бір құдайың сабырлы, сен де шыда,
Бәрі осындай ойлансаң артқы жағы.
Мұны білсең, боласың сүйікті құл,
Құлы болсаң, қожанның сүйгенін қыл.

Шын мұсылман болайын деп ойласаң,
Құдайға құл болудың мәнісін біл, –

[13, 213-214 бб.] деп жырлады.

Қожа атауы (Қожа Хакім Ата) оның қожалар әулетінен шыққандығын білдірмейді. Ел арасында білімді, ғалым, оқымысты, ислам дінін үгіттеуші адамдарды да қожалар атаған.

Ғарифолла Есім “Туыстық философиясы” деген мақаласында: “...Қожа деген – Жаратушыға шын ғашық болып, тақуалық жолға түскен сопылардың қауымдық атауы. Тақуалар (немесе тариқат жолындағылар) өздерін қожалармыз деген”, – [14] деп тұжырымдайды.

Хакім Ата – Ясауи мектебінен рухани білімін кемелдендіріп, өзі де шайқылық (мүршидтік) дәрежеге жетіп, шәкірттер тәрбиелеген ұстаз, ұстазының үлгісімен түркі тілінде сопылық хикметтер жазған дана-ақын, ойшыл-ғалым, керемет қасиеттер иесі әулие дәрежесіне жеткен, ел-жұртын ислам арқылы имандылық, адамгершілік жолға үндеген ғұлама.

Сүлеймен Бақырғани кітаптарының түп нұсқасы сақталмаған. Көшірме нұсқалары XV ғасырға жатады. Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасында XVII ғасырда жазылған қолжазба кітап сақталған. Жазылған мерзімі, жері, кім көшіргені көрсетілмеген. Көлемі 652 беттен тұратын аса құнды көне мұраның 119-489-беттері бірыңғай С. Бақырғани хикметтерінен тұрады [15].

Сүлеймен Бақырғани кітаптары баспа бетін XIX ғасырда көреді [16, 14 б.]. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық кітапханасында “Хакім Ата кітабының” 1878 жылы Қазан университеті баспаханасында жарық көрген нұсқасының фотокошірмесі сақталған [10].

“Бақырғани кітабы” Қазан қаласының баспаханаларында 1860 жыл мен 1908 жылдар аралығында он шақты рет басылған. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық кітапханасында “Бақырғани кітабының” төмендегідей нұсқалары сақталған:

1 Бақырған / Бастырған Мұхсин Салихұғлы.– Қазан: Университет табиғханасы, 1860.– 86 б.

1 Бақырғани кітабы / Аударған Мұртаза Мұстафаұғлы, бастырған Шәмсуддин Құсаинов, Қазан: М.А. Чиркова уәрсәләрінің табиғханасы, 1897.– 80 б.

3 Бақырғани кітабы / Бастырған Шәмсуддин Құсаинов, Қазан: М.А. Чиркова уәрсәләрінің табиғханасы, 1900.– 80 б.

4 Бақырғани кітабы .– Қазан: Матбәғә-и Кәримия, 1901.– 80 б.

5 Бақырғани кітабы .– Қазан: Матбәғә-и Кәримия, 1906.– 80 б.

6 Бақырғани кітабы / Бастырған Мұхаммедғали Минһажеддинұғлы.– Қазан: М.А. Чиркова уәрсәләрінің табиғханасы, 1908.– 76 б.

7 Хакім Ата кітабы / Бастырған Фатхулла Хамидуллаұғлы Амашев.– Қазан: Университет табиғханасы, 1878. – 20 б.

8 Ақыр заман / Бастырған Шәмсиддин Хұсайынов уәрсәләрі. – Қазан: Император университеті табиғханасы, 1906. – 16 б.

Еңбекте С. Бақырғанидың “Ақырзаман кітабының” 1906 жылы Қазан қаласында жарық көрген нұсқасы бойынша талдау жасалынды.

С. Бақырғанидың “Бибі Мариям” дастанының мәтіні Ташкент қаласында 1991 жылы жарық көрген “Бақырғани кітабында” жарияланды [17, 63-39 бб.]. Р. Сыздықованың “Ясауи “хикметтерінің” тілі” еңбегінде жарияланған Ясауидің ХVІІ ғасырдан сақталған көне қолжазбасының ішінде “Бибі Мариям” дастанының мәтіні кездесті [18, 364-371 бб.]

Е.А. Малов 1897 жылы Қазандағы Император университеті типографиясынан шыққан “Известия общества археологии, истории и этнографии” (том ХІV, вып. I) деген жинақта Сүлеймен Бақырғанидың “Ақырзаман кітабын” жариялайды [19, 1-25 бб.].

Н. Маллицкий “Туркестанская ведомость” (№71, №72, 1898) жинағынан алынып басылған “Ишаны и суфизм” деген еңбегінде “Хакім Ата кітабынан” Сүлеймен Бақырғани қайтыс болған соң, Әнуар Ананың Зеңгі бабаға тұрмысқа шығуы туралы хикаяттан үзінді келтіреді [20, 25 б.].

Түрік зерттеушісі Мехмет Фуат Көпрүлү 1918 жылы “Түрік әдебиетіндегі алғашқы сопы-ақындар” деген зерттеуін жариялады. Бұл еңбек Кенан Кочтың баспаға дайындауымен “Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы” деген жинаққа енгі-

зіліп, 1999 жылы Шымкент қаласында қазақ тілінде жарық көрді. Бұл зерттеуде Қожа Ахмет Ясауидің халифаларының бірі ретінде Сүлеймен Хакім Ата да аталады. Ғалым “Хакім Ата кітабы” мен “Бақырғани кітабының” мазмұны мен құрылымына кеңірек тоқталады [21].

Қазақ әдебиетінде Сүлеймен Бақырғани жайлы алғаш пікір айтушылардың бірі – әдебиет зерттеушісі Ә. Қоңыратбаев. Ол Өскемен қаласында шығатын “Алтай большевигі” газетінде 1945 жылы 25 қарашада (№226 (1552)) жарияланған “Сүлеймен Бақырғани” деген ғылыми мақаласында “Хакім Ата кітабы” жөнінде келелі пікір айтады. Қарасөзбен жазылған шығарманы роман жанрына жатқыза отырып, XII ғасырдағы Орта Азия түріктерінің жазба тілінің ерекшеліктерін білу тұрғысынан бұл кітаптың тарихи және көркемдік мәні ерекше зор екендігін атап көрсетеді [22].

Т. Қоңыратбаев “Әуелбек Қоңыратбаев зерттеулеріндегі түркология мәселелері” деген зерттеу еңбегінде Сүлеймен Бақырғанидың әдеби мұрасын зерттеп, игеру ниетімен 40-жылдары Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Ғылым академиясының Қазақ бөлімшесіне қарасты Тіл және әдебиет институты тарапынан бірқатар іс-шаралар жоспарланып, бірақ жүзеге аспай қалғанын атап өтеді. “Қазақ әдебиетінің” екінші томына Қорқыт, Қожа Ахмет Ясауи шығармаларымен қатар, Сүлеймен Бақырғанидың әдеби мұрасы туралы тарау да еруге тиіс болған. Ә. Қоңыратбаевтың жеке архивіндегі мәліметтерге қарағанда бұл материалдарды жазу ғалымның өз үлесіне тиген [23, 120 б.].

Ә. Қоңыратбаев пен Т. Қоңыратбаев “Көне мәдениет жазбалары” (1991) деген еңбегінде “Хакім Ата кітабының” негізінде С. Бақырғанидың өмірбаяндық деректеріне және бұл еңбектің мазмұнына, тарихи мәні мен тілдік ерекшеліктеріне кеңірек талдау жасайды [24, 99-104 бб.].

Ғалым Х. Сүйіншәлиев “Ғасырлар поэзиясы” (1987) атты ғылыми жинағына “Хакім Ата мұралары хақында” деген зерттеуін енгізді. Бұл еңбек “Жас алаш” газетінің 1993 жылғы 21-22 мамырдағы №№78-79 сандарында жарияланады [25]. Х. Сүйіншәлиев Сүлеймен Бақырғанидың “Хакім Ата кітабы” мен “Бақырғани”

жинағының басылуын және хикметтерінің мазмұнын, көркемдік ерекшеліктерін сөз етті. “Бақырғани” жинағындағы ақын шығармаларын шағын лирикалық өлеңдер және көлемді қисса-толғаулар, сюжетті шығармалар деп екіге бөледі [9, 146-158 бб.].

1989 жылы жарияланған “VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті” деген кітабында Х. Сүйіншәлиев Сүлеймен шығармаларының ішіндегі сюжетті қисса-толғауларды талдайды [26, 132-137 бб.].

М.Ж. Бұлұғай “Мұсылман қазақ еліміз” деген кітабында (2001) Сүлеймен Хакім Атаның Қожа Ахмет Ясауидың жолын жалғастырушы, тандаулы шәкірттерінің бірі екендігін жазады [27, 85 б.].

Кеңес өкіметінің кезінде діни зиянды шығармалар деп танылған С. Бақырғани мұраларын аудару мәселесіне Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған 90-жылдардан бастап көңіл бөліне бастады.

А.Қыраубаеваның өмірбаяндық деректерді жазып, құрастыруымен 1991 жылы “Ежелгі дәуір әдебиеті” атты жоғары оқу орындарының филология факультеттері студенттеріне арналған хрестоматиялық оқу құралы жарық көрді. Бұл кітапқа Б. Сағындықовтың аудармасымен 1897 жылы Қазанда жарық көрген “Бақырғани кітабынан” он алты хикметтің әуелі – транскрипциясы, сосын жолма-жол аудармасы берілген. Жинаққа Сүлеймен Бақырғанимен бірге Шәмсіддин, Хұдайдад, Құл Шариф сияқты ақындардың да хикметтері енгізілген. [28, 146-175 бб.]. Бірақ барлық өлеңдердің авторы Сүлеймен Бақырғани деп көрсетіліпті. Бұл, әрине, шындыққа келмейтін жай болатын. Сөзіміз дәлелді болу үшін кітаптан үзінді келтірелік:

Шәмсасы йанупмән
Нафс һауын кечип мән,
Дарғаһыңға келүп мән,
Сендин өзга кимим бар [28, 149 б.],

Ай, Худадад, таңридин қорқуп,
Һамиша тоба қыл.
Асығ қылмыс тоба соңра

Тутса Азраил йақаң [28, 150 б.],
Құл Шариф, атаң-анаң
Сендин бұрынғылар қаны
Баршаларны қойныға
Ашна қылған дунийадар [28, 154 б.].

Қысқасы, ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бермен қарай С. Бақырғанидың бірді-екілі өлеңдері аударылып, баспасөз беттерінде де жариялана бастады. 1992 жылы “Ақ Орда” әдеби-көркем журналында (желтоқсан, №2) Сүлеймен Бақырғанидың екі өлеңінің жолма-жол аудармасы ұйқасқа түсіріліп жарияланды [29, 3-4 бб.].

“Жұлдыз” журналының 1993 жылғы №3 санында Р. Ахметовтің алғысөзімен С. Бақырғанидың сегіз хикметінің аудармасы және түсініктемелері жарияланды [30, 148-153 бб.].

2000 жылы жарық көрген “Екімыңжылдық дала жыры” деген жинақта “Бақырғани кітабынан” Сүлеймен Бақырғанидың екі өлеңі, Шәмсіддиннің бір өлеңі Хакім Ата хикметтері ретінде басылып шықты [31, 53-56 бб.].

Төрәлі Қыдыр «Орта ғасырдағы қазақ даласында ислами әдебиеттің қалыптасуы» атты ғылыми жұмысында (Алматы, 2005) С. Бақырғани шығармашылығына «Сүлеймен Бақырғани және сопылық әдебиет» деген бөлім арнап, туындыгер хикметтері мен «Мәриям» дастаны, Ибрахим мен Исмаил хақында жазылған, Миғраж оқиғасына арналған дастандарының құрылысын, ойтүйінін ұстазы Қожа Ахмет Ясауи шығармаларымен салыстыра талдайды.

2008 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көре бастаған 20 томдық «Әдеби жәдігерлер» топтамасының 7-томына Сүлеймен Бақырғани еңбектері «Ақырзаман кітабы» деген атпен енгізілді (құрастырған – Т.Қыдыр. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 480 б.). 437 беттен тұратын бұл кітаптың 9-381-беттері – ҚР Ұлттық кітапханасындағы сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақтаулы тұрған «Бақырған кітабы» атты қолжазба негізінде; 382-446-беттері «Бақырғани кітабы» (Қазан, 1848; 1898 нұсқалары) бойынша тәржімеленіп, дайындалған. Бұл

жинақта ортағасырлық көрнекті ақын С.Бақырғанидың өлең-хикметтерімен қатар, «Ақырзаман», «Мигражнама», «Исмайыл киссасы», «Жарты алма» (382-446 бб.) киссаларының аудармасы да жарияланған.

2011 жылы «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы сериясымен жарық көрген ежелгі әдебиет нұсқаларымен қатар, 35-том (1-4 кітаптар) түгелдей Сүлеймен Бақырғани шығармаларына арналған. Мұнда Т. Қыдыр аудармасына факсимилиясы мен транскрипциясы қоса беріледі (Алматы: Нұрлы әлем, 2011: 1-4 кітаптың әрқайсысы – 320 беттен). Бұл жинақтардың әдебиетіміздің құнды мұрасын зерттеушілерге алдағы уақытта да берері мол.

А.Ахметбекова «Қазақ әдебиетіндегі сопылық поэзия» атты монографиясының «Сүлеймен Бақырғани поэзиясындағы сопылық ілімнің көркем бейнеленуі» деген тараушасында (Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 73-101 бб.) ақын өлеңдері мен Мұхаммед пайғамбардың о дүниеге аттанар алдындағы туыс-туысқандарымен қоштасу тақырыбына арналған және «Мұхаммад пайғамбардың Миграж сапары», «Исмаил киссасы» сияқты шағын көлемді эпсана-дастандарының сопылық мәніне талдау жасайды.

Ислам дәуіріндегі әдеби ағымдардың бірі – сопылық поэзия. И. Жеменей “Қазақ әдебиеті” газетінде жарияланған “Сопы ақындар” деген мақаласында: “...Қазақ әдебиетінде сопылық поэзияны зерттеудің біздің қазақ әдебиеттану ғылымы үшін үлкен мәні бар. Алайда ұзақ уақыт қазақ топырағында сопылық поэзияны тереңдей тексеруге тұсау салынып, жабулы қазан жабулы күйінде қалды. Соңғы уақытта ғана Ясауи бабамыздың мұраларын танып-білуге бет қойдық. Десек те Ясауи, Сопы Аллаяр, Бақырғани тәрізді ақындардың поэзиялық туындыларын бойлап зерттеуге исламиятқа, сопылықтың қыр-сырына дендей алмауымыз қол байлау болуда”, – [32] аталған мәселенің көкейкестілігіне ерекше мән береді. Сопылық әдебиет жайлы сөз ету үшін, сопылық ағымның не екенін пайымдап алуымыз қажет.

Сопылық – ислам дінінде VII-VIII ғасырларда туған ағым. Иран халықтары арқылы Қожа Ахмет Ясауи дүниеге келген заманда байтақ Түркістан даласына да таралған. Сопылық ағым

араб елдерінде пайда болғанмен, Еуропаны да қамтыған. Сопылық ілімнің түп-төркіні жөнінде М. Мырзахметов “Түркістанда туған ойлар” атты еңбегінде мынадай пікірлерді келтіреді: “... Сопылық ілім негізіндегі дүниетаным Түркістан өлкесінде IX-XIII ғасырлар арасында жанданып, кең өріс ала бастағаны байқалады. Ал оның түп-төркініне ой жүгіртсек, Вайз Кашфидің “Футувватнамай Султания” еңбегінің хабарлауынша, тақуалық бағыты Шиш пайғамбардан келе жатқан рухани құбылыс сияқты. Насафидің “Қожа Ахмет Ясауи” еңбегінде (Ташкент, 1993 жыл): “Сопылық ағым, дәруіштер пайғамбар заманында-ақ өмірге келген” деген пікірді айтады” [33, 3 б.].

“Сопы” сөзінің түп-төркініне көз жүгіртер болсақ, бұл ұғымның шығуы туралы зерттеушілер әртүрлі пікірде. Кейбір зерттеушілер “сопы” сөзін сопылардың дәстүрлі сырт киімі – жүн шекпенге (арабша “суф” “жүн мата” деген сөз) байланыстырса, енді біреулер гректің “софос” данышпан сөзіне қарай бұрады. “Софы” сөзі “саф таза” (өте таза) деген ұғымды білдіреді, сопы – тәні де, жаны (рухы) да таза адамға лайық атау дейтін тұжырымға тоқтаған жөн» дейді кейбір зерттеушілер.

Басқа да түркі халықтары сияқты қазақ халқының да мәдениеті мен әдебиетіне, салт-дәстүріне, ой-санасы мен мінез-құлқына да сопылық ілім әсер етті.

Сопылық – мінез-құлықтың кемел мәртебесіне жету үшін Расулаллаһ көрсеткен жолмен жүру, нәпсіні тазалап, көркем мінез-құлық иесі болуға ұмтылу. Сопылар – тағамды аз жеп, аз ұйықтап, мол дәулетке қызықпай, адамдармен қатынасты азайтып, оңашалану арқылы нәпсіні тежеп, рухани күштерді жетілдірушілер.

Ғ. Есім “Хакім Абай” деген еңбегінде: “Аллаға немесе құдайға ғашық болғандарды ислам дінінде сопылар, әулиелер деп атаған. Бізге жақын нағыз сопы, әулие – Ахмет Ясауи. Сопылар ғашықтықты иман деп қабылдаған. Ясауи “ғашық еместердің иманы жоқ, ей, жарандар” деп жар салған. Аллаға ғашық болған жан – нәпсіні жеңген, дүние кірінен тазарған адам”, – [34, 125 б.] деп түсіндіреді.

Зерттеуші Н. Нұрғазина “Қазақ мәдениеті және ислам” деп аталатын тарихи-мәдениеттанулық зерттеуінде сопылықты тек

шартты түрде ғана ілім немесе бағыт деп атайды. “Сопылықтың мәні – дінді аса биік дәрежеде ұстану, оны терең түсініп, Аллаға шын жүрекпен құлшылық ету, үлгілі, кемелденген мұсылман азаматы болу, рухани жетілу жолына түсіп пәктікке, Аллаға деген хақиқи махаббатқа ұмтылу”, – [35, 105-106 бб.] деп тұжырымдайды.

А. Қыраубаева “Егемен Қазақстан” газетінде жарияланған “Тамыр жайған бәйтерек (Ахмет Ясауи поэзиясындағы сопылық ағым)” деген мақаласында: “Сопылық – ешкімге ренжімеу, ешкімді ренжітпеу, таза жүрек, пәк көңіл иесі. Көңілі – Аллада, қолы істе болу, Аллаға іңкәрлік, Алланың ризашылығы үшін құлшылық ету (ықылас), екіжүзділіктен қашу, Ақиқатқа жету. “Ақиқат” дегеніміз – Алланың сопыдағы пенделік бар сипаттарды алып, оның орнына өз сипаттарын қоюы. (Бірақ ол Алланың өзіне айналу емес)”, – [36] деп зерделейді.

Сопылықтың негізі Құран мен хадистен бастау алады. Кейбір еуропалық шығыстанушылар исламды әлсіретпек болып, сопылықты исламға қарсы қойды. Мұндай пікірлер кеңес өкіметі дәуірінде кең етек алды. Бұл кездегі зерттеулерде сопылықты мистикалық-аскеттік бағыт ретінде ғана қарастырды.

Кейбір зерттеушілер пікірлеріне назар аударар болсақ, Идрис Шах “Суфизм” атты еңбегінде сопыларды соларға дейін ғасырлар тереңінен жеткен және уақыт пен адамзатқа тән құбылыстарға сай келмейтін даналық пен құпиялардың мұрагері ретінде таниды. Сопылық тек шығыстың ғана емес, батыстың да өркениетіне терең әсер еткен деп ұғады [37, 39 б.].

“Суфизм даналығы” деген еңбекте (Құрастырған – Лавский В.В.) сопылық – шығу мерзімі, тегі анықталмаған ежелгі діни бауырластық, оны мұсылмандықтың бір тармағы деп есептеу – қателік, ол – барлық діндерге тән солардың құпия ілімі. Сондықтан исламды сопылықтың тысы, қабығы деп санайды [38, 9 б.].

Хазрат Инайят Хан өз зерттеуінде: “Анығын айтқанда, сопылық – дін де, философия да емес, теизм де, атеизм де емес. Ол – осылардың арасын бір-бірімен байланыстырушы. Сопылар өз өмірінің үйлесімділігін қамтамасыз етіп, барлық тіршілік иесіне сүйіспеншілікпен қарай отырып, Алламен тұтас бірлікте болады. Сопы өз өмірінде Аллаға апаратын жолды жүріп, бақытқа кенеледі.

Әртүрлі дінге сенуші адамдар түптің түбінде осы сопылық туғызатын халдің жоғары деңгейіне жетеді. Бірақ сопылықта бұл адамның тәнін, ақыл-ойын, түсінігін, адамгершілігін рухани жағынан жетілдіретін жол болып табылады”, – [39, 33 б.] деген түйінді ой айтады.

Шиммель Аннемари “Ислам мистицизмінің әлемі” деген еңбегінде сопылықты ілім де, практика да емес, адамгершілік деп бағамдайды. “Егер де кімде-кімнің адамгершілігі зор болса, оның сопылығы да басым болады. Сопы болу – ол Алланың әміріне және терең рухани мағынадағы заңдылықтарға сәйкес болу” [40, 31 б.].

Суфизм туралы шетел ғалымдарының еңбектерімен таныса отырып, М. Бұлұтайдың айтқанындай: “...батыстық зерттеушілердің уақиғаларды көбінесе батыстық тұрғыдан талдағанына” [41, 16 б.] көз жеткіземіз. Сопылықтың тарихы мен мазмұнын айқындау – алдағы уақытта да дінтанушы ғалымдардың, ислам тарихын зерттеушілердің, мәдениеттанушылардың үлесінде.

Түрік ғалымы Усман Тұрар сопылық пен батыстық мистицизмнің төмендегідей айырмашылықтарын атап көрсетеді: “Мистицизмнің екі характері бар: пассивтік (әрекетсіздік) және әдіссіздік. Мистицизмде шайхқа бағыныштылық жоқ және мүршидтер силсаласы жоқ. Мистицизмде мүршид болмағаны себепті күнделікті оқылатын дұғалар, зікірлер де жоқ. Мистик адам қылған ғибадаттар – әркім қыла беретін ғибадаттар. Мистик хал өтпелі, өтеді-кетеді, кейін ол халді таба алмауы мүмкін. Мистицизмде басқыштар жоқ. Сопылықта мақамдар тізімі, әрқайсысының өз орны, мақамы бар” [42, 32 б.]. Сопылық ілімнің ислам жұртында пайда болғандығы анық. Сопылық жолы – Хақ пен туралық жолы, өткінші дүние қызықтарынан бас тартып, Хаққа жету, сол үшін тағат-ғибадатқа беріліп кірісу.

Исламның алғашқы дәуірлерінде “сопы” сөзі кездеспейді. Діни әдебиеттерде Мұхаммед пайғамбардың бір сұхбатының үстіне Жебірейіл періште адам кейпінде келіп: “Ислам деген не? Иман деген не? Ихсан деген не?” – деген сұрақтар қойғандығы жайлы айтылады. Пайғамбарымыз мұсылмандықтың үш сатыдан: ислам, иман және ихсаннан тұратындығын айтады. Ислам – дін-

нің сыртқы жағы, иман – ішкі жағы, ихсан – ақиқаты. Осындағы “ихсан” сөзі сопылық ұғымын білдірген. Хадистердің бірінде: “Ихсан дегеніміз – яғни ғибадат қылсаң, Алланы көріп тұрғандай құлшылық ет, сен бұл уақытта Алланы көрмесең де, ол сені көріп тұратындығы анық”, – [43, 45 б.] делінген.

Намық Кемал Зейбек: “Сопылықтың мақсаты – ихсан, яғни адамды толық адам – “инсани кәміл” дәрежесіне жеткізу, нәпсінің шаңдарынан арылту, тазалау, “Барлықтың” сырларына ұласу, Аллаға қауышу болып табылады”, – [44, 31 б.] деп түйіндейді.

Ислам дүниесіндегі ғылым мен мәдениеттен өздеріне лайықты орын алған, қазақ даласынан шыққан әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи, Ахмет Жүйнеки, Сүлеймен Бақырғанилар сопылық поэзияны қалыптастырып-дамытуға өзіндік үлес қосты. Ясауи дәуірінде шарықтаған сопылық ілім ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясына да жалғасып жатты.

Зерттеуші А. Егеубаев кезінде сопылық таным философиясының құнарлы да қуатты әдеби шығармаларды тудырғанын айта отырып, осыған байланысты Ясауи мектебінің ерекшеліктері туралы төмендегідей ой қозғайды: “Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы арқылы поэтикалық түзілім тапқан бұл эстетикалық көзқарас, бір жағынан, бірыңғай мұсылманшылық ілімді, исламдық этиканы насихаттаудың үздік үлгісін танытты деп қана шектелсек, әдебиеттің үрдісінің тынысын тарылтып аламыз. Қазақ әдебиетінің тарихында “сопылық” деген атпен қалыптасқан осынау әдеби-эстетикалық бағамдаулар адамзаттық мұраттарға ұштасып, елдіктің, халықтың рухани жан өзегін, рухани қайратын жаңа бағытқа бұрды. Елдіктің, мемлекеттіліктің парасатты қасиеттерін саралады. Сол замандағы осындай еңбектер поэтикалық жаратылысы жағынан да діннің, философияның және құқықтанудың терең де аса күрделі әрі үйлесімді түзілімі болды. Бір жағы – көркемдік, эстетикалық сипаты басым әдеби шығарма, бір жағы – философия, құқық негіздеріне сүйенген ғылыми байымдама” [45, 202-203 бб.].

Сопылықтың аясында Қадирия, Ясауия, Кубравия, Сухравардия, Нақшбандия т.б. бірнеше тариқат пайда болды, дамыды.

К.Х. Тәжікова “Ислам: дүниетаным, идеология, саясат” деген еңбегінде сопылық мектептердің немесе ұйымдардың бір-бірінен болмашы ерекшеліктерімен ғана дараланғандығына, бұл, ең алдымен, олардың жоралық жағы – зікірге қатыстылығына, яғни бір ұйымдарда зікір пайымдау үнсіз жасалса, басқаларында зікір салудың әндетумен және билеумен жалғасып отырғандығына назар аударды [46, 94 б.].

В.В. Лавский құрастырған “Суфизм даналығы” деген еңбектің алғысөзінде XV ғасырға дейін пайда болып, дамыған белгілі сопылық мектептердің (Тайфурия, Жунайдия, Кубравия, Кассирия, Қадирия, Хакимия, Сухравардия, Маулавия, Нақшбандия, Каландария) ерекшеліктеріне кеңінен тоқталады [37, 11-14 бб.].

Мехди Санаи “Қазақ әдебиеті” газетінде жарияланған мақаласында Ясауи тариқатының Орта Азияда ислам дінінің таралуына қосқан үлесін зерделейді [47].

Ясауия тариқатының басшысы – Қожа Ахмет Ясауи, туған жылы белгісіз, 1166 қайтыс болған делінеді. Ол қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Сайрам қаласында дүниеге келген. Әкесі Ибраһим мен анасы Қарашаш та Сайрамда жерленген. Ата-анасынан жастай жетім қалған Ахмет бала кезінде Ясыға келеді. Бұл жерде Арыстан баб атты белгілі шайхының қарамағында білім алған. Осы дәуірдің ең ірі ғылыми орталығы Бұхара шаһарына барып, атақты шайх Жүсіп Хамаданидың (1140 жылы қайтыс болған) тағылым-тәрбиесімен кемелденді және шайхының үшінші халифасы болу дәрежесіне жетті. Шайхының қазасынан кейін, біршама уақыт өткен соң, Ясыға қайтады.

Ясы төңірегіндегі халықтарды сопылық хикмет-өлендерімен Хақ жолына шақырады, ислам сырларына үңілуге үндейді. Қожа Ахмет Ясауи шәкірттер тәрбиелеп, алыс өлкелерге мүридтерін жөнелтіп, өз тариқатын кең таратуға әрекет етеді. Ясауия тариқаты әуелі Сейхун (Сыр) мен Ташкент төңірегіне, кейінірек Хорезм, Мауреннахр, Хорасан, Әзірбайжан және Анадолы аймақтарына кең таралады.

Сопыларды ұйымдастырудың өзіне тән ерекшеліктері мен әдептері болған. Сопы мақсатына жету үшін рухани жетілудің төрт түрлі сатысынан өтеді, олар: шарифат, тариқат, мағрифат,

хақиқат. Шарифат – мақсатқа жетудің дұрыс жолы, тариқат – өзін-өзі діни-рухани жағынан жетілдіру жолы арқылы Алланы тану және оған жақындау, онымен іштей бірігу, мағрифат – Алланы дін ғана емес, ғылым, білім арқылы тануды мақсат тұту, хақиқат – Алланың барлығын және оның бірлігін тану.

Шарифатни шарайатин билган ашық,
Тариқатни мақамини билур, дуслар.
Тариқат ишларини ада қылыб,
Хақиқатни дариасиға батар, дуслар, – [48, 187 б.]

дейді Қожа Ахмет Ясауи 36-хикметінде. Бұны С. Бақырғани былай деп жалғастырады:

Шарифат базаринда тахсил кирак,
Тариқатниң базаринда таксир кирак,
Хақиқат базаринда асир кирак,
Ғалам игылыб хақ асирин билса булмас [49, 26 б.].

“Диуани Хикметтің” 1901 жылы Қазан қаласында жарық көрген басылымында: “Дәруіштіктің мақамы – қырық тұрар, егер бәрін біліп амал қылса, дәруіштігі – пәк, егер білмесе және үйренбесе дәруіштік мақамы оған харам болар. Ол қырық мақамның он мақамы – шарифатта, он мақамы – тариқатта, он мақамы – мағрифатта, он мақамы – хақиқатта” [50, 123 б.] екендігі айтылады және сол шарифаттың мақамдары төмендегіше тізіліп көрсетіледі:

1 – иман келтірмек, Хақ тағаланың бірлігі мен барлығына, сипатына және затына;

2 – намаз оқымақ дүр;

3 – ораза тұтпақ дүр;

4 – зекет бермек дүр;

5 – тауаф (қажылық) қылмақ дүр;

6 – мүләйім (сыпайы) сөйлемек дүр;

7 – ғылым үйренбек дүр;

8 – Расул (с.ғ.) сүннеттеріне күмән келтірмек дүр;

9 – мағруф әміріне күмән келтірмек дүр;

10 – жаман істер қылмақ дүр.

Тариқаттың мақамдары:

1 – тәубе дүр;

2 – пірге қол бермек;

3 – қауіп (Хақтан қорқу) дүр;

4 – ража дүр (яғни Хақ тағаладан үміт қылмақ);

5 – уард (кұран оқитын) уақытына күмән келтірмек;

6 – ләззат пен сауықты тәрік қылмақ (бас тарту);

7 – пірдің қызметінде болмақ;

8 – пірдің ижазати бірлән (рұқсатымен) сөйлемек;

9 – насихат есітпек (тыңдау);

10 – жалғыз және жеке өмір сүру (оқшаулану).

Мағрифаттың мақамдары:

1 – фәнә болмақ (Аллалық барлыққа өту);

2 – дәруіштікті қабыл қылмақ;

3 – пір істерін, міндетін атқару;

4 – адалдыққа талап қылмақ;

5 – мағрифат қылмақ (танымға ұмтылу);

6 – шариғат пен тариқатты бірге тұтпақ;

7 – тәркі дүние (фәни жалғаннан безу) болмақ;

8 – ақыретті ықтияр қылмақ (мойындау);

9 – ужуд (болмыс) мақамын білмек;

10 – хақиқат сырларын білмек.

Хақиқаттың мақамдары:

1 – таза, пәк болмақ;

2 – жақсы-жаманды танымақ дүр;

3 – бұйырған дәмнен тату;

4 – барға қанағат қылмақ;

5 – өзінің тағдырына мойынсыну, сабырлық қылмақ;

6 – әр кісіні азар бермек (жәбірлемеу);

7 – пақырлыққа разы болмақ;

8 – саир сулук қылмақ (рухани жоғарылау);

9 – әркімнің сырын сақтамақ;

10 – шариғат, тариқат, хақиқат, мағрифатты біліп, амал қылмақ дүр [50, 123 б.].

Жоғарыда аталған қырық мақам Ясауи тариқатының мазмұнын анықтайды. Осы мақамдарды меңгеру пақырлыққа жеткізеді.

Шариғатниң бустанинда жулан қилдим,
Тариқатниң кулзаринда сайран қилдим,
Хақиқатдин канат қағуб тиран қилдим,
Мағрифатниң ишикини ачтим, дуслар, – [50, 123 б.]

дейді Қожа Ахмет Ясауи.

Н. Келімбетов “Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары)” деген зерттеуінде Ахмет Ясауидің жоғарыда аталған еңбегінде айтылған, әрбір адамның Аллаға жақындай түсуі үшін өзінің өмір жолында өтуі тиіс төрт басқышты былай ұғындырады: “Біріншісі – “шариғат”. “Шариғат” – ислам діні қағидалары мен шарттарын тақуалықпен мүлтіксіз орындауды әрі Құдайға құлшылық жасауды талап етеді. Екіншісі, “тариқат” – дін ғұламаларына шәкірт болып, жалған дүниенің түрлі ләззаттарынан бас тарту, Аллаға деген сүйіспеншілікті арттыра түсу болып табылады. Бұл басқыш суфизмнің негізгі идеясын, мұрат-мақсатын аңғартып тұр. Үшіншісі, “маърифат” – негізінен дін жолын танып білу сатысы деуге болады. Бұл басқыштың негізгі талабы – күллі дүниедегі болмыс-тіршіліктің негізі “бір Алла” екенін танып-білу, түсіну. Төртіншісі – “хақиқат” (“фано”) – Аллаға жақындап, оны танып-білудің ең жоғары басқышы. Сопылық түсінік бойынша, “шариғатсыз” – “тариқат”, “тариқатсыз” – “маърифат”, “маърифатсыз” – “хақиқат” болуы мүмкін емес. Бұлардың бірі екіншісіне өту үшін қажетті басқыш болып табылады” [51, 192 б.].

Кердері Әбубәкір (1861-1905) де сопылықтың қыр-сырын, Хақты тану үшін дін жолын, ғылымды білудің қажеттігін жырлайды:

Сопылықтан не пайда,
Бір жөнімен жүрмесе,
Шарғының (шариғаттың) жолын білмесе,
Надандардан ол жаман,

Басын бақпай кірлесе.
Мұсылманның бәрі артық
Иманын біліп хақиқат,
Бір құдайды бірлесе.
Тариқаттан пайда жоқ,
Хақиқатқа кірмесе [52, 30 б.].

Сопы кемелдену жолында өзіне ұстаз-пір (мүршид, шайқы) таңдайды. Ұстазы толық адам дәрежесіне жеткен, діннің ішкі-сыртқы негіздерін меңгерген ғұлама болғандықтан, сопылық жолдың қыр-сырын шәкіртіне-мүридіне үйретуі тиіс. Мүрид пен мүршид арасында рухани байланыс (рабыта), яғни шайқының рухани әлемінен күш алып, “өз жолын” оңайлату тәсілі болады. Мүрид те өзіне тән әдептерді орындайды. Мүрид ақылды, қабілетті, кішіпейіл, сыпайы, орынды сөйлейтін, шайқысына мойынсұнып, сырларын сақтай білетін болуы тиіс.

“Ұстазына қарап, шәкіртін таны” деп халқымыздың қанатты сөзінде айтылғандай, пірдің өзіне лайық мүриді болуы қажеттігі жөнінде Асан қайғы (XV ғасыр):

Қаз-үйрегі болмаса,
Айдын шалқар көл ғаріп.
Мүридін тауып алмаса,
Азғын болса, пір ғаріп, – [53, 25 б.]

деп толғайды.

Сопылықта зікір басты орын алады. Зікір екі түрлі жолмен жасалады: құпия немесе жария. Зікірдің жасалу тәсіліне байланысты сопылық тариқаттар бір-бірінен ерекшеленеді. Зікір “Алла”, “Ху” (ол – Алла), “Ла илах илла Алла” (Алладан басқа Алла жоқ) сөздерін қайталау арқылы жасалынады. “Зікір” сөзінің мағынасы “Алланы еске алу” деген ұғымды білдіреді.

Ясауия тариқатында зікір жария түрде жасалынады. Зікір кезінде дәруіштің тамағынан араның дыбысы сияқты әуез шыққаны үшін, Ясауия зікірі “зікір әррә” (ара зікірі) делінеді. Бұл зікір былай жасалынған: дәруіш екі қолын тізесінің үстіне қойып,

ішінен дем шығарып, “ха” деп және демін ішіне қарай тартып, бас, бел, қол қимылдамаған халде “хайй” дейді. Алланы зікір ету арқылы дәруіштер ішкі дүниелерін, көңілдерін, жүректерін тазарту мақсатын көздейді.

Зикр нури құлни тартиб Хақға илтар,
Тынмайын Хақ зикрини аймыш кирак [49, 21 б.].

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Зікір нұры құлды тартып Хаққа жетер,
Тынбастан Хақ зікірін айту керек, –

деп жырлайды С. Бақырғани.

Дүкенбай Досжан өзінің “Абай айнасы” деген еңбегінде сопылық ілімнің өзге имам, шейх, молда, қари уағыздарынан бөлек бес айырым белгісін атап көрсетеді: “Бірінші белгі – сопылар адам иланымының сыртқы жөн-жосығынан гөрі ішкі мазмұнына көбірек көңіл бөледі; екінші белгі – Алла – тағала тіршілікті жаратқанда адам баласына өзінің ең тәуір қасиеттерін өткізіп отырған, демек, үңіліп қараған көзге адамның өзі жаратқан иенің бір бөлшегі, ғажайып көшірмесі деп түсінген... Үшінші белгі – сопы болу үшін әрбір пенде шариат, мағрифат, тариқат, хақиқат секілді мектептерден өтіп, жаман мінезден арылып, рухани таза жетілген адам болуы шарт... Төртінші белгі – Аллаға арналған сүйіспендік сөзін, Алланың атын белгілі бір ырғаққа бағындырып, теңселе зікір салу – адамның Аллаға деген ынтығын, ғашықтығын арттыра түседі деп ойлаған... Бесінші белгі – сопылық жолға түсіп, мәңгілік ақиқатқа көз жеткізу үшін әрбір сопы өзіне шейхтан ұстаз белгілеген” [54, 310 б.]...

Сопылық ілімнің мақсаты – Аллаға махаббатпен ұласу, жақындау. Сопылық поэзиядағы ғашықтықты пенделік сезім ретінде қарастырсақ, қателесеміз. Мұндағы “Жар” – Алла, жаратушы. Алла да адамзатты махаббатпен жаратқан. Бұл тұжырымды Шал ақын (1748-1819) төмендегі өлеңінде қуаттайды:

Жаратқан Мұхаммедтің нұрын Құдай,
Ғаламнан он сегіз мың бұрын Құдай.
Өз қандасын өзіне досты қылып,
Мұндай артық сүйер ме құлын Құдай [55, 5 б.].

Абай “Отыз сегізінші сөзінде”: “Махаббат – әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселер бірлән... Алла Тағала өзі – хақиқат жолы. Хақиқат бірлән растық – қиянаттық дұшпаны, дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда хақлықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтық бірлән табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Аның үшін ол – хақиқатқа, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр”, – [12, 136-137 бб.] деп қорытындылап, пәлсапалық топшылау жасайды. Ясауия тариқатының басты бір ерекшелігінің бірі – халуатқа түсіп, Аллаға мінәжат ету. Халуатқа отыру жоралғысы пайғамбар заманынан бері келе жатқан әдет-ғұрып деген пікір қалыптасқан. Бұны біз Жүсіп Баласағұнның “Құтты білік” дастанындағы Одғұрмыш бейнесінен де көреміз. Одғұрмыш бұл дүниенің қызығынан безіп, жалғыз өмір сүреді. Дана-дәруіш Одғұрмыш қанағаттың символы ретінде көрінеді. Одғұрмыштың іс-әрекетінен Шәкәрім мен Ақан сері тағдырларына ұқсастық аңғарылады.

Сопылық поэзияның өзіне тән астарлы тілі болады. “Шарап” – Құдайды тану, бұл – нағыз ғашыққа (сопыға) құйылған Құдай нұрының белгісі. Аллаға деген іңкәрлігін сұлу қыз, гүл, бұлбұл сияқты бейнелермен суреттейді. Шәкәрімнің бір өлеңінде сопылық ой-мұраты былай беріледі:

Гүлге асық боп сайраған,
Қызыл тілді қайраған,
Ішінде оты қайнаған,
Мұңлы, шерлі мен – бұлбұл [13, 168 б.].

Сопылық билеушілерге, олардың молшылықта шалқыған өміріне қарапайым көпшіліктің қарсылығы ретінде пайда болған

десек те, ол көшпелі түркі елдерінің ой-санасына поэзия арқылы әсер еткен. Ата-бабаларымыз сопылық поэзия арқылы да исламның гуманистік идеяларын қабылдаған.

Ғалым Р. Бердібай кеңестік дәуірде белең алған сопылық әдебиет туралы теріс көзқарастарды сынай келіп: “Ұзақ жылдар бойында шығыс халықтарының тарихы мен мәдениетіне атүсті қарап келгендіктің қырсығы рухани өмірімізге орасан залал келтірді. Шығыс әдебиетінің ескерткіштерін тек еуропалық дәстүр өлшемдерімен қарап талдау шындыққа жеткізбеуі былай тұрсын мүлде қате көзқарастардың қалыптасуына себепші болатын. “Сопылық әдебиет” деп аталатын аса бай көркемдік әлемді түсінбей келгеніміз де сондықтан. Мұсылман мистицизмінің идеяларын насихаттайтын назым – поэзиялық және нәсір – прозалық шығармалардың жалпы атауы сопылық әдебиет екенін білгіміз де келмей, одан ат-тонды ала қаштық. Дүниежүзіне белгілі шайырлар низами, Аттар, Санай, Сағди, Хафиз, Жәми, Руми сопылық мистицизм сарындарын пайдалана отырып, гуманистік поэзияның інжу-маржан үлгілерін жасағаны есепке алынбады. Осы дәстүрді түрік тіліндегі поэзияға алып келіп, қарапайым халыққа түсінікті тілде жырлаған аса көрнекті шайыр Ахмет Ясауи еді. Оның түрік халықтарының әдебиеті тарихындағы орны да, мәні де поэзияға тұтас бір ағымды енгізуіне байланысты”, – [3, 347 б.] деп атап көрсетті.

Сондай-ақ А.Ж. Жақсылықов өзінің монографиясында Шығыс елдері сопы ақындарының түркі тармағы үшін Ахмет Ясауи поэзиясын классикалық негіз ретінде қарастыруға болатындығына және Ахмет Ясауи поэзиясының Н. Рабғұзи, С. Бақырғани, Физули, Хорезми, Дүрбек, Ә. Науаи шығармалары арқылы Абай, Шәкәрім Құдайбердиев, М.-Ж. Көпеев, Ғ. Қараш, Н. Наушабаевтар мен зар заман ақындарының шығармашылығына тигізген эстетикалық әсеріне назар аударады [56, 31 б.].

Сопылық поэзияның көрнекті өкілі, түрік тілінде өлмес шығармаларын туғызған, Ясауи мектебінің дәстүрін ілгері жеткізушілердің бірі Сүлеймен Бақырғани екені анық. Түріктілдес халықтарға ортақ ақын мұралары қазақ әдебиеті тарихынан да өзінің тиесілі орнын алуға тиіс.

1.2 “Хакім ата кітабы” – Сүлеймен Бақырғани туралы ғұмырнамалық хикаят

Біз зерттеу еңбегімізде “Хакім ата кітабының” Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық кітапханасында сақталған 1878 жылғы басылымының фотокөшірмесі бойынша талдау жасадық. К.Г. Залеман Императорлық Ғылым академиясы Хабаршысында Санкт-Петербург қаласында 1898 жылы “Легенда о Хаким Ата” деген зерттеуін жариялайды. Түрік ғалымы Мехмет Фуат Көпрулу “Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы” деген еңбегінің “Қожа Ахмет Ясауидің халифалары мен тариқаты” деген IV бөлімінде алғашқы халифаларының бірі Сүлеймен Хакім Ата жайлы аңыздарды жазады [16].

Біз сөз еткелі отырған “Хакім ата кітабы” Қазан қаласындағы университет баспаханасында 1878 жылы жарық көрген. Бастырған – Фатхулла Хамидуллаұғлы Амашев деген кісі. Көлемі жиырма беттік прозалық шығарманың басты кейіпкері – ғұлама ақын Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті, XII ғасырда өмір сүрген Сүлеймен Бақырғани.

Қазақ ғалымдарынан Хакім Ата мұралары жайлы тұңғыш пікір айтушы Ә. Қоңыратбаев “Алтай болшевити” газетінде (1945 жыл, 25 қараша №226 (1552)) жариялаған “Сүлеймен Бақырғани” деген мақаласында: “XII ғасырдағы Орта Азия түріктерінің тіл лұғатын, сөйлем жүйесін, жазба тілінің тұрғысын білу жағынан бұл романның тарихи және көркемдік мәні зор”, – [22, 4 б.] деп бағалайды. Ғалым “Хакім Ата кітабының” авторы Сүлеймен Бақырғани деп есептейді.

“Хакім Ата кітабындағы” аңыздар хикаят атауымен беріледі. 1917 жылға дейін жарияланған, діни сюжеттерге құрылып, басты кейіпкерлері елден ерек жан, әулие ретінде бейнеленген шығармалар хикаят деп аталғаны белгілі. Хикаят жанры шығыс әдебиетінде кең тараған.

Ахмет Байтұрсынов “Әдебиет танытқыш” деген еңбегінде жазба әдебиетті діндар (діншіл) дәуір және ділмар (тілшең) дәуір деп екіге бөледі. Діндар дәуірдің жазу әдебиеті түрлерін кисса, хикаят (мысал), насихат (үгіт), мінажат, мактау, даттау,

айтыс, толғау, терме деп жіктей келе, хикаят жанрына төмендегідей анықтама береді: “Діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады” [57, 265-266 бб.].

С. Қасқабасов қазақтың халық прозасын аңыздық және ертегілік деп үлкен екі топқа бөледі. Аңыздық прозаны іштей эпсана және хикаят деп жіктей отырып, эпсанаға – тарихи-мекендік, утопиялық сипаттағы әңгімелерді, ал хикаятқа кітаби және діни сюжетке құрылған шығармаларды жатқызады. “Хикаятқа неше түрлі әулие-әнбие, пайғамбарлар жайындағы және мұсылман діннің мифологиясына негізделген шығармалар жатады. Хикаят – көркемдігі жоғары, қиял-ғажайып аралас келетін эпикалық прозаның түрі. ...Хикаятта шындыққа жанаспайтын жайттар, көркемдік әсірелеу, діни мифология сарыны жиі кездеседі”, – [58, 260 б.] деп атап көрсетеді.

“Қорқыт Ата кітабы” (IX-X ғасырлар), “Құтты білік” (XI ғ.), “Диуани Хикмет” т.б. орта ғасырдағы әдеби ескерткіштердегідей “Хакім Ата кітабы” да жаратушы Аллаға мадақ айтудан басталады. “Әлемдегі барлық мақұлықтың, адамзаттың жаратушысы бір Алла” дей келе: “Әй, пірадар, бүкіл сүйікті әулие-әнбиелер дүниеден өтті, біздер де хәм өтеміз, пенделерді құрмет тұтып, Құдай тағаланы жадында ұста”, – [10, 1 б.] деп ақыл айтады.

Сүлеймен кішкентай кезінде мектепке барып жүргенде басқа шәкірттерден өзгеше еді, шәкірттер мектепке оқитын Құран кітаптарын бүктеп, қойнына тығып апарса, Сүлеймен оны басына көтеріп барушы еді дейді. Басқалары мектептен шыққанда үйлеріне қарай жүздерін бұрып қайтса, ал Сүлеймен жүзін ұстаздарына беріп шығып, қайтушы еді дейді.

Бір күні Құл Қожа Ахмет Ясауи мешіт алдында отырып, Сүлейменнің өзгелерден осындай ерекшеліктерін байқап, мейірімі түсіп, танысып, құран үйрете бастайды.

– “Ай, ұғлан, бар, ұстазыңдин рұқсат тилагил. Агар дустур бирса, бизга келгил, биз саңа құран үграталик, – тиди. Бұ сөзни ештиб Сұлайман әдаб бирла салам қылыб, тизин шөкүб, ұстазын-

дин ижазат тилади. Ұстазы қабыл қылды. Ижазат берді. Андын соң ата-анасиндин ижазат тилади. Анлар һәм ризалық бериб, өзлары ұғланлары Сұлайманны тұтыб, әдаб бирла келтүрүб Хожа Ахмед Йасауиге тапшырдылар.”

Мазмұны:

– “Әй, ұлан, бар, ұстазыңнан рұқсат тіле. Егер ризалық берсе, бізге кел, біз саған құран үйретейік, – дейді. Бұл сөзді Сүлеймен естіген соң, ұстазына келіп, әдеппен сәлем беріп, еңкейіп тағзым етіп, рұқсат сұрайды. Ұстазы қабыл қылды. Ризашылығын берді. Содан соң ата-анасынан ризалық тіледі. Олар да ризалық беріп, өздері ұлдары Сүлейменді ертіп, әдеппен келтіріп, Қожа Ахмет Ясауиге тапсырды”.

Сүлеймен он бес жасқа келгенде, Қожа Ахмет Ясауиге мүрид болады. Сопылық жолын, әдептерін үйренеді. Күндіз-түні әдеппен қызмет шарттарын орындап жүреді.

Бір күні Қызыр ғалиас-салам Қожа Ахмет Ясауиге қонақ болады. Ясауи шәкірттеріне тағам пісіру үшін отын әкелуге бұйырады. Ұландар ұстаз сөзін екі етпей, жазықтан отын жинайды. Сол сәтте көктен бір қара бұлт пайда болып, жаңбыр жауып кетеді. Барша ұландардың отындары су болады. Сүлеймен тонын шешіп, отынын киіміне орап, алып келеді. Басқалардың су болған отындары жанбайды. Сүлейменнің құрғақ отыны жанып, тағам пісіріледі, өзгелердің су отындары да Сүлейменнің отынының қызуымен жанады. Қызыр Ата кімнің әкелген отынының жанғанын сұрайды. Сүлеймен жөнін айтады. Қызыр Ата Сүлейменнің ақылы мен даналығына тәнті болып, оған “Хакім” деген ат береді. Қожа Ахмет Ясауи қуанып: “Атың құтты болсын”, – деп риза болады. Қызыр Ата сонан соң, Сүлейменнің аузына түкіреді, ішіне өнер нұры толып, ақындық қонып, “Қызыр Ілияс атам бар” деген арнау өлеңін айтады.

Ерте заманнан халқымызда атақты адамдарға, би-шешендерге ұқсайтын өнегелі кісі болып өссін деген ниетпен жас сәбидің аузына түкіртетін ырым бар. Кітапта қасиетті Қызыр Ата аузына түкіргендіктен, Сүлеймен ақын болды деп келтіреді.

Қызыр бейнесі халық ауыз әдебиеті нұсқаларында да кеңінен көрініс тапқан. Мәңгілік өлмес “әбілхаят” суын ішкен Қызыр

жапанды кезіп, адасқан жолаушыларға жол көрсетіп, көмектесіп жүреді. Халқымыз “Қырықтың бірі – Қызыр” деп Қызырды әулие тұтқан, құрметтеген. Ертегілер мен дастандарда жиі кездесетін Қызыр Ата – қиналған адамдарға қол ұшын созушы, медет беруші жан. Мысалы, Ақылбек Сабалұлы жырлаған “Тахир-Зухра” дастанында шарасыз Тахирді Қызыр баба атқа мінгізіп, көзді ашып-жұмғанша еліне жеткізіп салады [59, 229 б.].

В.В. Бартольд “Ислам және мұсылман мәдениеті” деген еңбегінде: “Қызыр бейнесінде вавилондық Гильгамештен бастап, Көне өсиеттегі Енох пен Ильяға дейінгі түрлі халықтардың әр замандардағы аңыздары тұтасып кеткен. Ильямен (арабша Илияс) Қызыр кейде бір адам бейнесінде көрінеді, кейде Қызыр мен Илияс қатар жүреді. Илияс кең далаға үстемдік етсе, Қызыр сулар мен егінді алқаптарға иелік жасайды. Қызыр қария бейнесінде жолаушылар мен кезбелерді сынайды және оларға жол көрсетеді”, – [60, 33 б.] деген талдау жасалынған.

Хикаятта бір күні құрбан айында тоқсан тоғыз мың машайық зікір-сұхбат құрады. Намаз уақыты болады. Қожа Ахмет Ясауи мүридтерін сынамақ болып, беліне қуық байлап, жел шығарып, су ағызады. Көпшілігінің намазы бұзылады. Ұстазының сынынан Хакім Ата сүрінбей өтеді. Қожа Ахмет Ясауи оны толық мүрид атап, басқа жерге дін уағыздауға жібереді.

– “Енді сенің ишиң тамам болып тұрұр, таң бирла ешиқда бир түйә чөгар, ол түйәни мингил, тақы башын бош қойғыл, барыб ол түйә қайу йерда чөга қойса, сенің манзал-мақамың ол йер болыр, – деп рұқсат бердилар”

Мазмұны:

– “Енді сенің ісің тамам болды. Таң атқанда есігіңнің алдына бір түйе шөгеді. Сол түйені мініп, басын бос қой. Түйе қай жерге барып шөксе, сенің тұрақ мекенің сол жер болар, – деп рұқсат береді.”

Түйе Түркістаннан шығысқа қарай жүреді. Хорасан шаһарының маңына барып шөгеді, қуалайды, бірақ орнынан түйе тұрмайды, бақырады. Ол жердің “Бақырған” деген аты содан қалды дейді.

Зерттеулерде “Бақырған” жерінің Өзбекстанның Хорезм облысының территориясында орналасқаны айтылады. Мехмет Фуат Көпрүлү жоғарыда аталған еңбегінде Рыза Кули ханның

“Сафаратнама” деген еңбегінен Хакім Ата мекені жайлы мынадай деректі келтіреді: “Хакім Ата – Жейхүн (Амудария) жағасындағы бір ауылдың аты. Сол жерде жерленген Хакім Ата – түрік шайқыларының бірі. Хорезм Жейхүн жағасы бойымен созылып жатады, ауылдың үлкен бөлігі соның шетінде. Олардың барлығы Жейхүн жағасынан үш-төрт шақырымдай немесе одан сәл алыстау болуы да мүмкін. Хакім Ата – Хорезмнің гүлденіп, жырттылып, егін салынатын жері. Оның атын сондай-ақ Хиуа ханына қарайтын қазақтар мен қарақалпақтардың арасынан кездестіруге болады. Олар Сейхүн мен Жейхүн аралығындағы жиырма күндік жолдың қақ ортасында өмір сүреді” [21, 131-132 бб.].

“Хакім Ата кітабының” кейіпкерлері Сүлейменнің өзі де, оның ұлдары да ерекше қасиеттерге – кереметтер жасау ісіне ие. Түрлі кереметтер жасайтын әулиелерді халық ежелден қасиетті санап табынған.

Хакім Атаның мекендемек болған жері Боғраханның жылқыларының жайылымы еді. (“Боғрахан” (Бурахан) – Қарахан әулеті билеушілерінің лауазымы). Жылқышылар бұл жерді қоныстануға Сүлейменге рұқсат бермейді. Хакім Ата ағаштарға бұйырып, жылқышыларды шырмап, жүргізбей қояды. Хан шабарманы келіп, жөн сұрағанда, ол ағаштарға жауап беруді бұйырады. Ағаштардан әуез шығып: “Әр кісі осындай болады”, – дейді.

Боғрахан Хакім Атаның әулиелігін мойындап, мүрид болып, қызы Әнуарды мал-мүлкімен ұзатады. Хакім Атаның Әнуардан үш ұлы болады. Хорезмге білім алуға жіберген екі баласы Асқар мен Мұхаммед шарап ішіп, көзге түседі. Бұл хабар әкесіне де жетіп, ұлдарын шақыртады. Қожадалар Хорезм шаһарындағы биік мұнарадан секіріп түскенде, түк болмағандай екі аяқтарымен тік түседі, қолдарындағы кеселері де сынбайды. Мұны көрген ел-жұрт оларға мүрид болады.

Сопылық әдебиетке тән ерекшеліктің бірі – шарап ішу оқиғасы. Сопылықта шарап – астарлы түрде жеткізілетін Алла нұры, яғни, шарап ішу – Аллаға ғашық болудың белгісі.

Хакім Ата өзінің қолындағы кенже баласы Хұбби қожаға көңілі толмайды. Хұбби қожа күн сайын атымен киік аулап, анасына сый етер еді. Хакім Ата: “Менің бұл балам да дәруіш

болмайды”, – деп Сағат қожа деген мүридін баласындай санап, үлес береді. Бірде екеуін сынамақ болып шақыртады. Сағат қожа келіп сәлем береді. Хұбби қожа кешігеді. Киік аулап, әкесіне әкеліп сыйлайды. Хакім Ата қабыл қылмайды. Хұббу әкесіне кешіккен себебін түсіндіреді.

– “Ай, баба, мұхит-деңиздин да еки кима ғарық болыб бара тұрұр ерди. Мен анда барыб тәңри-тағалланың ғинайаты бирла ол кималарни деңиздин тартыб чықарар ердим. Әуазыңыз құлағымға анда йетишти. Әмма бұ сабабдин кечикирак келдим, – тиб үзүр қылды.”

Мазмұны:

– “Ай, баба, мұхит-теңізде екі кеме суға батып барады екен. Мен анда барып, тәңірі-тағаланың ізгілігімен оларды теңізден тартып шығардым. Шақырған даусыңызды сол кезде естідім. Осындай себептермен кешігіп келдім”, – деп түсіндіреді де, тағзым етеді.

Хакім ата бұл сөзге иланбайды. Хұбби әкесіне денесіндегі кеме тартқаннан болған жарасын көрсетеді. Кемедегілердің бес айдан соң, он мың сый алып келетінін айтады. Кемедегілер уәделі уақыттарында келіп, алтындарын тарту етеді. Барлығы Хұбби қожаға мүрид болады. Хакім Ата баласының бұл істеріне таңғалады.

Хакім Ата таң намазының сүннетін Бақырғанда оқып, парызын қағбаға барып аяқтайды екен. Хұбби қожа әкесінен: “Таң намазының сүннетін осында оқисыз, ал парызында қайда боласыз?” – деп сұрайды. Әкесі айтады:

“Ерса Хаким Ата айдылар:

– Ұғланым, фарызны қағбада қылурман, – тиди.

Хұбби қожа айды:

– Ай, баба, қағбаға барарсыз, машахат тартарсыз. Қағбаны мұнда келтириб болмас му? – тиди.

Хаким қожа айдылар:

– Ай, ұғлұм, һәр киши қағбаны барыб анда табса, ол һәм ұлығ даража уа мартаба тұрұр. Қағбаны келтүрмәкка ұлұғ құдрат қууат керак, – тидилар.

Хұбби қожа айдылар:

– Ай, баба, йаранларда ағар иғтикадка мал уа һиммат балид болса, қағба өзи келгай, – тиди.

Хақим қожа айдылар:

– Ай, ұғлұм Хұбби, бизда бұ құдрат йок. Агар сизда болса көралик, – тидилар”.

Мазмұны:

– “Намаздың парызын қағбада орындаймын, – дейді.

Хұбби қожа айтты:

– Ай, баба, қағбаға барамын деп машақат тартарсыз. Қағбаны осында келтірсе болмай ма?– дейді.

Хақим қожа айтты:

– Ай, ұлым, әр кісі қағбаға барып келсе де, ол – ұлы дәреже және мәртебе. Ал қағбаны келтіруге үлкен құдірет қуат керек”, – дейді.

Хұбби қожа айтты:

– Ай, баба, пенделер көңілінде сенімі таза әрі кең болса, қағба өзі келеді, – дейді.

Хақим қожа айтты:

– Ай, ұлым, Хұбби бізде ондай құдірет жок. Егер сізде болса көрейік, – дейді”.

Хұбби қожа қағбаны осында келтіреді. Бақырған ел-жұрты түгел келіп, қағбаға тәуап етеді. Намаз оқып болған соң, қағба ғайып болып кетеді. Барлық Бақырған елі келіп, Хұбби қожаға мүрид болады”.

Енді бір белгілі аңыздарда қағбаға барып намазының парызын оқитын Қожа Ахмет Ясауи болып айтылады. Хақим Атаны Хазірет сұлтан көзін жұмғызып, қағбаға алып бара жатады. Хақим ата өз бойын өзі билей алмай, көзін ашып қалғанда Шам шаһарының патшасының сарайының үстіне түсіп қалады. Оның сөзіне сенбей, ұры деп қамап қояды. Шам патшасы: “Пірің бар екендігі рас болса, іздеп келер, көрейік”, – дейді. Ертеңіне таң намазының парызы уағында сарай төбесінде ақ сәлделі Хазірет көрінеді. Шам патшасы Хақим атаның аяғына жығылып, кешірім өтінген екен [61, 130-131 бб.].

Қожа Ахмет Ясауидің бір күннің ішінде қағбаға барып-келуі туралы аңызды ғалым Ә. Марғұланның “Ежелгі жыр-аңыздарынан” оқимыз: “Ол кезде Түркістан қаласы көтеріліп, Сырдария мен Арқа қазақтары саудамен сонда көп жиналатын. Қожа Ахмет оларға үлгі айту үшін Сайрамнан Түркістанға келе-

ді. Ол кісінің Түркістанға келгенін ескі қазақ тайпалары (қыпшақ, қоңырат) аса жақсы көріп, Арал теңізінің бойындағы ұлыстар оған арнап құстай ұшатын жүйрік Ақ мая әкеліп тартады. Аңыз бойынша, Ясауи таң намазын Түркістанда оқып, Ақ маясымен ұшып барып, кешкі намазды Меккеде оқитын болған” [62, 52 б.].

Қожа Ахмет Ясауи айтыпты: “Пірдің кереметтігі таудай болса, мүридтердің ықыласы тарыдай болса да, тарыдай ықыласқа таудай керемет қылмайды. Егер мүридтің ықыласы таудай болса, пірдің кереметі тарыдай болса, тарыдай керемет таудай ықыласқа гауһар қылады. Яғни, сол үшін бұрынғы Қызырлар бір нәрсенің орнына келуі, пірден емес, мүридтен деген” [61, 131 б.].

Құпия күштердің көмегімен олар көзді ашып-жұмғанша таң намазында қағбаға барып, қайтып оралады. Мұхаммед пайғамбардың Мигражға сапары да қас-қағым сәтте жүзеге асады. Жебірейіл қағып кеткен, сусыны бар шыны ыдыстың өзін төгілуге үлгертпей, қайта оралған сәтте Мұхаммед түзеп үлгереді. Мұғжиза – пайғамбарлар жасаған тәрізді көрінетін Алланың құдіреті. Әулие, машайықтар жасайтын кереметтер де құдайдың құдіретімен орындалады, әулиелердің кереметтері арқылы мұсылмандар ислам дінін, Алланы мойындап отырған.

Ш. Құдайбердіұлы бұл жөнінде “Мұсылманшылық шарты” деген кітабында былай дейді: “Және бір сөзі Алла тағала пайғамбарға өзге адамның қолынан келмейтұғын істерді істеуге мұғжиза берген хәм әулиелерге керемет берген. Бұлардың пенделеріне тура жолды көрсетуге, пайғамбардың пайғамбар екеніне дәлел болсын деп, әулиелердің тазалығының қадірін көрсетпек үшін бұлар да пендесіне рақметі” [63, 10 б.].

Бір күні Хакім атаның мүридтері тоғыз өгізді өлтіріп қояды. Түркі халықтарында сый-сияпатты тоғыздан жасайтын дәстүр болған. Хикаяттағы Қожа Ахмет Ясауи машайықтарының саны да тоқсан тоғыз мың болып келеді. “Ақырзаман кітабында” да 900 жылы Исафил сүрін ұрып, заман ақыры таяйды делінеді. Бұдан жеті, қырық сандары тәрізді, түркілердің тоғыз санына да ерекше мән бергендігі байқалады.

Хакім Ата мүридтеріне үлес береді. Хұбби қожа аңнан келеді. Өлген өгіздердің терісін алдыртып, тірілтіп жібереді. Әкесінің

мүридтерінің бәрі Хұббидің аяғына бас ұрып, мүрид болады. Әкесі: “Екі қошқардың басы бір қазанда қайнамас”, – деп, ұлының кеткенін жөн көреді. Хұбби анасымен қоштасып, күпісін жамылып, ғайып болады. Күпісі сол жерде қалады. Кейіпкерлердің ғайып болып, елден аулақтануы туралы оқиға басқа дастандарда да кездеседі. Исаның көкке көтеріліп кетуі, Мәдидің тау жарылып, ішіне еніп кетуі сияқты, Хұбби да жоқ болып кетеді. Әкесі айтқан сөзіне өкінеді. Хұббиді қанша іздеу салғанмен таппайды. Хұббиді да ел тірі, күндердің бір күнінде қайтып оралады деп сенген.

“Хакім Ата кітабында” кереметтер жасау ісінде өзара бақталастық сарыны кездеседі. Әкесі мен баласы – әулие, кереметтер жасаушы, екеуінің келіспеушілігі салдарынан ұлы туған үйінен кетуге мәжбүр болады. Кейбір аңыздарда баласы үйінен кетпек болғанда, анасы жібергісі келмей, бөлмеге қамайды. Баласы киімін шешіп, көгершінге айналып, ұшып кетіп, ғайып болады. Ал кейбір аңыздарда Хұбби Әмудария түбіне атымен, арбасымен батып кетеді. Хорезм халқы ол суға кеткендерді құтқарады, көмекке келеді деп сенеді.

Кітаптағы “Екі қошқардың басы бір қазанда қайнамас” деген мәтел қазақ халқында “Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды” деген түрде күні бүгінге дейін қолданылады.

Әбіш Кекілбайұлы “Түркістан тағылымы” атты мақаласында Сүлеймен Бақырғанидың кіші ұлы Хұббидің Атырау теңізінде батып бара жатқан кемедегілерді құтқарғандығы, қағбаны Бақырғанға көшіріп әкеліп қондырғандығы, сойылған өгіздің етін асып, сүйегін терісіне орап, тірілтіп жібергені сияқты кереметтерімен әкесінен асып түскен соң, Сүлеймен ұлын қасынан көшіріп жібергенін жазады. Бұны көп зерттеушілер іштарлыққа сайғанмен, автор бұл оқиғаны былай бағалайды: “Расында, Сүлеймен Бақырғани баласын басқа өлкедегі киелі орындарға ислам қасиетін дарытуға жұмсаса керек. Бір деректерде ол Әмударияға түсіп, су асты патшасы болып кетті дейді. Екінші бір деректерде С. Бақырғани Хорезм ойында өзі қалып, ұлын Хорезм сияқты ежелгі киелі орындарға аса бай, оның үстіне батысқа беттеген оғыз-қыпшақтардың соқпай өте алмайтын және көктеңізге барып бір-ақ тірелетін ұлан-ғайыр іркіліс кеңістігі Маңғыстауға жұмсапты деседі” [64].

Хикаятта одан әрі тәңірі тағаладан жарлық мағлұм болады: “Хакім, сенің ұлың Хұббийдің нәсілінен алпыс уәли тарар еді, ұлыңа жасаған қиянатың үшін, қырық жыл үстіңнен су ағады, содан соң ғана ол күнәннен арыларсың”, – дейді.

Хакім Атаның бұл фәниден көшер уақыты жетті. Ұлдары Мұхаммед Қожа мен Асқар қожаға кісі жіберді, балаларымен бақылдасты. Хакім Ата дүниеден озып, жерленген соң, Амудария арнасынан бұрылып, Бақырғанды су басып қалады.

Хакім Ата баласы Хұббидің әулиелік қасиетінің өзінен артық екендігін мойындамаған күнәсі үшін осылай жазасын тартады.

Әнуар Ана бір күні күйеуі дәрет алып отырғанда, оның денесін көреді. Хакім Атаның тәні қара кісі еді. Әнуар Ана өте көрікті, өңі ақ кісі болатын. Оған: “Мен ақсүйек хан қызы едім, осындай қара тәнді кісіге душар болыппын”, – деген ой келеді. Хакім Атаға оның ойы аян болады. Ол: “Мен көп ұзамай өмірден өтемін. Мен дүниден өткеннен соң, сен менен де тәні қап-қара, тек тісі ғана аппақ кісіге күйеуге шығасың”, – дейді. Әнуар Ана өзінің бұл ойының күпірлік екенін ұғынып, жылайды.

Бұл хикаятта басқалардан өзін артық көріп, тәкаппарлық, менмендік ойлау күнә екендігі айтылады. Мұхаммед пайғамбардың өзі үмбеттеріне былай деп өсиет етпеді ме: “Адам – өз бауырың ғой, оған жек көріп қарамағын, жер бетімен жүргенде тым шіренбегін. Алла тағала даңғойлар мен мансапқорларды жақтырмас. Әрбір әрекетінде кішіпейіл бол” [65, 3 б.].

Әнуар Ана Хакім Ата қайтыс болған соң, Зеңгі бабаға күйеуге шығады. Зеңгі баба (шын аты – Айқожа) ең далада сиыр бағып, күнге күйіп, өңі қап-қара болғандықтан “Зеңгі” аталған кісі екен. Ш. Уәлиханов 1858 жылы қазанның 25-і күні “Қашқар күнделігінде” Айша бибінің ағасы – Ерхұббу, інісі Әлиасқар деп атап көрсетеді [11, 50-51 б.].

Аңыздарда Әнуар Ананың алғашқы ері Хакім Атадан Асқармамыт және Үббі (Хұббу) атты екі ұл баласы болғандығы айтылады. “Хакім Ата кітабынан” Сүлейменнің Асқар, Мұхаммед, Хұбби атты үш ұлының болғандығын білеміз. Асқармамыт – Асқар және Мұхаммед есімдерінен бірігіп кетсе керек.

Жазушы Бактияр Әбілдаұлының “Талас. Айша бибі. Қарахан” деген кітабында Айша бибінің Сүлеймен Бақырғанидың қызы екендігін, Әнуар Ана Сүлеймен Бақырғани қайтыс болғаннан кейін күйеуге шыққандықтан, Зеңгі бабаның қызы деп есептелінетінін жазады [66, 97 б.].

Зеңгі баба – Арыстан бабтың ұрпағы. Арыстан бабтан Қожа Ахмет Ясауидің бірінші халифасы болған, 1197 жылы қайтыс болған Мансұр Ата туылады. Мансұр атадан – Әбдімәлік Ата (1218 жылы қайтыс болған), одан Зеңгінің әкесі Тәжі қожа туылған. “Бақырғани кітабында” Тәжі қожа жазған деген хикмет те бар.

Әлкей Марғұлан “Ежелгі жыр-аңыздар” деген атты зерттеуінде “Манас” жырының негізгі кейіпкерлерінің бірі Айхожа туралы: “Жырда жеке тұрған кейіпкер – Айхожа, ол Самарқанд, Бұқара, Үргеніш халқының өкілі ретінде көрсетілген. Бұл қалалар VIII ғасырдан бастап Орта Азияда ислам туын тіккен жерлер, сондықтан Айхожаның бейнесі толығымен жасалған...”

Айхожа – Қарахан дәуірінде Орта Азияда ислам дінін таратушы, түсі қара болғандықтан, оны көбінесе Зеңгі Ата атаған, Зеңгі баба – Айхожаның лақап аты. Айхожа (Зеңгі баба) – Қарахан әулетімен туыстас кісі. Өл өзінің өгей қызы Айша бибіні сол кезде Талас өлкесін билеген Манастың әкесі Жақыптың туысы, әулие Қараханға берген. Қарахан жасатқан Айша бибінің әдемі күмбезі осы күнге дейін Жамбыл қаласының түбінде тұр. Айхожа – Хаким Ата Сүлейменнің шәкірті. Сүлеймен ақын өлгенде оның жұбайы Анвар Анаға үйленіп, одан Айша-Бибі туады. Сөйтіп, Айхожа – ойдан шығарған ат емес, XII ғасырда жасап, ислам дінін таратуда Қарахан ұрпағына белгілі қызмет істеген адам”, – [62, 110 б.] деп жазады.

Зеңгі баба бақташылықпен айналысқан. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде оны сиырдың пірі санап, тілек тілеген:

Шаруаның бір пірі – Зеңгібаба,
Сиыр берсең сүтті бер өңкей мама,
Кең өріске шұбыртып өзің бағып,
Кешке жақын қотанға әкеп қама [67, 61 б.].

Ел аузындағы аңыздарда Әнуар Анаға жасы үлкен әрі түрі қап-қара Зеңгі көңіл білдіргенде, келісім бермей, теріс қарап, басын бұрып әкетсе, сол күйінде мойны қатып қалады. Зеңгі баба Құл Сүлейменнің өсиетін еске салады. Әнуар келісімін бергенде, мойны босап, бұрылмай қалған басы жайына келіпті дейді.

Әнуар Ана өте көрікті, сұлу болыпты. Зеңгі бабаға некелескеннен кейін, Әзіреті Ысмайыл Атаның баласы қызығып, бетінен сүйгісі келіп, қайта-қайта өтініп, жабысады. Әнуар Ана ашуланып: “Жүгермек кеткір-ай”, – депті. Бала сылқ түсіп, өліп кетеді.

Бұл оқиғаны Зеңгібаба қасиетімен біліп отырады. Түс мезгілінде жұбайы өзіне ас алып келгенде, оның бұл ісінің бекершілік екенін, баланың қарғысынан енді өздерінде бала болмайтынын айтады. Зеңгі мен Әнуарда бала болмапты деседі.

Зерттеуші Г.П. Снесаревтің еңбектерінен Хорезмде күні бүгінге дейін әйелдер Әнуар Ананы пір санап, босанар уақыты болғанда Бибі Фатимамен бірге, оған да сиынатынын жазады: “Е, Әнуар Ана, жерде болсаң да, көкте болсаң да кел! Көлде болсаң да, шөлде болсаң да, Әнуар Ана, Бибі Фатима, қай жерде болсаң да жет”! – [68, 241 б.] деп медет тілейді.

“Хакім Ата кітабында” Әнуар Ана мұсылман әйелдеріне ерін күту, қадірлеу тұрғысынан үлгі етіледі. Әнуар Ана етегін ышқырына түріп алып, бір үлкен, бір кіші таяқты беліне қыстырып, екі ыдысқа ас құйып, көтеріп Зеңгі бабаға апарар еді, жұрт мұның мәнісін сұраса: “Егер бабаның көңілі ыстық ас қаласа, ыстық ас ішер, көңілі суық ас тілесе, суық ас ішер, қатты ашуланса, үлкен таяқпен ұрар, ашуы жай болса, кіші таяқпен ұрар”, ал етегін беліне түріп қоюын – “Зеңгі Баба көңілі қаласа – еркініздемін дегенім”, – деп түсіндіреді.

Кітапта Әнуар Ананың әйелдерге айтқан насихаты беріледі: “Әй, әйелдер, ерлеріңе қызмет қылыңдар, әр әйел тәкаппарлық етсе, еріне сөз қайтарса, азар қылса – ол әйелдің халы бұ дүниеде һәм ахыретте мүшкіл болар”, – дейді.

Ел арасына тараған ендігі бір аңызда Мұхаммед пайғамбар қызы Фатиманы Әзірет Әліге күйеуге бермек болғанда, қызы келіспепті. Пайғамбар уәзіріне қызын нөкерлерімен серуенге алып шығып, қайтарда қыстақтың шетіндегі бақташының үйіне соғу-

ды бұйырады. Серуеннен қайтарда уәзір Фатиманы бақташының үйінен сусын ішіп шығуға әзер көндіреді. Бұл бақташы “Зеңгі баба” атанған әулиенің үйі екен. Лашық ескі болғанмен таптаза, жинақы болады. Үй иесінің сұлу, жас әйелі бұларды қарсы алады. Әйелінің күйеуін күтіп, жасап жүрген іс-әрекетін көріп, Фатиманың бақташыны көріп кеткісі келеді. Бұл аңызда “Хакім Ата кітабындағы” Әнуар Ананың Зеңгі баба жуынуы үшін ыстық, жылы, салқын су дайындауы, ашуланып келсе, ашуын басын деп шыбық кесіп қоюы, көйлегінің етегін ышқырына қыстыруы келтіріледі. Іңірде ұсқынсыз, өңі қап-қара бақташы кіріп келеді.

Бибі Фатима Әнуар Ананың күйеуіне деген құрметін көріп, үлгі алыпты деседі [69]. Бибі Фатима мен Әнуар Ана бір дәуірде өмір сүрмесе де, аңызда Әнуар Ана мұсылман әйелдерінің пірі – Бибі Фатиманың өзіне үлгі етіледі. Рабғұзидің “Қисса-сүләнбийя-й” атты еңбегінде: “Әй, Хауа ананың қыздары! Дүниеде Фатима құсап, ерлеріңізге бой ұсынып, әдепті болыңыздар. Сонда қиямет күні сіздер Фатиманың шапағатына бөленіп, жұмаққа кіресіздер”! – [70, 207-208 бб.] десе, Мұхаммед пайғамбар хадисінде: “Әйелдің жақсысы – ерінің көңіліне мақтаныш, көзіне нұр боп, әмірін орындап, ол жақтыратын нәрсені ұнатып, ол жақтырмайтын нәрсені ұнатпайтын әйел”, – [71, 29 б.] дегеніндей, сан ғасырлар бойы жоғарыда айтылған хикаяттар, аңыз-әңгімелер халықты ізгілікке, имандылыққа, адами қасиеттерге тәрбиелеп, ғибрат беріп келеді.

Хакім Ата дүниеден озғаннан кейін, бірнеше заманнан соң Әмудария өзені Бақырғанды басып қалды. Хакім атаның бейітінің үстінен қырық жыл су ақты. Содан соң ол дария тартылды. Хакім атаның сүйегінің қай жерде екенін ешкім білмеді. Хакім ата бір күні Қожа Жалаладдин ханның түсіне кіреді: “Ай, ұғлұм, Жалаладдин бизни истаб табғыл уа тақы бизниң үстимизга ғимарат йабғыл уа бизден үлеш алғыл”, – тиди. Мазмұны:

“Ай, ұлым, Жалаладдин, бізді іздеп тауып, біздің үстімізге ғимарат тұрғыз және бізден үлес алғын”, – дейді. Жалаладдин бұл түсі жайлы ешкімге айтпады. Түс көру мотиві “Хакім Ата кітабында” да кездеседі. Түс көру арқылы болатын оқиғаны алдын ала білу – Алла тағаланың аяны деп ұғынылады.

Қожа Жалаладдин Түркістанға барып, сауда-саттық жасап, көп пайда тауып, мол тауарларымен қайтады. Жолда Бақырған жазығына түнемек болады. Кешке күн бұзылып, ауа бұлттанып, найзағай ойнап, астаң-кестеңі шығып, қиямет күні туғандай болады. Қожа Жалаладдин барлық тауарынан, малынан айырылады. Ол Хакім Атаның мазарын іздейді, сұрастырады. Бір қария: “Осында бір ағаш бар. Кеш болғанда оның түбіне киіктер қонады. Бір нар келіп, таң атқанша тұрады. Ол жерден зікір салған үн естіледі. Хакім атаның сүйегі сол жерде болар”, – дейді.

Қожа Жалаладдин сол ағаштың түбінен зікір үнін естиді, сонда қонады. Түсінде Хакім ата: “Ай, ұлым Жалаладдин, хош келдің, енді бізді таптың. Жатқан орныңнан тұрып, жеті қадам ілгері жүріп, сол жерді қаз. Сол жерден қамыс шығады, оны алып қарасаң, астынан бір десте гүл шығады. Сол жерде менің сүйегім жатыр. Кеткен малдарың туралы қам жеме, барлығы хан сарайына барып тұрар. Ол малыңмен ғимарат тұрғыз”, – дейді.

Қожа Жалаладдин тұрып, Хакім атаның айтқанын орындайды. Қамыс астындағы бір десте гүл жаңадан үзгендей болып тұр екен. Хош иісі Жалаладдиннің мұрнына жеткенде есінен танып қалады. Біраз уақыттан соң, ол өз-өзіне келеді.

Қожа Жалаладдин жоғалған мал-мүлкін, тауарларын тауып, Хакім атаның үстіне ғимарат тұрғызады. Өзі сол жерге шырақшы болады. Мынадай нақыл тараған еді: Пайғамбар Миғражға асқанда ғарыш әлемінде бір ұшып бара жатқан қара құсты көріп, Жебірейілден оның қандай құс екенін сұрайды. Жебірейіл оның Мұхаммед үмбеттерінің арасындағы бір шайхының жаны, ол құстың пайғамбар құдіретіне тағзым үшін төбесінен ұшып бара жатқанын білдіреді. Пайғамбардың мейірі түсіп, үмбеттерінің бірі шырақшы болып, құрметке ие болатынын жеткізеді.

Бұл әңгіме елге мәлім болады. Сайд Ата Хорезмнен Бақырғанға келеді. Қожа Жалаладдин Ақтас деген жерге көшіп барып, мекен етеді. “Мұнда тәуап еткісі келгендер әуелі сізге барсын, одан кейін бізге келсін. Егер сізді тәуап етпесе, бізге келер болса, зияраты қабыл болмайды”, – деп шығарып салады.

Сайд Атаның өмірден өтер уақыты да жақындайды. Одан сүйегін қай жерге жерлейтінін сұрайды. Ол: “Ахырет тонымды

кигізіп, табытқа салып, арбаға артып, Бақырғаннан қағбаға қарай қойындар. Түнде дауыс, үн естілсе де, сыртқа шықпай, үйлеріңіздің есігін мықтап бекітіп отырыңыздар. Таң атқан соң, арба қай жерде тұрса, сол жерге жерлеңдер”, – дейді. Сайд ата дүниеден көшкен соң, оның өсиетін орындайды. Түнде қатты айқай-шу естіледі. Ешкім сыртқа шықпай, үйлерінде отырады. Таң атқан соң қараса, арба Хакім атаның мазарының жанында тұрады.

“Ол кича қағба машайықтарының аруахлары бирла Бақырған аруахлары ұрыш қылдылар. Қағбадан келген аруахлар Сайд атаны алыб кетар болдилар. Ерса Бақырған аруахлары қоймадылар. Тақы Бақырған аруахлары қағбадан келген аруахларны қуалаб қачурдылар. Сайд атаны келтүрүб Хаким ата йанына қойдылар”. Мағынасы:

“Ол түнде қағба машайықтарының аруақтары Бақырған аруақтарымен ұрыс қылады. Қағбадан келген аруақтар Сайд атаны алып кетер болды. Бірақ Бақырған аруақтары қоймады. Олар Қағбадан келген аруақтарды қуалап, қашырды. Сайд атаның мүрдесін Хакім атаның жанына әкеліп жерлейді”.

Кітап соңын ол күннен бүгінге дейін (хикаят жазылған уақыт) халайықтар Бақырғанға барып, Хакім атаға тәуап қылып, содан соң барша мазарстанды тауап қылатындықтарымен аяқталады.

Белгілі аңыздардың бірінде Қожа Ахмет Ясауи Зеңгі бабамен әңгімелесіп отырып, өзінен-өзі күледі. Зеңгі күлгенінің себебін сұрайды. Тісіне күлгенін айтады. Өзі қап-қара Зеңгінің тісі аппақ екен. Зеңгі: “Тісімнің көрімдігіне не бересің”? – дегенде, Қожа Ахмет: “Әуелі жайды – сізге, онан кейін бізге салсын”, – депті.

Ақсақ Темір Қожа Ахмет Ясауидің басына ғимарат тұрғызбақ болғанда, күндіз салына бастаған құрылысты түнде бір көк өгіз келіп, құлатып кетеді.

Ә. Марғұлан “Ежелгі жыр-аңыздар” аталатын еңбегінде: “XIV ғасырдың соңында Әмір Темір Әзірет сұлтанның күмбезін жаңадан тұрғызуға кіріскенде, Қаратау мен Сырдария қазақтары жиналып келіп, қирап жатқан күмбезді мыңдаған түйемен қоршап алады. Темірдің кісілеріне айтқаны: “Сақып қыранға барып айтындар, күмбезді ең алдымен, бұ жерге салмай, Зеңгі атаның басына тұрғызсын, ол – Қожа Ахметтен көп заман бұрын

өткен данышпан, өзі – бақташы, сиырды топ-тобымен молайтып, халыққа қуаныш берген ойшыл кісі. Ол әр уақыт сиырдың соңынан еріп, күнге күйіп, бет-аузы қап-қара болып, сиыр баққан кісі, соған орай, күмбезді, ең алдымен, ұмытылып жатқан Зеңгі бабаның басына тұрғызып, содан кейін Әзіретті көтеріңдер”

Темір халықтың ұйғаруына қарсы болмайды, күмбезді алдымен ұмытылып жатқан Зеңгі атаның басына тұрғызып, содан кейін ғана Әзіретке ауысады.

Сиырды көбейтетін Зеңгі атаның күмбезі осы күнге дейін сақталған. Ол Қазығұрт тауының оңтүстігінде Ташкенге таяу жерде тұрады”, – [62, 52 б.] деп жазады. Зеңгі бабаның мазары қазіргі Өзбекстан Республикасының Ташкент облысы Жаңажол ауданында орналасқан.

Осындай аңыздардың бірі Қожа Ахмет Ясауидің ұстазы Арыстан бапқа байланысты айтылады. Халық арасына кең тараған, Қожа Ахмет Ясауи айтты делінетін:

Сайрамда бар сансыз бап,
Түркістанда түмен бап,
Бабалар бабы – Арыстан бап, –

және “Арыстан бапқа түне, Әзірет сұлтаннан тіле” дегендей, әлі күнге дейін Әзірет сұлтанды зиярат етуші мұсылмандар әуелі – Арыстан бапқа, сосын Қожа Ахмет кесенесіне соғады.

Ә. Кекілбайұлы “Талайғы Тараз” атты тарихи баянында Айша бибі туралы және Хакім атаның қоныстануы жайлы аңыздарға тоқталады [72, 115 б.].

Ә. Қоңыратбаев Сүлеймен Бақырғани туралы жазған мақаласында “Хакім Ата кітабын” роман деп атайды: “Хакім Ата” тәжік-парсы тілінде X-XII ғасырларда жазылған “Самақ-яр кітабы” (1189 жылы жазылған), “Әмір Хамза”, “Бақтиярнама” (1296 жылы жазылған), “Хатымтай” (XVI ғасырда қайта жазылған), “Тотынама” (Зияддин Нахшаби 1330 жылы өндеп, қайта жазған) т.б. көптеген прозалық әдебиет әсерінен туған, Орта Азияны мекендеген түркі тайпаларының тілінде жазылған тұңғыш роман. Бірақ кітап дін, әсіресе суфизм идеясына байланыс-

ты жазылған. Өз кезеңіне салар болсақ, суфизм әдебиеті ойдың азатшылдығын жақтаған ағым еді”, – [23, 100-101 бб.] деген тұжырымды білдіреді.

“Хакім Ата кітабының” орта ғасырлардағы христиан әдебиетінің ескерткіштері апокрифтік шығармаларға ұқсас екендігі аңғарылады. XIV ғасырдағы түрік халықтарына ортақ әдеби шығармалардың ең әйгілісі Рабғұзидың “Қисас-ул-әнбиясынан” да апокрифтерге сәйкес жанрлық белгілерді байқауға болады. Бұл шығармалар ғалам сипаты, ұжмақ, тозақ, әулие-әнбиелер туралы діни аңыздардың негізінде туғанмен, еркін жазылған хикаяттар, олардың ресми діннің тұжырым, түсіндірулерімен сәйкес келе бермейтін тұстары да кездеседі.

Ғалым Р. Бердібай аңыз-әпсаналардың халық тарихын танытудағы мәнін ерекше бағалайды: “Халықтың тарихын, тағдырын, түп негіздерін тану үшін, ауыздан-ауызға таралып келген, уақыт шаңына көміліп қалмай, саф алтындай сараланып жеткен аңыз-әпсаналардың мәні зор. Әрине, аңыздар тарих оқулығының орнына жүре алмайды, олардан болып өткен оқиғалардың дәл жылы мен айын анықтап білу қиын. Сонда да болса аңыздар шежіре тізбегінің ұлы көшінен адастырмайтын, ақиқатты тек өзіне ғана тән тәсілдермен жаңғыртып елестетін аса қымбатты куәлік болып табылады. Аңыздарда елдің белгілі бір дәуірлер мен оқиғалар, тарихи қайраткерлер жөнінде өз түсінігі, бағасы сақталған” [3, 39 б.].

Шығарманың тілі Ясауи мен Бақырғани хикметтерінің тілінен алшақ емес. Кітап оқиғасы баяндау және диалог үлгісімен берілген. Хикаятта Хакім Атаның “Қызыр Ілияс атам бар” деген шығармасы мен баласы Хұбби қожаның жазып қалдырған хикметі сияқты өлең үлгілері араласып келіп отырады.

“Хакім Ата кітабының” Қазан қаласындағы Университет баспаханасында 1878 жылы жарық көрген нұсқасының мазмұнымен толық таныса отырып, бұл кітаптың ел аузында айтылған аңыз-әңгімелердің шығарушы тарапынан жинақталып, жарық көргендігіне көз жеткіземіз. Зерттеушілер “Хакім Ата кітабының” авторы Сүлеймен Бақырғани деп есептегенімен, хикаяттардың мазмұнында Хакім Ата қайтыс болғаннан кейін қабірінің қырық жыл бойы су астында жатуы, әулиенің аянымен басына ғимарат

тұрғызылып, “күні бүгінге дейін” (кітап жазылған уақытқа дейін) жұртшылықтың тауап етулері тәрізді оқиғалардың баяндалуына қарап, туынды авторы Сүлеймен Бақырғанидың өзі еместігі айқындалады. “Хакім Ата кітабы” – Сүлеймен Бақырғанидың өмірі жайлы бірден-бір дерек беретіндігімен және ортағасырлық жазба әдебиеттің, соның ішінде, хикаят жанрының үлгісі болып табылатындығымен құнды.

2.1. Жырмен жырланған хикметтер – “Бақырғани кітабының” басты ерекшелігі

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Сүлеймен Бақырғани шығармалары Қазан қаласындағы баспаханаларда көптеп басылды. С. Бақырғани шығармаларының жиі жарық көруі сол кездегі қазақ даласындағы діни мектептерде Қ.А. Ясауи, Сопы Аллаяр т.б. сопы-ақындар кітаптары сияқты оқулық ретінде пайдалануы арқылы сұранысқа ие болғандығынан еді.

Сүлеймен Бақырғанидың хикметтері мен қисса-дастандары өзінің атымен аталған жинаққа енгізілген. Бұдан басқа “Ақырзаман” дастаны жеке кітап болып шығады. “Әулие Мариям кітабы” 1878 жылы басылады. Кейін 1895 жылы С.М. Матвеев бұл дастанды орыс тіліне аударып жариялаған.

С. Мұқанов “Өмір мектебінің” бірінші кітабында: “Қыстай оқып, “Құранды” жаттап алуға айналған кезде, молда бізді “түрікше” аталатын кітаптарға әкеп салды. Бұл кітаптар “шағатай” аталатын Орта Азиялық тілде жазылған. Бірнешеуін мысалға келтірейік:

1. “Көрің қадыр”.
2. “Тақи ғажап”.
3. “Бақырған” дейтін кітаптың сөзі былай келеді:

Бақырғанден сафар қылсам.
Тауап қылғали қағбани.
Барып кәне, йүзім сүрсәм,
Көріп хәннани, мәннәни.
Хажыр есуәтка ал-сұнсам,
Хатим диуәрни көрсәм,
Хәмді уә сәнә айтсам.
Сахар уақтида субхани.

4. “Сүббәтәл ғажизин”.

“Түркіше” аталатын кітаптарда араб, парсы, өзбек, түрікпен сөздері көп кездеседі”, – [73, 68 б.] деп жазады.

Б. Майлин “Шаншар молда” пьесасында молданың әндегіп, “Бақырғани кітабын” оқып отырған сәтін келтіреді:

Бақырғандан сапар қылсам,
Тауап қылғали қағыбаны
Барып роһина сұрасам,
Көріп ханани, маннани [74, 8 б.].

Бұл үзінділер – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында діни мектептерден, молдадан оқығандардың Бақырғани шығармаларымен таныс болғандығына дәлел.

Кейбір зерттеушілер атауына қарап, “Бақырғани кітабындағы” шығармалардың барлығын С. Бақырғани қаламынан туған деп қабылдайды. А.И. Пылев “Қожа Ахмет Ясауи – сопылық ақын, оның дәуірі мен шығармашылығы” деген кітабында Ахмет Ясауи үлгісімен хикмет жазған ақындар ретінде С. Бақырғаниды, оның баласы Хұбби қожаны, Қамаладдин Иқани (XV ғ.), Шәмсі Өзгенди, Шейх Хұдайдад (XVI ғ.) және Бабарахим Машрабтарды (XVII ғ.) атайды [75].

А.К. Боровков “Өзбек тілі тарихынан очерктер” деген мақаласында Ахмет Ясауи мен Хакім Ата төңірегіне топтасқан, шығармалары түрлі қолжазба, жинақтарда жазылған отызға жуық хикмет шығарушы ақындарды атайды. Олар: 1. Азим. 2. Асад. 3. Байза. 4. Бехбуди. 5. Гадаи. 6. Ғариб. 7. Ғызали. 8. Иқани.

9. Қасым. 10. Джани. 11. Мачин. 12. Машраб. 13. Молла Базар. 14. Надири. 15. Насими. 16. Сабри. 17. Сайфаддин. 18. Тадж. 19. Тафи. 20. Темури. 21. Убайди. 22. Фақири. 23. Хакім Ата. 24. Хұбби. 25. Хұдайдад. 26. Шәмсіддин. 27. Шарафи. 28. Шариф. 29. Шухиди.

Автор осылардың ішінде Шайх Қамалладин Иқани, Шәмсіддин (Шәмсі) Өзкенди, Шайх Құдайдад (түрікше есімі Құдайберді), Қасым шайх, Убайди (Убайдулла хан) сияқты сопы ақындарға кеңірек тоқталады. Ахмет Ясауи дәстүрін жалғастырушы хикмет шығарушылар галереясын Хакім Ата Сүлеймен бастайтындығына назар аударады. “Рашахат”, Муфти Зинда Әлидің “Самарат-әл-Машайық” және Мұхаммед Әлім Қожаның “Ламахат” еңбектеріндегі Сүлеймен Бақырғани туралы деректермен таныстырады. Түрік шайхтарының арасында оның даңқтылығын айта келіп, хикметтерінің халық арасына кең тарағандығына өлең жолдарынан мысалдар келтіреді: “Һәр ким көрсаң Қызыр біл, Һәр түн көрсаң қадыр біл”, “Барша – йақшы, биз – йаман, барша – буғдай, биз – саман” [76, 236-237 бб.]. Хикмет жазушы ақындарға карап, біз Ясауиден басталған поэтикалық дәстүрдің бірнеше ғасырларға жалғасып жатқандығына куә боламыз.

Түрік ғалымы Мехмет Фуат Көпрүлү “Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы” деген еңбегінде “Бақырғани кітабындағы” хикметтердің Раджи, Мәшраб, Шәмси Өзкенди, Құл Шериф, Құдайдад, Иқани, Убайди, Фақири, Бейза, Бихдуди, Шухиди, Құл Шарефи, Геда, Құл Нәсими, Түфәйли, Қасым сияқты ақындарға тән екендігін көрсетеді [21, 235 б.].

Р. Ахметов 1901 жылы Қазан қаласынан шыққан “Бақырғани кітабын” он шақты сопы ақындар өлеңдерінің жинағы ретінде танып, кітапта Ясауи мен Бақырғанидан бастап аттары беймәлім Шамситдин мен Баба Машын хикметтері де берілген, жинақта С. Бақырғани өлеңдерінің үлес салмағы қомақтырақ болғандықтан, “Бақырғани кітабы” аталса керек деп санайды [77, 45 б.].

“Бақырғани кітабы” – Қожа Ахмет Ясауи үлгісімен хикметтер жазған ақындардың шығармаларынан тұратын жинақ. Кітаптағы жүз отыз бес хикметтің соңында әрқайсысының авторларының аты аталған. Машрабтың – тоғыз шығармада, Қожа Ахметтің

– он, Тәж Ахметтің – бір, Құл Сүлейменнің (Хакім Сүлеймен, Хакім қожа, Хакім Ата) – отыз бес, Шәмсіддиннің – отыз екі, Құл Шарифтың – төрт, Иқанидың – жиырма, Құл Үбайдидің – он үш, Факиридің – екі, Байзаның – бір, Лутфидің – екі, Ғазалидың – бір, Насимидің – бір, Туфидің – бір, Қасымның бір өлеңде есімдері көрсетілген [49].

Р. Сыздықова әр хикметтің соңғы шумағында жалқы есімнің аталуы осы әдебиет үлгісінің жанрлық белгілерінің бірі деген ой түйеді. “...Әр хикметтің ең соңғы шумағында жалқы есімді келтіру – тек авторлықты білдіру амалы ғана емес, әр өлеңнің шегін көрсететін, яғни біреуінің аяқталып, екіншісіне көшу “су айрығы” іспетті стильдік элемент”, – [18, 13 б.] дейді.

“Бақырғани кітабы” – әртүрлі кезеңге және әртүрлі ақындарға тән діни-сопылық өлеңдер кітабы. Кітаптың 1901 жылы Қазан қаласында Ағайынды Кәрімовтер сауда үйінің баспаханасында жарық көрген нұсқасы сексен беттен тұрады. Әрбір беттегі қос бағанада 56-60 аралығында жол бар. Жинақтағы барлығы жүз отыз бес хикметтің отыз бесі ғана С. Бақырғанидікі. Жиырма сегіз хикметтің соңғы шумағында – Құл Сүлеймен, екі өлеңде – Сүлеймен, ал Хакім, Хакім Сүлеймен, Хакім Қожа, Хакім Ата, Хакім Қожа Сүлеймен есімдері бір-бір шығарма соңында кездеседі. Осы өлең-хикметтердің көлемі бір мың екі жүз жолдан асады.

Жинақ мазмұны хикмет-өлеңдер мен сюжетті қисса-дастандардан тұрады. Кітапта тоғыз дастан берілген. Оның екеуі: “Расул Миғражы” мен “Исмайыл қиссасының” Сүлеймендікі екендігі көрсетілген. Мұхаммед пайғамбардың қайтыс болуына байланысты дастандар – Шәмсі асынкі, Мұхаммед пен Ибраһим жайлы дастан – Ғұбайдулланикі, “Ақтым қиссасы” Хытай сақынкі деп берілген. “Жарым алма хикаясы” дастанының авторы жазылмаған.

“Бақырғани кітабындағы” кейбір танымал ақындарға тоқталар болсақ, жинақтың басында берілген Бабарахим Мәшраб (1657-1711) – Әндіжанда туып-өскен, білім алған, дәруіш, “Мабдай-Нур” деген шығармасы белгілі, өзбек ақыны. Х. Сүйіншәлиевтің “VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті” деген еңбегіндегі С. Бақырғанидікі деп қарастырылатын:

Жарсыз, бақсыз Меккені мен не қылам,
Болмаса жарым қасымда дүниені не қылам? – [9, 151 б.]

деген өлең жолдарының авторы – Мәшраб. Бұл шығарма Мәшраб кітабында былай беріліпті:

Ерсиз хам бодасиз Маккага бормоқ не керак,
Иброхимдан қолған ул эски дуконни на қилай [78, 5 б.]?

Құл Үбайди – XVI ғасыр соңы мен XVII ғасыр басында өмір сүрген, Бұқара әкімі Махмұд Сұлтаннның ұлы, түркі, өзбек, парсы, араб тілдерінде жырлар қалдырған ақын [79, 3 б.].

Лутфи (1366 (67)-1465 (66)) – Герат маңындағы Дехиканар деген жерде туып, өмір сүрген өзбек ақыны. Ол шығармаларын түркі, тәжік, парсы тілдерінде жазған [80, 336 б.].

Зерттеу еңбектерден Қамалладин Иқанидың (Түркістанның оңтүстігінде жиырма бес шақырым жерде орналасқан Иқан қаласында туып-өскен) XV ғасырда, Құдайдад, Қасым сияқты сопы-ақындардың XVI ғасырда Түркістанда өмір сүргендігі белгілі.

Мұсылман елдерінде Қожа Ахмет Ясауидің жолын қуған, соның үлгісімен хикмет жазған шәкірттері көп болған. Ясауи шәкірттері Түркістан, Маураннахр, Хорасан, Хорезм, Анадолыға дейін тараған. Кіші Азияда Қажы Бекташ, Жүніс Әміре, Мәулана Желаладдин т.б. Қожа Ахмет Ясауиге еліктеп жыр тудырған. Мехмет Фуат Көпрүлү “Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы” деген еңбегінде Жүніс Әміренің де ұстазының сезіміндей ой-пікірде болып, хикметтеріне “нәзирагөйлік” жасап, бір тақырыпта жазғандығын атап көрсетеді [21, 5 б.].

Зерттеушілер “Диуани Хикметтегі” Ясауи шығармаларының қайсысы ақынның өзінікі, қайсысы шәкірттерінікі екендігін ажыратудың қиындығын айтады.

Қожа Ахмет Ясауидің “Диуани Хикметінің” 40-хикметінде Сүлейменнің аты аталады.

Өмір етті Хакім Қожа Сүлейменге,
Сол сопы Мұхаммади данышпанға [48, 81 б.].

Сүлеймен де Мансұр Ата, Мұхаммади данышпан, Сайд Ата сияқты Ясауи халифтерінің бірі болған.

“Бақырғани кітабында” Сүлеймен өзінің ұстазына арнаған өлеңінде былай дейді:

Субхан Изим өзі дүр,
Ол Мұстафа бұйырды.
Бабам Арслан түкірді,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Бақса қағба көрінген,
Басса жерлер түрілген,
Ладун ілімі берілген,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Әсілі еді ханадан,
Білмес оны көп надан,
Білер оны Хақ Йаздан,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Ысқақ баба ұрығы,
Шайх Ибраһим құлыны,
Машайықтар ұлығы,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Қаршығаны баптаған,
Сұңқар, лашын ұстаған,
Сансыз мүрид бастаған,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Ясы суының арасы,
Жатар гауһар парасы,
Машайықтар сарасы,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Шариғатты сөйлеген,
Тариқатты іздеген,
Хақиқатты білдірген,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Күн туғаннан батарға,
Тарса, жүһуд, татарға,
Құлдық қылып Саттарға,
Шайхым Ахмет Ясауи [49, 12 б.].

А. Самойлович 929 жылы Түрікмен мәдениеті институтының “Түрікментану” атты журналында жарияланған “Мақтұм-Құли және Хакім Ата” деген ғылыми мақаласында Хорезмде өмір сүріп, моңғол шапқыншылығына дейін қайтыс болған, Ахмет Ясауидің сопылық мектебінің таңдаулы өкілі Сүлеймен Бақырғанидың (Хакім Ата) шығармаларының Түрікмен аймағына сопылықты таратудағы мәніне назар аударады.

Хиуада діни білім алған, Түрікмен ақыны Мақтым-Құлидың:

Күн тоғардан күн батар,
Тарса, жұһуд һәм татар,
Шаһар дүр қатар-қатар,
Мағристанға сары (батысқа қарай), –

деген жыр жолдарының Сүлейменнің жоғарыда келтірілген үзіндідегі соңғы шумағының әсерімен жазылғандығын салыстыру арқылы дәлелдей отырып, ақын жырларындағы үндестікті ашып көрсетеді [81, 28-29 бб.].

Он сегіз мың ғаламда,
Орны дариссаламда,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Бабалар бабы – Хорасан,
Сансыз түмен Үндістан,
Бабалар басы – Баба Арслан,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Атам аты азғұсы,
Жояр болып тозғысы,
Екі жаһан көзгісі,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Қызырменен сұхбатты,
Ілияспенен ұлфатты,
Хақ қасында құрметті,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Түркістанға баралық,
Қызметінде болалық,

Үлес берсе алалық,
Шайхым Ахмет Ясауи.
Баба Машин – ол сұлтан,
Мүрид болды бейкүмән,
Хакім Қожа Сүлеймен,
Шайхым Ахмет Ясауи [49, 12 б.].

Бұл өлең “Диуани Хикметтің” 1904 жылы Қазан баспасынан шыққан нұсқасының 151-хикметінде берілген.

Бұл арнауада белгілі аңызда айтылғандай, Мұхаммед пайғамбардың аманатын жеткізуші Арыстан бап болғандығы, әулиелерге тән кереметімен қағбаға барып, намаз оқып қайтуы берілген. Шайх Ахмет Ясауидың даңқының кең жайылғандығы, оның білімділігі, тынымсыз құлшылық етушілігі үлгі етіледі. Әрбір шумақ соңындағы қайталанып келетін “Шайхым Ахмет Ясауи” деген жолдардан бұл өлеңнің Қожа Ахмет Ясауиге емес, оның мүридi Сүлейменге тән екендігі байқалады.

Жинақтағы арнау өлеңдердің бірі Қызыр Ілиясқа арналған. Аңыз бойынша, Қызыр Ілиясқа жер жүзінің түн жағында ағатын бұлақтағы әбілхаят суын ішіп, ақырзаманға дейін ғұмыр кешу несіп болған. Қызыр – жолда адасқан жолаушыларға жол көрсетуші, қиналғандарға қол ұшын беруші. Қазақтың халық ауыз әдебиетінде кең тараған бейне.

Бұл арнау өлең Сүлейменнің алғаш шығарған өлеңі ретінде “Хакім Ата кітабында” берілген. Кітапта өлеңнің шығу тарихы туралы хикаят беріледі. Қожа Ахмет Ясауидің үйіне мейман болып келген Қызыр ғалиас-салам аузына түкіреді. Сүлейменге содан ақындық қонып, әуелі айтқан хикметі еді дейді:

Ескі-ұсқы бөркім бар,
Сарық-сарсық көркім бар.
Шайхым отынға жазса,
Бармасқа не еркім бар.
Тоным отынға шұлғап,
Тәнім суыққа тітіреп,
Ышықтан махаббат іздеп,

Қызыр Ілияс атам бар.
Көктен рахмет жаудырған,
Жерден набат өндiрген,
Мейiрiм сүтiн емдiрген,
Қызыр Ілияс атам бар.
Келiп түздi халқаны,
Iздеп таппас халық оны,
Тарихаттың сұлтаны,
Қызыр Ілияс атам бар.
Келiп халқа түзген,
Кiм жылап, кiм күлген,
Кiм ер екенiн әуел бiлген,
Қызыр Ілияс атам бар.
Кiм ер екендiгi белгiсiз,
Арық (пақыр) құлға айтқысыз,
Хақтан өзгеге белгiсiз,
Қызыр Ілияс атам бар.
Құмда iзiн iздеген,
Сыр сөзiн сөйлеген,
Халықтың өзiн кезген,
Қызыр Ілияс атам бар.
Құстай ауада ұшқан,
Тау, теңiздi, түз(дi) кешкен,
Мәңгi суын ол iшкен,
Қызыр Ілияс атам бар.
Құл Сүлеймен айтқаны,
Ишаратта болғаны,
Көңiлдердiң сандығы,
Қызыр Ілияс атам бар [49, 10 б.].

“Бақырғани кітабында” жоғарыдағы тоғыз шумақ өлең берілген. “Хакім ата кітабында” аталған шығармада кездеспейтін төмендегідей жолдар бар:

Шариғатқа ұстын (тірек) ол,
Тарикатқа ұстын ол,

Хақиқатқа ұстын ол,
Қызыр Ілияс атам бар.
Түн-күн жүрер жапанда,
Кеніш мағына бар онда,
Мүрид-мардан қасында,
Қызыр Ілияс атам бар.
Басса таулар жарылған,
Мінсе жерлер түрілген,
Машрық, мағрұп көрінген,
Қызыр Ілияс атам бар.
Азғандарды көндірген,
Ашыққанды тойдырған,
Сусағанды қандырған,
Қызыр Ілияс атам бар [10, 4 б.].

“Бақырғани кітабындағы” Мұсаның Қызырмен кездесуі жайлы хикметте:

Қырық қашыр көтере алмас Таурат ілімін,
Ашып оны оқыр еді Мұса кәлім.
Бар ма деп айтар еді мендей ғалым,
Деп асық тілменен айтты көрің, –

деген Мұсаға:

– Сенен ғалым бар дүр деп аят келді,
Ол аятты көріп Мұса қайрат қылды, – [49, 11 б.]

дейді. Хақ ғылымның шексіз дүние екендігін, оған әлемнің құпия сырларына қанық Қызырды жолықтыру арқылы көзін жеткізеді.

“Құран хикаяларының” “Мұса мен Қызыр” деген хикаясында Мұса пайғамбардан бір адам бұл дүниеде білімі одан асатын адамның бар, жоқтығын сұрайды. Теңіз суын қақ жарған, киелі қол мен аса таяқтың иесі Мұрсал пайғамбар: “Жоқ”, – деп жауап береді. Бірақ Алла тағала уәһи түсіріп, білімі онікінен көш ілгері жанның бар екенін аңғартады. Мұса оған кездесіп, білім алғы-

сы келетінін білдіреді. Анап ағашының жапырағынан тоқылған шербек әзірлеп, оған бір балық салып, жолға шықса, балықтан айырылған жерінде сол іздеген жанға кездесетіндігін Алла білдіреді. Мұса Қызырға жолығысып, одан білім үйренгісі келетіндігін сыпайы жеткізеді.

Қызыр Мұсаға бірнеше талап қояды: өзін тежеп ұстау, сабырлылық істеу, дегбірсізденіп сұрақ қоймау, іс-әрекеттеріне ешқандай қарсылық көрсетпеу. Мұса бұл шарттарды қабылдап, уәдесінде тұратынын білдіреді. Теңіз бойын жағалап келе жатып, бір кемеге мінеді. Қызыр кеменің екі тақтайын жұлып алады. Қызырға берген уәдесін ұмытып, себебін сұрайды. Қызыр екеуінің келісімін еске салады.

Кемеден түсіп, жаяу келе жатқанда Қызыр ойнап жүрген жап-жас, өнді бір баланы ұстап алып, оңаша жерге апарып ұйықтатып, оны өлтіріп тастайды. Мұсаның шыдамы таусылып, қарсылық білдіреді.

Екеуі тағы да жолда келе жатып, ашығып, бір қыстаққа жетеді. Бірақ қыстақтағылар өте сараң екен, бұларға нәр татырмайды және қондырмайды. Қыстақтан шыға бере, құлағалы тұрған бір дуалды көріп, Қызыр жүгіріп барып, оны бір нәрсемен тіреп қояды.

Қызыр Мұсаға жолда кездескен оқиғалардың мән-жайын түсіндіреді. Бір зұлым патша жер-жердегі жарамды кемелерді жиғызып жатқандығын, бүлінген кемеге тимейтіндігін айтады; әлгі бала өте оңбаған, ар-ұятты білмейді, оның ата-анасы – дініне берік, жақсы адамдар. Оларға мұнан да келбетті әрі қайырымды екі бала беруге Алланың мақұлдығын алғандығын жеткізеді, ал дуалдың астында көмулі қазына барлығын, оның екі жетім балаға тиесілі екендігін Алладан біліп, ер жеткенде, бұл қазынаны қазып алсын деп дуалды жөндегендігін баяндайды [82, 97-101 бб.].

Бұлар Алла тағаланың аяны мен дұрыс жолға салуынан туатын ақыл-парасаттың арқасында жасалынып отырғандығына Қызыр Мұсаның көзін жеткізеді.

Хауадан бир күш енди, йерга конды,
Дариадан су алубан енди көриң.

Хызыр айтұр: Үшбу құш ника енди,
Су ичра суча илимин саңа берди,
Уған Изим ладин илимин маңа берди,
Мұны ешитиб Мұса мұрид болды, көриң [49, 22 б.].

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Әуеден бір құс енді, жерге қонды,
Дариядан су алып енді, көриң.
Қызыр айтар: Үшбу құс неге енді,
Су ішінде судай ілімді саған берді,
Уған Изим ладин ілімін маған берді,
Мұны есітіп Мұса мұрид болды, көриң.

Қызыр: “Менің білімім – теңіздей болса, сенің ілімің – судан алынған бір-екі тамшыдай”, – дейді. Ы. Алтынсарин “Мұсылманшылықтың тұтқасы” деген еңбегінде Хазірет Әлидің айтқан мынадай сөзін келтіреді: “Ғылым деген бір дайырадай, ал дайыра (дария) суынан ішкен де арманда, ішпеген де арманда. Ішкендердің арманда болуы – ғылым деген сонша терең, тәтті нәрсе, оның суынан бір ішкен кісі және көбірек оқып, көбірек үйренсем дей-дей ақыры ғылым түбіне жете алмай арманда кетер. Тіпті ішпегендердің арманда болуы – ғұмыр бойы қараңғылықты кешіп, жақсылық-жамандықты айыра алмай надандықта өтер. Бұл бейшаралардың халі бегірек мүшкіл” [83, 22 б.].

Бұл хикметте Мұсаның өз ілімін артық санап, ғалымдығын жоғары бағалағандығы сыналады. “Бақырғани кітабындағы” Сүлеймен жазған он шумақтан қана тұратын (қырық жол) хикметтің толық еместігі, тек үзінділері ғана берілгендігін аңғаруға болады.

Мұхамадрахым Жармұхамедұлы Қожа Ахмет Ясауидің туған, өлген жылдары жөніндегі деректерді салыстыра талдай келе, ақын 1103 жылы туылып, 1228 жылы қайтыс болған деген тоқтамға келеді [84, 34 б.]. Кейбір деректерде С. Бақырғани 1186 жылы емес, 1136 жылы 82 жасында қайтыс болған деп көрсетіледі. Сонда С. Бақырғани 1054 жылы туылған болып, ұстазы Қожа Ахмет Ясауиден 49 жас үлкен болып шығар еді. С. Бақырғанидың

1186 жылы 82 жасында қайтыс болғандығы шындыққа жанасады. Ол 1104 жылы туылған, яғни ұстазынан бір жас қана кіші, замандас болып шығады. Сүлейменнің ұстазын пір тұтып, ерекше құрметтегеніне, оны жылы сезімдермен суреттегеніне “Шайхым Ахмет Ясауи” деген арнау өлеңі дәлел.

Қожа Ахмет Ясауи тұтас өмірінде 4400 хикмет жазған. Бұл туралы ол былай дейді:

Құл Қожа Ахмет әр сөзі дертке дәрмен,
Талиптерге қылдым баян қылмас арман.
Төрт мың төрт жүз хикмет айттым – Хақтан пәрмен,
Пәрмен болса өлгенше жырласам мен [85, 263 б.].

Осынша көп хикметінің тек қана жүз елу тоғызы Қазан қаласында 1901 жылы жарық көрген. Зерттеушілер соның жүз тоғыз хикметі Қожа Ахмет Ясауидің өзінікі екені даусыз, қалғандары шәкірттері тарапынан жазылып, жинаққа енген жыр жолдары деп ұйғарады. Түрік зерттеушісі М.Ф. Көпрүлү де ақын хикметтері шәкірттері тарапынан толықтырылған деген пікірде.

Э.Н. Наджип “XI-XIV ғасырлардағы түркі тілі тарихынан зерттеулер” деген еңбегінде: “Қазір ақын хикметтерінің қайсысы оның өз қаламынан туған, ал қайсысының өңі өзгертілген немесе шәкірттері тарапынан жазылғандығын айту қиын. Ясауи мен шәкірттері өлеңдерінің тілі қарапайым, түрі жағынан ол халық ауыз әдебиеті үлгілеріне жақын”, – [86, 55 б.] деген ой түйеді. “Бақырғани кітабында” Сүлеймен атымен берілген бірнеше хикмет Ясауи жинағында да кездеседі. “Шайхым Ахмет Ясауи” деген жолдар әрбір шумақтың соңғы тармағында қайтланып келетін өлең Қ.А. Ясауидің 1995 жылы ақын Әбіраш Жәмшұлының аудармасымен жарық көрген хикметтерінде жүр. Өлең мазмұнымен танысқан әрбір оқырман бұл арнау өлеңнің Қожа Ахмет Ясауи қаламынан тумағандығына көзі жетеді. Сондай-ақ Қожа Ахмет Ясауидің “Диуани Хикмет” жинағындағы 48-хикметінің кейбір шумақтары мен 49-хикметі С. Бақырғанидың “Тоба қылыб Хаққа йанған ашықларка” деп басталатын өлеңімен сәйкес келеді.

Ясауидің 50-хикметіндегі “Бейіш пен дозақтың айтысы” “Бақырғани кітабында” “Ұжмақ пен тамұқтың айтысы” түрінде берілген. Қожа Ахмет Ясауи хикметінде:

Беиш, дозах талашур, талашмақда баян бар,
Дозах айтур: мен артық, менде Фирғаун һаман бар.
Беишт айтур: ни дерсин, сөзни билмай айтурсин,
Фирғаун һаман сенда дүр, менда Иүсүб Кинған бар.
Дозах айтур: мен артық, бакил құллар менде бар,
Бакиллар бойныда отлұқ занжир кишан бар.
Беишт айтур: мен артық, пайғамбарлар менда бар,
Пайғамбарлар алдыда каусар, хор уа ғилман бар.
Дозах айтур: мен артық, тарса жүһут менда бар,
Жүһут тарса алдыда түрлүк ғазаб ауан бар.
Беишт айтур: мен артық, мүмин құллар менда бар.
Мүминларни алдыда түрлүк нығмат алуан бар.
Дозах айтур: мен артық, залым құллар менда бар,
Залымларға берурга заһар уа зақум чиндан бар.
Беишт айтур: мен артық, ғалым құллар менда бар,
Ғалымларни көңлида аят, хадис, Құран бар.
Дозах айтур: мен артық, мунафиқлар менда бар,
Мунафиқлар бойныда оттан ечкил кишан бар,
Беишт айтур: мен артық, закир құллар менда бар,
Закирларни көңлида зикир уа факир, субхан бар.
Дозах айтур: мен артық, бинамазлар менда бар,
Бинамазлар бойныда йылан билан чаян бар.
Беишт айтур: мен артық, дидар көрмак менда бар,
Дидарин көрсатурға рахим атлук рахман бар.
Дозах анда тик тұрды, беиш ғұзрыни айтды,
Құл Қожа Ахмет не билди, билдиргүчү Йаздан бар, –

[48, 206-207 бб.] деп берілген. Сүлеймен Бақырғанидың айтыс-өлеңінде:

Ұжмах-тамұқ үкүшүр, үкүшмақда мағына бар,
Тамұғ айтур: мен байман, менда Фирғаун Хаман бар.

Ұжмах айтур: йоқ сенда, жұмла пайғамбар менда,
Сенда Фирғаун болса, менда Иүсүф Канған бар.
Тамұғ айтур: мен байман, дарушларка чағирман,
Бахилларка хуажаман, менда залим Гауан бар.
Ұжмах айтур: йоқ сенда, жұмла пайғамбар менда,
Мухаммад-Мұстафа, Омар, Осман, Әли бар.
Тамұғ айтур: тахтымда тарса, жұһуд, муғ менда,
Әр залымның йеринда тоқсан түрлүк чайан бар.
Ұжмах айтур: сенда йоқ, маңа хазар алуан бар.
Тамұғ мұңлаша келди, уждамаға үзүр қылди,
Құл Сұлайман не билди, билдуркучи Рахман бар [49, 9 б.].

Екі өлеңді салыстыра оқи отырып, Сүлеймен Бақырғани шығармасын ұстазының үлгісімен нәзира дәстүрінде жазған деген ойдамыз. “Бақырғани кітабында” С. Бақырғанидың “Шайхым Ахмет Ясауи”, “Қызыр Ілияс атам бар” сияқты арнау өлеңдерімен қатар, “Иллаһым” деген өлеңі берілген. Қожа Ахмет Ясауи 29-хикметінде:

Қаһар атлығ қаһарыңдин,
Қоркиб йығлар Қожа Ахмад.
Рахмат атлығ рахымыңдин,
Үмит тутар Қожа Ахмад, – [48, 174 б.]

десе, С. Бақырғани өлеңінің бірінші шумағында:

Рахмат атлығ рахматыңдин,
Үмидликман, Иллаһым.
Қаһар атлығ қаһарыңдин,
Қорқынчылықман, Иллаһым, –

деген жолдар қайталанып келеді. Хикметте:

Құл мен дирка йүзүм йоқ,
Құллыққа лайық өзүм йоқ,
Мүндин артық сөзим йоқ,

Ғафу қылғыл, Иллаһым...
Құл Сұлайман мұңы бар,
Қайғұ бирла йүрүр зар,
Йарылқағыл, йа, Жаббар,
Жұмла құлны, Иллаһим, – [49, 11 б.]

деп, арнауында барша мұсылмандар күнәсін кешуін де сұрайды.

Қ.А. Ясауи мен С. Бақырғани шығармаларындағы ой-тү-йіндері ұқсас хикметтерді талдай келе, зерттеуші Ж. Тілеповтің Шал ақын Құлекеұлының тұңғыш шығарылған жинағына жазған алғысөзіндегі “... бір елдің топырағында, бір әдеби дәстүрде өмір сүрген ақындардың қанша дара дарын болса да, сол әдебиеттегі тарлан таланттардың бірі болмаса біріне қалайда ұқсас келетін азды-көпті тұстары болуы заңдылық екендігін” [55, 10 б.] түйін-деген тұжырымына тоқталамыз.

Ислам діні – дүниежүзіне кең тараған дін. Ислам діні-нің мән-мағынасы – Аллаға беріліп, құлшылық ету, Мұхаммед пайғамбардың бұйрықтарына сеніп, мойындау. Ислам діні-не мойын ұсынған адам “мұсылман” аталады. Қазақ халқының таным-түсінігіне, мәдениеті мен әдебиетіне сопылық ілімнің әсер-ықпалы ерекше. Ислам дінінің негізгі қағидаларын ата-бабаларымыз сопылардың жырлары, яғни діни өлеңдері арқылы да қабылдады.

А. Байтұрсынов өзінің “Әдебиет танытқыш” (1926) деген еңбегінде: “Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Шарттарын, шариғат бұй-рықтарын өлеңді хикая, өлеңді әңгіме түрінде айтып, халықтың құлағына сіңіріп, көңілдеріне қондырған”, – [57, 261 б.] деген ой түйеді.

“Қазақ ортасына ісләм дінінің тарауын, көбінесе, қазақтың ақынды өте сүюі себеп болды деген – дұрыс пікір. Елге не жайылса да, әдебиет жұрнағы болып, әдебиет өлшеуінің біріне түскен соң ғана жайылатын болған өлеңсіз, әңгімесіз, сұлу сөз-сіз келген құрғақ үгіт болса, ондайды ел тыңдамаған да, ұқпаған, ықылас қоймайтын болған. Сондықтан мұсылманшылық дін де қазақ елінің табиғатына, ыңғайына қарай ойысып келген. Бұған

ескі әдебиеттегі толып жатқан қиссалар дәлел”, – [87, 44 б.] деп М. Әуезов жоғарыда айтылған ойды “Әдебиет тарихы” деген еңбегінде қуаттайды.

Сопылық әдебиет қазақ халқының рухани дамуына да ықпал етіп, адамгершілік идеяларды насихаттады.

Сүлеймен Бақырғанидың ұстазы Қожа Ахмет Ясауи сияқты шығармаларының негізгі тақырыптары: ислам дініндегі сопылық ағымның негізгі қағидаларын: шариғат, тариқат, мағрифат, хақиқат т.б. таныстыру, Аллаға, яғни Жаратушыға деген сүйіспеншілік, оны мадақтау; сол арқылы Аллаға құлшылық етуге, ол үшін исламның шарттарын мүлтіксіз орындауға шақырады.

Мұсылман әдебиеті туындыгерлері шығармаларының кіріспесінде Аллаға мадақ айтылады, бүкіл әлемді, тіршілік иелерін Алла тағаланың жаратқандығын сөз етеді.

“Бақырғани” жинағындағы кіріспе өлеңнің бірінде: Сүлеймен Бақырғани өзін таныстыра келіп, алдына қойған мақсатын, қажылық сапарына барып, қағбада қажылық шарттарын орындау жөнінде айтады. Өзіне мысырлық Жүсіп пайғамбарды үлгі етеді. Мұса ғұмырын тілеп, Сина тауына шығуды армандайды.

Мұсылманның бес парызы бар. Оған иман келтіру, күніне бес уақыт намаз оқу, жыл сайын рамазан айында ораза ұстау, малдан зекет беру, шамасы келгендердің өмірінде бір рет қажыға баруы жатады. Қажылық – Меккедегі қағбаға барып зиярат ету. Қажылыққа барғандардың орындайтын шарттары болады.

“Бақырғани” жинағындағы кіріспе өлеңде ақын өз мақсатын баяндайды:

Бақырғаннан сапар кылсам,
Тәуап қылғалы қағбаны.
Барып рукнә жүзім сұрсам,
Көріп ханнаны – мынаны.
Хажар әсуадка қол ұсынсам,
Хатым диуарны көрсем,
“Шүкір хамду уа сана” айтсам,
Сәрі уақытында сұбханды.
Сафадан Маруаға барсам,

Мүбарак зәмзәмді ішсем,
Забихолла рухына қатым етсем,
Бірер илә құранды.
Арафат тауына шықсам,
Ғажайып санағына бақсам [49, 2 б.].

Құран хикаяларында Ибраһим пайғамбар баласы Исмайылды шешесімен шөл далаға апарып тастап, баласы шөлге шыдамай шырқырап жылаған кезде анасы Сафа мен Маруа тауларының арасында әрқайсысына жеті рет барып, жеті рет келеді. Баласы әлсіреп жан тәсілім етуге айналғанда, Алланың рақымымен бала аяғымен жерді түртіп қалғанда, өкшесінің астынан су шығады. Бұл – қасиетті зәмзәм суы еді. Қажыға барушылар зәмзәмнан дәм татады.

Алла тағаланың бұйрығымен Ибраһим пайғамбар (Забихолла) қағбаны салады.

Мәдина шаһарына барсам,
Расулдың қабірін көрсем,
Мысырлық Жүсіптей аһ ұрсам,
Тілеп Жақып Кананиді.
Қолыма аса алсам,
Мойныма кәшкүл салсам,
Синай тауына шықсам,
Тілеп Мұса ғұмырын [49, 2 б.].

Мұхаммед пайғамбар Мәдина шаһарына жерленген, оның қабіріне зиярат ету парыз уәжибіне қосылмаса да, сүннет деп саналады. Жақып пайғамбардың баласы Жүсіп басқа бауырларының қызғанышы салдарынан сүйікті әкесінен айырылып, сағыныштан аһ ұрады, бірақ Алланың шарапатынан күдер үзбейді. Жүз жастан астам жасаған Мұса пайғамбар Синай тауында Алламен тілдеседі.

Фарад, Дижла суын ішсем,
Жейхунды кіріп кешсем,

Халайықтан өзім қашсам,
Кезіп Бахар мен Оманды.
Қажылар санына кірсем,
Ғинаят шәрбатын ішсем,
Жауыздар сөзінен қашсам,
Басып нәпсімді рухани.
Пақыр халын сұраса,
Маған қажынама берсе,
Менің атымды сұраса –
Сүлеймен Бақырғани [49, 2 б.].

Бұл өлеңде ақын өзінің алдына қойған мұрат-мақсатын паш етеді. 1847-1920 жылдары қазіргі Батыс Қазақстан облысында өмір сүрген қазақ ақыны Шәңгерей Бөкеев өзінің бір шығармасында:

Ғаламға он сегіз мың патша болсам,
Алтыннан асқар таудай тақыт құрсам,
Көлінен Нұрлықаят сулар ішіп,
Дүниеде болса өмірім неше мың сан.
Жәннеттен періштелер жерге еніп,
Кәусар ап пердәуіштен ішіп тұрсам,
Мәрмәрдан Бағирамға бина салып,
Хор қызын жәннеттегі құшып тұрсам.
Шайқұлислам зор ғұлама ишандардан,
Аударып хақ кәләмін суал сұрасам.
Перғауын, дажал, дәулер болса әләп.
Қаһармен қарсы тұрып қол ұсынсам,
Қап тауға мәлеиктей ұшып қонсам,
Мұқитқа нән балықтай құлаш ұрсам, – [88, 186 б.]

деп жазды. Екі өлеңді салыстыра қарасақ, Шәңгерей Бөкеевтің өзінің бұл шығармасын Сүлеймен Бақырғани өлеңінің әсерімен жазғандығын аңғарамыз.

Иман – Алла тағаланың хақтығына, Мұхаммедтің оның үмбеті, елшісі екендігіне сену. Алладан басқа ешбір тәңір жоқ,

Мұхаммед – Алланың елшісі деген сенімді көңілге бекіту; ораза – жылына бір рет ұсталса, қажылық – шамасы келген адам өз қаражатымен өмірінде бір рет қағбаға барып тәу етеді, ал зекетті малдың санына байланысты жағдайы бар адамдар жылына бір рет береді. Ал намаз күніне бес уақыт (таң, бесін, намаздігер, намазшам, құтпан) оқылады. Құлшылықтың ең абзалы – намаз деп есептелінеді. Мұхаммед пайғамбар: “Намаз – діннің тірегі”, – деген екен. “Иман” мен “намаз” – исламның тұрақты парызы. Намаз оқудың құлшылық етумен бірге, дене шынықтыруға, адам денсаулығын жөндеуге, дене тазалығын сақтауға да зор ықпалы бар екендігі белгілі.

1082-1083 жылдар ішінде Қайқауыстың алпыс үш жасында өзінің ұлы Гиланшахқа арнап жазған “Қабуснамасында”: “Ей, перзентім, біліп алғаның жақсы, дүниеде адам баласы қанша дастарқанды болғанымен, барына қанағаттанып, шүкірлік етуі қиын. Сен қаншалықты өзіңді менмендіктен сақтап, хал-қадіріңше Алла тағаланың бұйрығын орындауға шын көңіліңмен ықылас етсең, сенің ғибадатың аз болса да көптің орнына өтеді. Алла-тағала саған бес түрлі тағат-ғибадат орындауды бұйырды. Ол бес түрлі тағат (сыйыну) ғибадаттың екеуі байлар үшін: оның біріншісі – зекет беру; екіншісі – қажыға бару. Қалған үшеуін барлық адамның орындауы шарт. Олар: біріншісі – иман келтіру, Алла тағаланың жалғыздығына иланбақтық, оған тілмен ғана емес, жан-діліңмен сену. Екіншісі – бес уақыт намаз оқу, үшіншісі – жылына отыз күн ораза тұту.

Иман келтіру – Алла тағалаға жақын болудың белгісі. Намаз оқу – Алла тағалаға жақын болуды мақұлдап, пенделікті мойындап, оның құдіретіне бас июді қуаттап, пенделігіңді мойындап, ынсап-қанағатқа келудің белгісі...

Сен өзіңді Алла тағалаға мойын ұсындыра біл. Оған құлшылық етуден қашпа. Егерде құлшылық қызметінен бас тартып, ұлылықты аңсаса, ол кешікпей өз басына қатер төндіреді. Білгенің жақсы, намаз оқу, ораза тұту – Алла тағаланың саған жіберген жемісі. Оны таза жанды пенделері үшін жаратты. Ол жемісті пайдалануда жалқаулық істеме. Білімсіздер қатарында күнәлі болып қалудан сақтан. Әзіреті Расул сали аллаһу әлейи уәссәлам

намаз оқу барлық діндегілер үшін парыз деді. Намаздан бас тарту – мұсылмандықтан бас тартып, дінсіз қалу деген сөз” [89, 15 б.] деген өсиеті беріледі.

Сүлеймен Бақырғанидың бір пара шығармалары ислам шарттарын мүлтіксіз орындауды уағыздайды.

Намаз, ораза тобаменен барғандарға,
Хақ жолына кіріп қадам қойғандарға,
Осы жолда жанын пида қылғандарға,
Жарылқайтын құлдарменен сұхбаты бар.
Намаз, ораза, тоба сені оттан жұлар,
Әлем халқы саған сауап Хақтан тілер,
Қиямет күн көріп сені олар таңдар,
Не құл емес, бұл сағадат нусраты бар, – [49, 9 б.]

дей келе, құлшылық қылғандар Алла тағаланың рахымымен ұжмаққа барады. Оларға хорлар мен ғылмандар қызмет етіп, жұмақтағы қасиетті төрт арықтан кәусар ішер, ал тобасыздарға ол арықтан емес, заһар-заққұм шәрбатынан ішірер, – дейді.

Келесі бір шығармасында фәни дүние опасыз деп, бұл дүниеде Алла жадын айтуға кеңес етеді.

Ақырет азығы – ораза, намаз,
Ораза тұтпас, намаз қылмас – мүмін емес, – [49, 9 б.]

деп қорытындылайды.

Ислам шарттарын бұлжытпай орындаған, бес уақыт намаз еткен адам ғана “мүмін” аталады.

Сахарда оянып зікір айтқыл,
Өлімді пікір етіп, көңіл тергіл,
Қараңғы көрің ішінде шырақ еткіл,
Шырағың – намаз тұрар, қылмаспысың?
Түні-күні тынбай құлдық қылғыл,
Жатарың тар лахат дүр жақсы білгіл.
Барарың ұзақ жол дүр азық алғыл,
Азығың – зекет тұрар, бермекпісің? [49, 23 б.]

Бұ дүниені Хақ адамзатты сынау үшін, көру үшін берген, тамұқты қорқу үшін жаратқан. Тағат қылғандарға ұжмақты нәсіп етпек. Жарандарды Хақ жаратты, сол үшін Хаққа құлшылық қылуға тиіссің деген ой айтады.

Тағы бір хикметінде намаз оқыған адамды “асыл текті, жылы жүзді, тілі жұмсақ, шырын сөзді” деп, ал бейнамазды “доңыз жүзді, көңілі қатты тастан бетер” деп, қарама-қарсы қойып, намаз оқымайтын адамды арамға теңейді. Намаз оқу дәруіш не бай болсын, барша құлдарға тиесілі.

Кімнің қызы жетсе бойға,
Ол бармасын бейнамазға,
Лағнат жауар осы құлға,
Бейнамазға берер болса, – [49, 25 б.]

деп тіпті бойжеткен қызы бар адам Хақты сүйіп, құлшылық ететін, намаз, тоба қылатын адамға қызын беруі қажет, болмаса лағнат жауар деп уағыз айтады.

Сопылық поэзияның өкілдері де діндарлығымен әйгілі жандар ретінде, әуелі, өздері де исламның шарттарын орындап, үлгі көрсете отырып, мұсылмандық парыздарына адал болуға шақырады.

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген, мектеп-медреселерде білім алған, шығыстық сюжеттерді пайдаланып, діни тақырыпта шығарма жазған бірқатар ақындар да исламның шарттарын мүлтіксіз орындауды уағыздап, дінді насихаттау мақсатымен шығармалар жазды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (1858-1931) “Бес парыз” деген толғауында:

Исламның бес парызы: біреуі – иман,
Таппайды бұл бесеуін дүние жиған,
Ықтикат, шын ниетпен жұмыс қылып,
Ерлерді айт Құдай үшін жанын қиған!...
Екінші – намаз екен бізге парыз,
Айтпасақ білмегенге бізге қарыз,
Нәпсіні құрбан қылып бауыздаса,
Құдайға жетеді екен сонда қарыз...

Үшінші – бізге парыз Шаһи рамазан,
Бұ дағы бір қаруың жетсе қазан.
Ұмытпай, бір күн қастан қаза болса,
Алпыс күн кіпарат бар, осы – сазан.
Төртінші – бізге парыз зекет малдан.
Бұл пәле тосатұғын әр камалдан.
Жүрмейді зекетіне қабыл болып,
Ақсақ, соқыр, тып-типыл құйрық-жалдан...
Біреуі бес парыздың – қажыға бару,
Бұл жолға мал мен жанды керек салу.
Шақырған бір Алланың ол жеріне,
Байларға қиын екен бармай қалу, – [90, 166-167 бб.]

деп жырласа, Кердері Әбубәкір:

Зікір айтын, жарандар,
Жақсы мал шалып құрбанға.
Таһрет алып, намаз қыл,
Суын құйып құманға.
Зекет беріп, хажіге бар,
Айналмаңыз құр малға,
Дүниеге айналып,
Тәңірі берген дәулеттен
Мақшар күні құр қалма.
Көңілге иман беркітіп,
Иманға мықтап сиынып,
Үйретіңіз туғанға...
Исламның бес парызы
Жанған оттан құтқарар,
Хақ таразы құрғанда, –
Шапағат қылар бес намаз, – [52, 124 б.]

деп фәни жалғанда жасаған құлшылық-ғибадатың тамұқтан
құтқаратындығын жыр етеді.

Мұртаза Жүнісұлы Бұлұтай “Ата-баба діні? Түркілер неге
мұсылман болды?” атты еңбегінде мынадай ой айтады: “Ислам

діні түркілердің ұлттық қасиеттерін қорғап қана қоймай, одан әрі дамытқан... Бұл шындық тек түркілер үшін емес, исламиятты қабылдаған басқа ұлттардың барлығы үшін де жары (күшінде, жарамды, өтімді) хақиқат. Ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының ешқайсысы да арабтанбаған, керісінше, арабтар, парсылар және маңғұлдар түріктеніп кетті. Бұл – исламның бір ұлтқа ғана тән дін емес екендігін, күллі адамзаттың діні екенін дәлелдейді” [41, 298 б.].

Белгілі ғұлама ғалым Халифа Алтай өзінің “Ғибадатул – ислам” деген еңбегінде: “Ислам діні – ақылдың, білімнің, тазалықтың, сондай-ақ бейбітшілік пен тәртіптің діні. Онда өмір сүрудің ең жақсы жолдары мен қағидалары көрсетілген. Ислам діні жағымды көркем мінезділікке, абзал әдептілікке тәрбиелейді”, – [91, 4 б.] деп атап көрсетеді.

Асқар Сүлейменов “Болмыспен бетпе-бет” атты кітабында Гетенің: “Мұның бәрі ислам болса, онда бәріміз исламның құшағында күн кешіп жатқанымыз жоқ па?”– деген пікірін келтіре отырып: “Ізгілікке ынта қойғандардың бәрі – исламның құшағында”, – [92, 203 б.] деп түйіндейді.

Аллаға құлшылық ету арқылы адамзат қайырымдылыққа, мейірімділікке, ізгілікке тәрбиелейтіндігі даусыз. Абай жиырма сегізінші қара сөзінде: “Әрбір ақылы бар кісіге иман – парыз, әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, енді біз ақылды еркіне жібермесек, Құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады, мені таныған ақылменен таныр дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып қылған ғибадат не болады?” – [12, 126 б.] дейді.

Сонымен қатар Абай “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деп басталатын өлеңінде:

Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті,
Қылғанменен татымды бермес жеміс...

Мүмин болсаң, әуелі иманды бол,
Бендеге иман өзі ашады жол.
Шын илан да, таза ойла бір иманды,
Мұнафиқ намаз қылмап па, мағлұм ғой ол, – [93, 248 б.]

деп, әуелі иманды түзетіп, ниет пен көңілдің таза болуын баса айтады.

Міржақып Дулатов (1885-1935) мынадай бір өлеңінде мұсылманша дін ғылымын, исламның шарттарын үйренуді насихат етеді:

Әуелі үйренетін бір ғылымың –
Өзіңнің мұсылманша дін ғылымың.
Шарттарын исламның кәміл білсең,
Ахиреттік азық берер шын ғылымың [94, 63 б.].

Шал ақын өлімнен ешкімнің де, тіпті қырық жыл қашқан Қорқыттың да құтыла алмағандығын, өмірдің өткіншілігін жырлай келіп, жастарды тәубеге келіп, намаз оқып, құлшылық қылуға шақырады:

Өлімнен құтылмассың қашсаң-дағы,
Атадан арыстан туып ассаң-дағы.
Алладан шыныменен жарлық келсе,
Жұлдыз да жерге түсер аспандағы.

Жігіттер, ғибадат қыл маған нансаң,
Намаз оқы, Алланы ойыңа алсаң.
Қырық жыл қашқан ажалдан Қорқыт та өлген,
Түбінде сөз сенікі өлмей қалсаң.

Кәрі өлсе, соққан дауыл тынғандай-ақ,
Жас өлсе, бәйтерегің сынғандай-ақ,
Жігіттер, жас кезінде тәубаға кел,
Ажал деген көзді ашып-жұмғандай-ақ [53, 148 б.].

“Бақырғани кітабында” қазақ фольклорының айтыс үлгісімен жазылған үш өлең кездеседі. Олар: Нәпсі мен Рух айтысы, Ібіліспен айтыс және Ұжмақ пен Тамұқтың таласы.

Айтыс жанры көшпелі өмір сүріп келген түрікмен, моңғол елдерінде, сондай-ақ арабтардың бәдәуилер сияқты тайпаларында кездескендігі белгілі.

Сүлеймен Бақырғани шығармаларындағы айтыс үлгілеріне қарап, айтыс жанрының түп бастауы ерте заманда жатқандығын аңғаруға болады. XI ғасырда өмір сүрген ғұлама Махмұд Қашқаридың “Диуани лұғат-ит-түрк” атты әйгілі еңбегінде Қыс пен Жаздың айтысы кездеседі. Дәстүрлі айтыстағыдай Қыс пен Жаз өз артықшылықтарын айтып, бір-бірінің кемшіліктерін бетке басады. Қыс Жазда жаудың бас көтеріп, шабуылға шығатынын, шыбын-шіркей, жылан сияқты улы жәндіктер шағатынын, ал Қыста ер-азамат пен тұлпарлар күш жиып, тынығатынын, қыстағы қармен бидай өніп, молшылық келетіндігін айтса, Жаз суықтың тоңдыратынын, балшық пен лас жұғып, боран мен жел соғып, отқа ғана жылынуға болатынын, адамның Жазды аңсайтынын, құстар сайрап, ұя салып, Жазбен бірге тіршілікке береке кіретінін дәлелдейді.

Махмұд Қашқари шығармасында кездескен айтыс үлгісі ойшыл, ғұлама ақын Сүлеймен Бақырғани хикметтерінде жалғасын тапқан.

“Бақырғани” жинағында Ұжмақ пен Тамұқтың таласы берілген. Діни әдебиеттерден сегіз ұжмақ (дариссалам, дарилхулуд, жәннат фирдус, жәннат ғадім, жәннат мағауир, дарил-жалал, бақ ирам) пен жеті тамұқ (хауна, лаза, сақар, сауыр, жаһаннам, ситджын, хатма) бар екендігі белгілі. Фәниден бақиға озған соң хақ мұсылман, бейкүнә адамдар – ұжмаққа, ал күнаһарлар тамұққа бармақ.

Ұжмақ-тамұқ таласар,
Таласпақта мағына бар, –

деп басталып, Тамұқ өзінде залымдар мен тоқсан түрлі шаян бар екендігін айтса, Ұжмақ өзіндегі барша пайғамбарларын, Жүсіп, Мұхаммед-Мұстафа, Омар, Осман, Әлилерін мақтаныш етеді.

Ұжмақ айтар: «Сенде жоқ,
Маған келсе, өлім жоқ.
Түрлі нығметтер артық,
Жүз мың назар алуан бар».
Тамұқ мұңдаса келді,
Ұжмаққа үзір қылды.
Құл Сүлеймен не білді,
Білдіруші Рахман бар, – [49, 9 б.]

деп, екеуінің таласында Тамұқ өзінің жеңілгенін мойындап, Ұжмаққа тағзым етеді.

Фәни жалғанда жақсылық пен жамандықтың, зұлымдық пен қайырымдылықтың күресі, қуаныш пен қайғы, бақ пен сор қашанда қатар жүрмек. Алла он сегіз мың ғаламды жаратқан соң, Адам атаны жасады. Ібіліс Адам атаға бас имей, адамзатқа қиямет-қайым болғанша, оларды тура жолдан тайдырып, азғыруды ғана кәсіп етпек болады.

Ақынның Ібіліспен айтысында Ібіліс: “Мені шөпкіл (сүй), азан мен үшін айтылар, мына жалған дүниеде Аллаға құлшылық етпе”, – деп азғырса, Сүлеймен Бақырғани: “Күні-түні Алла десем, зәредей жазық қылмас Алла; ышықтардың ғашықтығы үшін азан айтам, адал, таза іс етем; Алла десем – жаным мен тәніме рахат, Алла деген құлдарға өзім қызмет етем”, – [49, 25 б.] деп нық сеніммен, ақ жолдан айнымайтындығын тілге тиек етеді.

Дүкенбай Досжан “Абай айнасы” деген кітабында Сүлеймен Бақырғанидың “Нәпсі мен Рух айтысы” жөнінде мынадай қызықты ой-пікір айтады: “Сүлеймен Бақырғани табиғатынан аса дарынды ақын, адам қалыбын не қилы сәуле мен айна көрінісінде шендестіріп суреттей білген драматург деуге болады. Мысалы, ол ұзақ жырында рух пен нәпсіні айтыстырып, адамның тазалыққа ұмтылуындағы көптеген қиындықтарды көзге суреттей елестетеді. Бұл жағынан құмарлық пен құштарлық тартысының шебер суретшісі Шекспирге ұқсайтындай” [54, 312 б.].

Сол айтқандай Нәпсі мен Рух айтысында Нәпсі: “Бұл бес күндік тірлікте, бұл дүниеде шалқып-тасып, тоқшылықта, жайнаған бақ ішінде өмір сүрсем, бұ дүниенің патшасы болсам,

Қытай, Қырғыз, Қыпшақ, Үндістанды алсам, алтын-күмістен сарай салып, қазына жисам, өз ісімді жетік біліп, адал-арамды таңдамай, қысы-жазы жемісімді ішіп жесем, жазда асыл киініп, қыста түлкі, қарсақтан ішік кисем, ешкімге бас имей, бұ дүниеде ұлық атансам, көңілді топ ішінде отырып, түрлі-түрлі тамашаны қызықтасам, күні-түні ішіп-жеп, мамық төсекте жатсам, ” – десе, Рух: “Шариғаттың ілімін біліп, ғылымменен тариқаттың жолын біліп, сахар уақытында оянуды әдет қылып, он бес жастан қалмай намаз өтейін, дін ісін жақсы етіп, жақсы-жаманды Раббіден біліп, түні бойы тағатпен құлшылық қып, күндіз болса – ораза тұтайын, күні-түні Алла жадын айтсам, қисматымнан артық тағам жемей, бұ дүниені жиып-теріп не етейін, тоба суымен жазық кірін жусам, махаббат кемерін белге байлап, бұ дүниені талақ етіп кетейін, Құл Сүлеймен ғашық атымен атанып, ілгері өткен жарандарға жетейін, – [49, 23 б.] дейді.

Бұл шығармалардан нағыз сопы қандай жан болатындығына көз жеткіземіз. Сопы өз нәпсісін тиып, бұ дүниеде байлық, дүниеқорлық, ойын-сауық, тамашадан бас тартып, жаратушы Аллаға ғашық болып, артық тағам жеуден, артық дүние-мүлік жиюдан бас тартып, рухы мен жанын таза ұстап, қанағат, тоба қылып, ораза тұтып, намаз оқып, ақырет қамын жеуді мақсат тұтады.

Бір Аллаға сиынған арам өлмес,
Құдайсыз қу қолынан іс те келмес.
Бейілін бекем бұған белі сынбас,
Ел бұзса да адалдық өзгерілмес.
Адамзат өзін-өзі сынау керек,
Тазалық, әділдікті ұнау керек.
Өлсе де тура жолдан мойын бұрмай,
Ақтан көрген бәлеге шыдау керек, – [95, 23 б.]

деп халқымыздың атақты ақыны, дана ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлы айтқандай, Ясауи, Бақырғани шығармаларынан бастау алған сопылық сарын XIX-XX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармаларына тамырласып жатыр.

Ақыт Ұлымжыұлы (1868-1940) төмендегі өлең жолдарында өз нәпсісіне ермеген жанды әулие деп бағалайды:

Нәпсіге адам ермесе,
Әулиелік дейміз ғой,
Ақыл, ғылым бір келсе,
Таусылмайтын теңіз ғой [96, 184 б.].

Қазақ ақындарында адам нәпсісін жазықсыз қойға шапқан қасқыр (бөрі) бейнесіне теңейтін көркем бейнелеулер жиі ұшырасады.

Уәйіс Шондыбаев (1873-1925) :

Адамға нәпсі – қасқыр, ақыл – қақпан,
Қашады қасқыр қатты қақпан жақтан, – [96, 195 б.]

деп суреттесе, Шал ақын өз өлеңінде:

Иман – қой, ақыл – қойшы, нәпсі – бөрі,
Бөріге қой алдырмас ердің ері.
Таяқты қатты ұстап қойшы тұрса,
Жоламас ешбір пәле, шайтан-пері.

Арам болса қашады су кісіден,
Естімеген сөз шығар сұм кісіден.
Кітап-Құран айтқаны рас болса,
Ұжмақ көрер бір жан жоқ бұл кісіден.

Жарлығы екі болмас Хақ құдайым,
Жанында серігі жоқ дақ құдайым.
Жанымды алсаң, құдая, иманмен ал,
Шайтанның қазасынан қақ, құдайым, – [53, 136 б.]

деп жыр етеді. Нәпсісін жеңе алмай, ерік берген жандар ұжмақ көре алмас, “Бір уа бар” Хақ жарлығы екі болмас, жанымды иманмен ал деп жалбарынады.

Қазақтың ескі замандардан келе жатқан әдебиетінің бір саласы айтыс жанры екендігін көреміз. Айтыс XIX ғасырда кең өркендеді. Айтыс өлеңдері тақырыптарының бір саласын дін айтыстары құрайды. Ақындар өздерінің діни кітаптардан алған білімдерін жұмбақ етіп, бір-бірімен білім сайысына түседі. Мұндай айтыстарға Болық пен Елентай ақынның, Жүсіпбек қожа мен Шөкей қыздың айтыстары жатады. М. Әуезов “Әдебиет тарихы” деген еңбегінде айтысты мағына жағынан төмендегідей түрлерге бөледі:

“– ру күндестігі, ру жарысы, ру мақтаны;

– бас мінесуге арналған өлеңдер;

– рулардың арасындағы жуандық, зорлық өлеңі;

– білім таласы. Ол күндегі білім – дін білімі. Сондықтан Құранның аятын айтысады. Дін жүзінен жұмбақтар айтып, соны шешіседі”. Бұған Кемпірбай мен Шөженің айтысын мысал етеді.

Шөже:

Кемпірбай, көкте не бар, жерде не бар?
Жаратқан неше мақлұқ қадір жаппар,
Алланың достысы кім, дұшпаны кім?
Өзіңнен сұрайтұғын әр сөзім бар.
Қай күні қарасатта майдан болып,
Қай күні өлім қошқар бауыздалар?
Күнәсін пенделердің кешіргін деп,
Күнәнді, ей лағынет, мойныңа ал деп,
Шайтанға қандай адам қазы болар?
Неше адам пенделерге жәрдем қылар?
Қолына қанды тон мен кесені алып,
Кіммен кім мақшар күні күрес салар?
Артылып бақ-дәреже бағы асып,
Мақшарда қандай адам мансап алар?
Бұл сөзге ақын болсаң, ақылың жетер.
Ойланып бата алмасаң, есің кетер.
Біреуін қайта айтсаң, кәпір болдың,
Ойланып шеше алмасаң, шешпе бекер.

Кемпірбай:

Болғанда жерде – Мәди, көкте – Айса,
Алты күнде жаралды екі дүние.
Жүйтілік, Тәбілт-Жәбілт – екі жылан,
Мұнсалда көріп едім осылайша.
Жеті қат жер астында көк өгіз бар,
Дүние бұзылғанша өлмей тұрар,
Қай күні қарасатқа майдан болса,
Сол күні өлім қошқар бауыздалар.
Күнәсін пенделердің кешіргей деп,
Төрт шадияр пендеге жәрдем қылар.
Күнәнді ей, лағынат, мойныңа ал деп,
Шайтанға Имам Ағзам қазы болар,
Қолына қанды тон мен кесені алып,
Би-Фатима, Қасен, Құсайын құнын даулар.
Алданың әмірімен жәрдем болып,
Мұхамбет Мариямға неқақтанар.
Бұлардың тойларының қызығы үшін,
Ер Ғали, қаһарманмен күрес салар.
Артылып бақ, дәреже, бақыты асып,
Арыслан сүріндіріп, жолын алар.
Қаһарман тіленсе де жібермейді.
Алдадан ұлықсат жоқ деп періштелер,
Әкең Қаржау жайықтың басы бар ма,
Ит соқыр мұнша нең бар құмарланар [87, 182 б.]?

Шөже мен Кемпірбай айтысынан олардың діни мұсылман әдебиетінен хабардар екендігі, діни аңыз-әңгімелерді білетіндігі көрінеді.

Ғалым Т. Тебегенов “Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі” деген монографиясында айтыстарды мұсылмандық-ағартушылық айтыстары, еларалық-ұлтаралық айтыстар, жазбаша айтыстар деп талдай отырып, дін айтыстарының Құрандағы тіршіліктің жаратылуы туралы сүрелерге негізделіп, мұсылмандық білімді тексеру мақсатында

айтылатындығын, олардың имандылық, адамгершілік тәлім-тәрбиені нығайтудағы маңызын атап көрсетеді. “Ақындардың мұсылмандық дүниетанымға негізделген айтыстарында Алланың құдіретіне мадақ, мүнәжат тағзымы, құрмет сөздері үнемі қолданылады. Бұл да – Құран сүрелерінің композициялық құрылысындағы стильдік қолданыстардың ақындық тіл өрнегіндегі жалғасуы. Құранда сүрелердің басталуындағы және аяттар арасындағы Аллаға арналатын мадақ, мүнәжат сөздер үлгісімен ақындар да айтыстарда осындай арнауларды қолданады” – [97, 246 б.] деп, ортағасырлық шығыс әдебиетіне тән ерекшеліктердің діни айтыстарда да көрінетіндігін зерделейді.

Сопылық өлең-жырлардың басты тақырыбы – ғашықтық. Сүлеймен Бақырғани өзінің Аллаға деген ғашықтық сезімін өлеңдерінде шынайы жеткізеді.

Ашықы күйдүрүр ышық оты,
Ашықлар ышық отыға мүбтала дүр (ұмтылу).
Мениң сен бақмағыл бұ суратымка
Йұраким қан болыб, бағрым соладүр.
Айырды ышық мени хил-қуйшымдин,
Көзим йашы ақыб маңзим соладүр.
Көриң не халға түшди Құл Сулайман,
Қамұғ ышқым мениң ранжим била дүр [49, 11 б.].

Ә. Дербісәлиев Қожа Ахмет Ясауи жырлары туралы: “Ақын хикметтерінің бірқатары ғашықтық жайын сөз етеді. Бірақ онда әдеттегідей жігіттің қызға, қыздың жігітке деген сүйіспеншілігі емес, керісінше, әңгіме ақынның Алла тағалаға, яғни жаратушыға сүйіспеншілігі, іңкәрлігі туралы. Сопылық поэзия өкілдерінің махаббат, шарап жайлы жырларын оқығандардың кейде осы поэзияның қыр-сырын білмей, байыбына бармай айтылар ойдың тереңін ғана емес, бетін ғана қалқитыны бар”, – [98, 79 б.] деген пікірі, сопылық поэзияға, атап айтқанда, Сүлеймен Бақырғани шығармашылығына да қатысты.

Ақын С. Бақырғани:

Сениң дардин баңа дармандин артық,
Саңа құл болғаным сұлтандин артық,
Сениң йадиңны айсам чөл ичинда,
Болұр ол чөл маңа бостандин артық.
Сениң йадың ақар кетса тилимдин,
Үжүдүм құрұр ойрандин артық,
Мениң хуар болмашым өз ғафлатымдин,
Мақар қылсаң назар, ихсандин артық.
Азиз, хуар қылғучи сұлтан сенұқ сан,
Сениң лүтфүң қамұғ алуандин артық,
Не хуш бұ дүниада иман уа Құран,
Не болғай дүниада имандин артық, – [49, 19 б.]

деп Аллаға құл болғанын сұлтан дәрежесінен артық ұғынатыны, Хақ жадын шөлде жүріп айтар болса, ол шөл даланы бау-бақшадан артық көретіндігін жыр етеді.

Абай өзінің “Алланың өзі де рас, сөзі де рас...” деген өлеңінде Аллаға ғашықтық жайын сөз етеді:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті,
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және Хақ жолы осы деп әділетті [92, 247 б.].

Жинақтағы екінші өлең “Сахар тұрмақны әдет қыл” деп аталады. Таң сәріден тұрып, Хаққа құлшылық етуді, сахар ұйқысының пайда әкелмейтіндігін, сахарда жасаған құлшылығың жүз мың күнәнді жоятынын, көр ішінде рақат әкелетінін насихаттайды.

Сахар тұрмай ишиң битмаз,
Бұ құл максұдиға йетмаз,
Сахар ұйқұсы суд (пайда) итмас,
Сахар тұрмақны адат қыл.
Сахар тұрмақ – ғибадат дүр,

Сахар тұрмақ – сағадат дүр,
Сахар тұрмақ – ғинайат дүр,
Сахар тұрмақны адат қыл, – [49, 28 б.]

деген ой-пікірді дәріптейді. Бұл өлең жолдары халқымыздың “Ерте тұрған жігіттің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық” деген қанатты сөзімен үндес. Сондай-ақ С. Бақырғани “Сахар уақыты болғанда” деген жолдар қайталанып келетін өлеңінде, Алла тағала адамзатты сынау үшін берген фәни жалғанды – камшының сабындай қысқа ғұмырынды босқа өткізбей, аз ұйықтап, сахар уақытында Хақ жадын айтып, құлшылық ету қажет деген ойларын одан әрі қуаттайды.

Ашық сахар тұрарлар,
Тани жан қылулар,
Ышық отыға күйарлар,
Сахар уақты болғанда...
Иман шамын йандыр сан,
Рухың суға қандыр сан,
Мұңлығ зарын айғыл сан,
Сахар уақыты болғанда...
Сахар уақты дүр сағадат,
Тұрғанға болғай рақат,
Ачлұр даулат, сағадат,
Сахар уақыты болғанда [49, 11 б.]

Келесі бір хикметінде:

Сұбхи садық таң атты,
Мұнча йатыб нең битди,
Хакның фарманы йетди,
Құпмақ керак, достларым.
Сұбхи садық – сағадат,
Ғашық құлларға рақат,
Дұғаларға ижабат,
Құпмақ керак, достларым, – [49, 24 б.]

деген өлең жолдарымен түйіндейді.

XIX ғасырда өмір сүрген, зар заман поэзиясының өкілі Шортанбай ақын (1818-1881) “Бала зары” деген өлеңінде:

Аз тартайын десең күнәні,
Сахарменен тұрғаның.
Хақ дидарын көрерсің,
Ахырет қамын қылғаның, – [99, 77 б.]

деп табиғаттың таза, пәк уақыты – сахар мезгілінде Хаққа құлшылық еткенің ақырет қамын жегенің деген пікір білдіреді.

Шығыс әдебиеттеріне тән Аллаға құлшылық етудің биік деңгейі ретінде “зар”, “еңіреу”, “жылау” деген сөздер С. Бақырғани хикметтерінде де жиі ұшырасады.

Мүмин құллар еңрайу Хақ йадыны қойар му,
Түн-күн раббының санасын айтыб һәр кез тойар му?
Намруд оты Халилка һәр кез зиан қылмады,
Аллаһ тикан бандалар дозах ичра күйар му?– [49, 11 б.]

деп Ибраһим пайғамбардың Хаққа деген қалтқысыз сенімі, күнітүн жасаған құлшылығы арқасында Намруд патша отқа жаққанда да өртенбегенін баяндаса, келесі бір хикметінде:

Мағсиат қылмышымға пұшайманым бар,
Иблис ма малғұн тұрұр дұшманым бар,
Йғлайурман, иңрайурман түн-күн зар,
Манам ма көңлүм ичра мұңларым бар, – [49, 10 б.]

деп жырлайды.

Басқа да сопы ақындар сияқты Сүлеймен Бақырғани шығармашылығында да Мұхаммед пайғамбарды жырлау – негізгі тақырыптардың бірі. Мұсылман елдері әдебиетінде кең жырланған Мұхаммедтің Миғраж сапарына ақын С. Бақырғани “Расул Миғражы” қиссасын арнаған.

“Бақырғани кітабында” Шамсіддин деген ақынның Мұхаммедтің өмірімен қоштасар сәті және пайғамбардың жетім

балаға жасаған қамқорлығы туралы, Ғұбайдолланың Расулдың баласы Ибраһимді үмбеттерінің жолына құрбан етуі жайлы бір-неше дастан берілген. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында ескіше оқыған қазақ ақындарының бір шоғырының шығармаларынан да “Алланың сүйікті досы”, “он сегіз мың ғалам пақыры” Мұхаммедті сүйсіне жыр еткендігі көрінеді.

С. Бақырғани “Ақырзаман” дастанында да Махшар күнінде Мұхаммед пайғамбардың үмбеттерін тозақ отынан құтқарып, жұмаққа бастап әкелгендігі жырланады.

С. Бақырғани Мұхаммедтің фәниден бақиға кешуі туралы алпыс жолдан тұратын хикметінде толғайды. Расул тоғыз күн ауырып жатқанда, періштелердің бәрінің қайғы тұтқаны, Әзірейіл келіп, дүйсенбі күні жанын алғаны, Ибн Аббас су құйып, Әли жуып, жаназасын шығарғаны суреттеледі:

Қоймадылар динимизнің сұлтаныны,
Айша, Фатима ахырат тарханыны,
Асығ қылмас оқыб Инжил, Құранны,
Адам ұғлы тұғдықмыз өлмақ үчүн, – [49, 8 б.]

деп ақын адам баласының бәрінің өмірден өтетіндігін, фәнидің жалғандығын еске салады.

Құл Сұлайман дуға үчүн айды мұны,
Расул үчүн фида қылды азиз жаны,
Күни-күнка артурсан қадыр саны,
Ахыр дамда арығ иман алмақ үчүн, – [49, 8 б.]

деп соңғы шумағында өлеңді жазу мақсатынан хабардар етеді.

Ислам дәуіріндегі әдебиетке тән Мұхаммед пайғамбарды дәріптеу сарыны XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы ақындар шығармашылығында айқын көрінеді. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы:

Жігіттер, пайғамбарға қылмағыл шек,
Таза қып бойыңызды жүріңіз пәк,
“Құдай – бір, Құран – шын” деп біліп,

Және тағы біліңіз пайғамбарды хақ,
Малың болса, зекет бер, қажы барғыл,
Пайғамбар айтып кеткен ісіне иланғыл,
Парыз, уәжіп, сүннәті мен мұстақабыны
Орнына келтіруге талап қылғыл, – [100, 313 б.]

деп Мұхаммед пайғамбардың Хақ елшісі екендігін тануға шақырып, ісін үлгі етеді.

С. Бақырғани “Даруйшларның сұхбатында”, “Даруйшлар”, және “Даруйшларның ичинда” деген бір пара өлеңінде сопылар қауымдастығындағы дәруіштерге сипаттама береді. “Дәруіш” сөзі парсы тілінде қайыршы, кезбе деген мағынаны білдіреді.

Ким бар даруйшка тең түш,
Андин угран ақыл хуш,
Шауық шарабы болұр нұш,
Даруйшларның ичинда.
Шиблий, Жунайд, Байазид,
Алам оларға мүрид.
Барча түмен мың заһид (тақуа)
Даруйшларның ичинда, – [49, 18 б.]

деп IX-X ғасырларда өмір сүрген Шиблий, Жунайд Бағдади, Баязид Бистами сияқты сопылықтың негізін салушыларды атап, дәруіштердің баршасы оларды өздеріне ұстаз санайтынын баяндайды.

С. Бақырғани бір хикметінде:

Қачан болғай уасалың жамалыңны көрсам ман,
Мансұр йаңлығ болубан, дарда мәжилис құрсам ман, –

[49, 26 б.] деп, 858-922 жылдары өмір сүрген ақын Мансұр Әл-Халлажды үлгі етеді. “Анал хақ” деген өлеңнің мағынасын түсінбеген дүмшелер ақиқаттың ақ жолына жеткен ғұламаны “Мен Хақпын, Құдаймын” деп айтты деп, дарға астырған. Қожа Ахмет Ясауи де өз хикметтерінде: “Мансұр сифат башим бериб ғашық

дардинда, ” [48, 144 б.] “Ғышқ бабида Мансұр сифат болдым мана” [48, 153 б.] деп, Мансұр есіміне оралып отырады. С. Бақырғани:

Салим болып, софы болып Жунайды йаңлығ,
Халықны қойыб, Хаққа йансам Зун-нун йаңлығ,
Нафсини басыб, қаһар қылсам Хасан йаңлығ
Азизларға мутабағат қылғым келур, – [48, 28 б.]

деген өлең жолдарында сопылық ілімнің негізін салушы ғұламаларға ұқсағысы келетіндігін мәлімдейді.

Ақын “Даруышлар” деген өлеңінде сопылар бейнесін көз алдына келтіреді:

Асалары илкінда (қолында),
Химмат қоры белинда,
Маулим йады көнлинда,
Аллаһ дикан даруышлар.
Көзда йашлары ақыб,
Дарған қапұғұн ачыб,
Мехнатха тизин чөкүб,
Қаршу тұрған даруышлар
Бир-бирлан сыр сөзлар,
Мұң бирла хикмат тұзар,
Ышық бирла жаһан гезер,
Баңзы (жүзі) сарық даруышлар.
Арслан миниб йелурлар,
Йылан қамчы қылұрлар,
Башын кирпичка қойыб,
Тизин құчқан даруышлар [49, 24 б.]

Бұл хикметте көңілінен Алла жады кетпеген, қиындықтың бәріне төзген, жайлы тұрмыс-тіршіліктен безіп, жаһан кезген дәруіштерді тіпті “арыстан мініп желер, жыланды қамшы қылар” деп әсірелеп суреттейді.

Әбубәкір Кердері өзінің “Надан сопылар хақында” деген өлеңінде надан сопылар мен нағыз сопылардың қандай болатынын

салыстыра келіп, сопыларға ғалымдық, шыдамдылық тән екенін айтады. Ал осы шығарма С. Бақырғани туындысымен үндес. Салыстырып көрелік. Ә. Кердері:

Сопылық деген – ауыр жол,
Ұстап жүрсең – тәуір жол.
Сопылықты іздесең,
Оқыған көп ғалым бол.
Атқан оққа төзгендей,
Қара тастан қалың бол, –

деп, нағыз сопыға тән мынадай сипаттарды жыр етеді:

Хазіреті Расул шағында,
Талай сопы болыпты.
Жұмсақ тілді, нұр жүзді
Разы қылған халықты...
Пендеге зарар етпеген,
Күндіз-түні зар жылап,
Дүние қуып кетпеген.
Пірлерінің алдынан,
Көлденең кесе өтпеген.
Сол секілді сопылар,
Сопылықты тамамдап,
Жартысына жетпеген.
Аллаға ғашық, дос болған,
Шайтанменен қас болған.
Бір қасық ішкен қара су,
Он күніне ас болған.
Тәкаппарлық ойламай,
Көңілі оның сап болған.
Дүния сөзін сөйлемей,
Аузына салған тас болған, – [52, 115 б.].

Ақынның бұл толғауынан “жұмсақ тілді, нұр жүзді, күндіз-түні зар жылап, Аллаға құлшылық қылушы, дүние қумаған, пірлерінің алдынан кесе-көлденең өтпеген, Аллаға ғашық, дос, аз

тағамға қанағат етуші” нағыз сопы бейнесін көреміз. Енді Сүлеймен Бақырғани хикметтеріне назар аударалық:

Намаз қылған арығ (асыл) йүзлик,
Тили йұмшақ, шырын сөзлик,
Бинамаз тоңыз йүзлик,
Көмбаң гөрка өлар болса, – [49, 25 б.]

Андап қараған кісіге екі ақын жырларындағы теңеулердің үндестігі бірден байқалады.

Шәкәрімнің “Иманым” деген өлеңін оқып қарасақ, жүрегі таза, кәміл мұсылман, нағыз сопының бейнесі көз алдымызға келеді:

Анық асық – әулие,
Кереметке сол ие.
Жаны құрбан жарына
Керексіз өзге дүние.

Жарынан бөлек жаны жоқ,
Табатын басқа жары жоқ,
Асықтан аяп қалатын,
Иманы, малы, ары жоқ.

Жарының жаны – жандары,
Жалынға жанбас тәндері.
Дозақтың отын өшірер,
Жүректен аққан қандары.

Шын қасиет соларда,
Дегенім қате болар ма ?
Құбылма мінез, тайғақ ой,
Екі сөз болмас оларда.

Тасбиық, сәлде, жайнамаз,
Тастамасаң қыс пен жаз.
Жүрегің болса тайғақ саз,
Сопысынып қылма наз [75, 241-242 бб.].

Сүлеймен Бақырғани кейбір хикметтерінде өмірдің өткіншілігін, бұ фәнидің жалғандығын жырлайды. Өмірден пайғамбарлар да, небір ұлылар да өтті, соларды ойлап, сен де ғибрат алмаймысың деген ойды түйіндейді. Ақын:

Қани ол мың йашаған Адам ұғлы,
Мың да үч йүз йыл ғұмры болған Нұх наби?
Төрт мың төрт йүз йашаған Лұқман қани,
Бу адамлар қайда барды санамасмусан?
Қани ул ғалам фақыры Расулаллах,
Қаб қаусайн изиси Халилуллаһ,
Мурсаллар ұлығы Халилуллаһ,
Шафағат изи саңа бақмазмусан?– [49, 19 б.]

дей келіп, ары қарай Расулаллахтың төрт шадиярын: Әбубәкір, Омар, Оспан, Әлилердің және Мұхаммед пайғамбардың жиендері Хасен мен Хұсайындарды жоқтайды:

Қани ол Абубакир уа Умар, Усман,
Қани ол Асадулла Әли Арслан,
Қани ол Амидулла Хасан, Хусайн,
Кербала шаһидика бақмазмусан? [49, 19 б.]

Кәрі ғана өліп, жігіт өлмейді деп айтпа, көптеген жігіттер кәрілікке жетпей кетер, уақыты жетсе, ажалға еш нәрсе тоқтау бермес, сондықтан жігіттік шақтағы өлімнен де қорқу қажеттігін еске салады.

Қожа Ахмет Ясауи 60-хикметінде дүниеге көзі тоймай, ақырында жер жұтқан Қарун да (қазақ аңыз, ертегілеріндегі Қарынбай), зұлым патша Фирғауын, һаман да, Фархад, Шырын сияқты ғашықтар да өмірден өтті, бәрінің ғұмыры Хақ тағаланың пәрменінде деген ой-пікірді түйіндейді:

Бұ дүнийаға бина қойған Қарун қани,
Дағуа қылған Фирғаун бирла һаман қани,
Уамық, Ғазра, Фархад, Шырын, Мажнүн қани,
Қаһар айласа бир лаһазда йексан қылұр [48, 218 б.]

Хұсам Катибтің “Жұмжұма” дастанынан мынадай жолдарды оқимыз:

Қайда кетті, мыңдаған пайғамбарлар, патшалар?
Қайда Адам (пайғамбар), қайда Нұх пен Хәлилдер?
Мәңгі қалмас (ешкім) кейінге (өлмей) ол анық.
Қайда Сафуан, қайда Жәмшид,
Қайда Хұсрау, Шырын, Зұлқарнайндар,
Қайда Дақиянус, Йелдад,
Қайда Намруд пен Фридун?
Қайда кәні Рүстем мен Асфандияр?
Қайда Яхуд, Наушаруан билеуші?
Қайда ол Махмуд дін патшасы Ғазнауи? [28, 254 б.]

Ислам дәуіріндегі әдебиеттен бастау алған осындай сарын қазақ ақын-шайырларының да шығармаларынан көрініс береді. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы:

Әулие Ғайинт, Ал – Ағзам олар да өтті,
Нақшыбанды, Баһауаддин олар да өтті,
Қожа Ахмет Түркістанды қылып Отан,
Дүниеден сондай ерлер өтіп кетті.
Ғұмар, Нәсхи, Ғұлама Таптазаны,
Ғазалы, ол Мүрсейіт, Шәріп кәні?!
Мәснип, Умшахилар – бәрі де өтті,
Дариға, көрмей қалдық, біздер әні?– [90, 186 б.]

деп өкініш білдіреді.

Сүлеймен Бақырғани өлеңдерінде тозақ пен жұмақтың сипаты беріледі. Діни әдебиеттерде тозаққа зекет бермегендер, ғайбат айтушылар, зинақорлар, тоба етпегендер, өтірік ант берушілердің т.б. айдалатындығы айтылады. Жүрегі, ниеті таза, қайырымды, иманды, ешкімге жаманшылық жасамайтын жандардың орны жұмақта делінеді. С. Бақырғанидың “Сегіз ұжмақ сифатлары” деген өлеңінде ежелгі әдебиет дәстүріне тән суреттеулер бойынша бейіштің сарайлары қызыл жақұт, гауһар, лағыл, маржан, ақықтан,

ал ғашық құлдар кіруге арналған есігі нұрдан жаратылғандығы суреттелген. Киген киімінің сыртынан қараса, іші көрінген күн жүзді хорлар бейнеленеді. Жемірейіл періште жұмақтағы су, сүт, хамыр (шарап), бал ағатын төрт арықтан сақилық қылады. Ұжмақ ішінде бір қадамында бес жүз жылдық жолды аттайтын, райханды оттап жүрген сансыз пырақтың бірі Хақ пәрменімен Мұхаммед пайғамбарға бұйырғандығы, осы пырақтарды Хаққа ғашық құлдар мініп, құстай ұшатындығы жайлы айтылады:

Ужмах ичра төрт арықдүр билкил аны,
Мұнда тоба қылғанларға ичрур аны,
Тобасыздар ол арықдин ичмас уәли,
Аңа ичрур заһар-заққум шарбаты бар, – [49, 9 б.]

деп тамұқ ішіндегілерге керісінше, заһар-заққум сусыны бұйыратынын, дозақ азабынан қорыққандықтан адам баласы жамандық атаулыдан безіп, тек жақсылыққа, имандылыққа ұмтылуы қажеттігін насихаттайды.

С. Бақырғани дидактикалық сарындағы өлеңдерінде ақыл-кеңес, насихат айтады. Кейбір хикметтерінде адам бойындағы жағымсыз мінездерді сынайды. Дүниеқоңыздықтан, тойымсыздықтан аулақ болу туралы:

Ай, Адам ұғлы, дин ириси,
Диннің асбабны құрмасмусан?
Икитлик күчи бирла дүнийа құдың,
Йетиб емди ұзғу болды, қоймасмусан? [50, 19 б.]

немесе:

Хажат ермис бұ дүнийаны мұнча йығмақ,
Бұ хасис дүнийа үчүн мұнча билмақ, – [49, 19 б.]

дейді. Халқымызда “Ұлық болсаң, кішік бол” деген нақыл сөз бар. Ақын менмендік, тәкаппарлық сияқты қасиеттерден безуді уағыздайды:

Шайх ман деп ұстүн орұн отырмағыл,
Мағрұр болыб диниң нафсика сен бермакил,
Өзиңни халиқдан артық һәм көрмагил,
Ұлұғлықты Хақға саза көрмиш керак...
Манманликти өзиңга изгу санама,
Халқа ичра халықға захмат сен тикурма [49, 21 б.].

Мұхаммед пайғамбардың хадистерінің бірінде: “Сабыр мен төзім – тәңіріден, асығу – шайтаннан, ”– [71, 27 б.] дегеніндей, ақын хикметтерінде сабырлы болуға, Алла берген дәулетке шүкіршілік қылуға шақырады:

*Келиң, достлар, бұ дүнийада сабыр қылың,
Хұда берған нығматларка шүкүр қылың [49, 20 б.].*

Сабырлық – сопының кемелдену жолында кездескен қиындықтарға төтеп беруі. Сабырлық, төзімділік, шыдамдылық әрбір жанға ең қажетті қасиеттерден саналады. Шортанбай:

Сабыр қылсаң жетерсің,
Құданың болса берері.
Он сегіз мың ғаламды
Қүдіретімен жаратқан,
Құдайдың қалай шебері, – [99, 78 б.]

десе, Шәкәрім:

Сабыр деген – әр іске шыдамдылық,
Қатты керек адамға бұл бір қылық.
Қолы жетпей талай жан ізденеді,
Осыдан кеп шығады адамшылық, – [101, 129 б.]

деген ойды түйіндейді. Сүлеймен Бақырғани:

Ұғұл-қызың илим үгрансун бер ұстазға,
Сажда қылып, иликиңни ұр михрабка,

Бир күн барарсын кылдан ничка ол сиратға,
Келиң, достлар, Хаққа құллық қыла көриң, – [49, 27 б.]

деген өлең жолдарында білім алуды насихаттайды.

Шарап – сопылық поэзиядағы астарлы бейнелеу тәсілінің бірі. Шарап ішу – бұл Алла тағаланың рақымымен ең жоғары ғашықтық жағдайына жету. Шарап пен шамшырақ кейде сопының хақиқатқа жеткен жағдайы саналады. С. Бақырғани шарап ішу туралы:

Фарман болғай, йа, Ризуан құлларымға,
Сақи ман, ман достлар шараб ичсун тиу. [49, 22 б.]

Үшбу ышық шарабиндин емди ичиб,
Мұнда адам болыб, анда йеткум келур, – [49, 26 б.]

деп жырлайды.

Ортағасырлық әдеби шығармалардың бәрін шағатай тілінде жазылған деп қабылдау дағдыға айналған. Ғалым А. Аманжоловтың көрсетуінше, “Шағатай тілі дегеніміз – Шыңғыстың екінші ұлы Шағатай ұлысына енген Орта Азия, Жетісу және Шығыс Түркістан жерінде кең тараған жазба әдеби түркі тілінің тұспалды атауы ретінде XIV ғасырда пайда болды. Түркітану әдебиетінде “шағатай тілі” (немесе сыңаржақ ұсынылған “ескі өзбек тілі”) деген термин Ақсақ Темір мирасқорлары заманында өз дамуының классикалық түріне жеткен, XIV-XVI ғасырлардағы ортаазиялық әдеби “түркі” тілін көрсетеді.

“Шағатай” тілінің XI-XIII ғасырлардағы шығыстүркістандық түркі әдеби тілімен бір ізден талмай жалғасуында ешқандай дау жоқ” [102, 74 б.].

XI ғасырдың басында Сырдария өзенінің төменгі ағысында оғыз тайпалары өмір сүргені белгілі. Олар Орта Азияның қақ ортасына жылжыған кезде олардың орнын қыпшақтар басады. Қыпшақтар Сырдария, Қаратау бойындағы қалаларды өздеріне бағындырады. Маңғыстау мен оған таяу жатқан аудандарды алғаннан кейін қыпшақтар Хорезмнің теріскей шебіне жетеді.

Ғалым Э.Н. Наджиптің ұйғаруынша, Ясауи тілін XII ғасырдағы оғыз-қыпшақтар тіліне сәйкес келеді деп есептеуге болады [86, 56 б.]. Дегенмен қыпшақ тілінің әсері басым. Ясауи хикметтеріне тән тілдік дәстүр ары қарай оны ізбасарларының, атап айтқанда, Бақырғани (Хакім Ата) өлеңдерінде жалғасын тапты.

Р. Сыздықова “Ясауи “хикметтерінің” тілі” деген еңбегінде атақты түркітанушылар П.М. Мелиоранский, К.Г. Залеман, С.Е. Малов, А.К. Боровков, А.Н. Кононовтардан бастап, Ә. Нәжіп, Н.А. Баскаков, Ф. Көпрулу сияқты ғалымдардың пікірлерін зерделей келе, Ә. Нәжіптің Ясауи тілінің негізі – қыпшақ-оғыз әдеби тілі деген тұжырымын қуаттайды [18, 92 б.].

Ал ақын туындыларының тіліне байланысты ғұлама ғалым В.В. Бартольдтің Ахмет Ясауи хикметтері сияқты Хакім Ата шығармаларының тілінің қарапайымдылығы қалың көпшілікке арналғандығынан деген пікірінің кім-кімді де ойландыраы сөзсіз [103, 114 б.]. Бұл тұрғыдан келгенде біз Ясауи және оның шәкірті Бақырғани шығармаларының тілі жатық, жергілікті қыпшақ тайпаларының тілінде жазылған деп санаймыз. Ал бұл нұсқалардың құндылығы тілінің біздің заманымызға жақындығында, көтерген мәселелерінің кемелдігінде болып табылады.

“Диуани хикмет”, “Бақырғани кітаптарының” тілінде, түрік тілдерімен қатар, араб, парсы сөздері де кездеседі.

Зәмзәгүл Жуынтаева көне қыпшақ тіліндегі ескерткіштерде “мен” сөзінің екі рет қайталанып келетінін, бірінде, жіктеу есімдігі есебінде, екіншісінде, жіктік жалғауы ретінде кездесетіндігімен түсіндіреді. Сөз соңында буын санын толтыру үшін ә-дауысты дыбысының қайталанып келуі – ертеден келе жатқан әдіс екенін, ә-дыбысы қолданылатын сөздің екі буынды болып, ұйқасқа бір буын жетпей қалатынына ерекше мән береді [104, 22 б.].

С. Бақырғанидың “Бибі Мариям” дастанында:

Талақ берди дүнийага,
Қадам ұрды қағбаға,
Тағат қылды Маулимга,
Түнлар ояғ тұрды-ә, – [17, 63 б.]

деп әрбір шумақтың соңғы тармағында екі буынды етістіктер: бер-ди-ә, ер-ди-ә (еді), тұр-ды-ә, кел-ди-ә, бол-ды-ә, те-ди-ә (деді), кеч-ди-ә (кешті) ә-дыбысының тіркесуі арқылы ұйқасып келіп отырады.

Н. Келімбетов ежелгі түркі батырлық жырларының үлгісі ретінде бізге жеткен өлеңдердің он екі жолдан немесе он екі тармақтан тұрғандығын, мұнда көне түркі поэзиясының “көг” деп аталатын ұйқас түрі қолданылғанын, белгілі ретпен топтасқан үш шумақтың әрқайсысы төмендегідей түрде ұйқасатынын: а-а-а, б-б-б, в-в-в, ал өлеңнің төртінші жолдары ә-ә-ә түрінде өзара ұйқасып жататынын көрсетеді [51, 153 б.].

С. Бақырғани хикметтері де ұстазы Ясауи шығармалары сияқты көбіне зікір қызметіне арналып шығарылғандықтан белгілі бір әуенмен айтылған. Негізінде, әдебиеттану ғылымында төрт тармақты шумақ қолданылатын өлең түрі мурабба деп аталады. Мурабба парсы тілінде тең бүйірлі төртбұрыш, шаршы мағынасын білдіреді. Ұйқас кестесі аааб, вввб, гггб болып, кей хикметтерде өлең шумағының төртінші тармағы түгелдей қайталанып келеді.

Ахметбек Ақбота өзінің “Қожа Ахмет Йассауидің шығармашылығы” деген зерттеуінде ақын шығармаларының ерекшелігі ретінде хикметтердің әуендік ырғақта айтылуына мүмкіндік беретін “мәнә”, “әрміш” сияқты жай редифтермен (қайталамалармен) қатар, күрделі бір тармақтық редифтердің қолданылуын атайды: “Йассауидің тармақ көлеміндегі редифтерді қолдануында бір өзіндік заңдылығы бар: ақын қайталама тармақты бірінші шумақта міндетті түрде екінші, төртінші тармақтарда береді де, осы тармақ хикмет бойында шумақтың қайырма, яғни төртінші тармағы болып отырады” [105, 142 б.]. Осындай өлең құрылысы С. Бақырғани шығармаларында да сақталады.

С. Бақырғани хикметтері өрілген ұйқас үлгісінде Абайдың ақындығының алғашқы адымында жазылған “Иузи – раушан, көзі – гауһар” деп басталатын өлеңі мен “Білімдіден шыққан сөз” деген өлеңі жазылған:

Жүрегі – айна, көңілі ояу, (а)
Сөз тыңдамас ол баяу, (а)
Өз өнері тұр таяу, (а)
Ұқпасын ба сөзді тез. (ә)

Әблет басқан елерме, (а)
Сөзге жуық келер ме, (а)
Түзу сөзге сенер ме, (а)
Түзелмесін білген ез ? [93, 83 б.] (ә)

Арабтан иран, шағатайға жайылған бұл дәстүрлі ұйқас Шәкәрім поэзиясында кең көрініс тапқан:

Қанша жарық нұр құйсам, (а)
Хақиқаттан сыр құйсам, (а)
Өршеленер су құйсам, (а)
Нәпсі деген оты бар, – [13, 168 б.] (ә)

немесе:

Жардың сөзін Құран қыл, (а)
Дүниеқұмар өзімшіл, (а)
Нұр таба алмас анық біл, (а)
Шатақ дін мен заңнан без [13, 229 б.] (ә)

және:

Көбі мен істеген ісім, (а)
Бұрын көрген бұл бір түсім, (а)
Тазарған соң сонан ішім, (а)
Дедім мен “Астапыралда”, – [13, 198 б.] (ә)

деп, соңғы тармақ өлеңнің өн бойында қайталанып отырады.

Қысқасы, зерттеу объектісі болып отырған автор шығармаларында осындай ұйқастың түрлерінің кездесетінін, оның жоғарыда айтылғандай, сопылық әдебиеттің мазмұнын ашуға

қызмет ететінін айта отырып, ғұлама ақынның ізгі ойлары бүгінгі оқырман көңілінен де шығатындығына шүбә келтірмейміз. Өйткені С. Бақырғани – өз заманы тудырған, қалыптастырған түркі халықтарына ортақ ақын. Оның әдеби мұраларының адамзат баласын ізгілікке, имандылыққа шақыратындығына дау жоқ. Ақын шығармаларының өміршеңдігі де, өзінен кейінгі түркітілдес елдердің, соның ішінде сопылық бағыттағы қазақ ақындарының шығармашылығына тигізген игі ықпалының рухтылығы да осында.

2.2. С. Бақырғанидың қисса-дастандары – нәзира дәстүрінің қайнар көзі

VIII ғасырдың аяғында Орта Азия халықтары ислам дінін қабылдады. X ғасырдан бастап түркітекес халықтардың арасында ислам дінінің таралуына байланысты түркі әдебиеті де ислам мәдениетімен тығыз байланыста дамыды. Ислам мәдениеті өнердің әртүрлі салаларында өркениет деңгейіне көтерілді. Қазақ жерінен шыққан ақындар мен ғалымдар: Әл-Фараби, Ахмет Ясауи, Ахмет Жүйнеки, Сүлеймен Бақырғанилар мұсылман мәдениетіне өзіндік үлес қосты.

Түркі халықтары әдебиеті тарихында X-XII ғасырлар, яғни ислам дәуірі ерекше орын алады. “Ислам дәуірі әдебиеті” деген терминді алғаш рет өз зерттеулерінде Ф. Көпрүлү, Н. Банарлы сияқты ғалымдар кеңінен қолданды.

М.Ж. Бұлұтай: “Ата-баба діні? Түркілер неге мұсылман болды?” атты еңбегінде мұсылмандық дәуірде жазылған Жүсіп Хас Хажибтің “Құтты білік” (1069-70), Қашғарлық Махмұдтың “Түрік лұғатының диуаны”(1072-74), Әбіл Қасым Махмұд Омарұлы Әз-Замахшаридің (1075-1144) “Мұқаддимат-ұл әдеб”, Сүлеймен Бақырғанидың (1104-1186) “Бақырғани кітабы” (XII ғ.), Ахмед Йүгінекидің “һибат-ұл Хақайық” (XII-XIII ғ.ғ.), “Қорқыт Ата кітабы” (XIV-XVI ғ.ғ.), Ахмет Ясауидің “Хикмет Диуаны”, “Оғұзнама” (XIV-XV ғ.ғ.), Насреддин Рабғұзидің “Қиссас-әл-Әнбия” (1310), Құтыб жазған “Хұсрау уә Ширин” (1341-1342), Хорезми жазған “Мұхаббат-нама” (1370) нәсірі, Сәйфи Сарайи

(1320-1396) жазған “Гүлистан би-т-түрки” (аударма, 1391 ж.), Сәййд Ахмедтің “Тағашшұқ-нама” (1435-1436) т.т. еңбектерді атай келе, “түрік әдебиетінің алтын дәуірі исламнан кейін ғана басталды” [41, 298 б.], – деген тұжырым жасайды.

X-XII ғасырлар түрік халықтарының қоғамдық-мәдени дамуында Оянушылық дәуірі болды. Ғылым, мәдениет, әдебиет саласындағы туындылар жергілікті түрік халықтарының тілінде жазыла бастады. X–XII ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиеттің негізгі тақырыптары: Құран сюжеттері, ислам дінінің негізін салған Мұхаммед пайғамбар, оның сахабалары, әулие-әнбиелер.

Шығыс әдебиетіне кеңінен тараған нәзира дәстүрінің алғашқы бастаулары қазақ даласына ислам дінінің орнығуы кезінде кіре бастаған. Нәзиралық әдіспен жазылған шығармалар “қисса” жанрында жазылды. Нәзира дәстүрі бойынша түрік ақындары да араб-парсы тілінде жазылған шығармаларды өз тілінде түсінікті етіп жырлауды мақсат етті.

М. Әуезов нәзира дәстүрі жайлы кең пікір айтып, төмендегідей анықтама берген: “Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында тағы бір шығыс ақыны қайталап әңгіме ететін, тың дастандар тудыратын дәстүр бар еді... Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңін алмай және көбінше алдыңғы айтқан оқиғалардың негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығатын болған. Бұлайша, әр тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылуы керек емес. Ол – өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді. Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәуірде “нәзира”, “нәзирагөйлік” деп атау да берген” [106, 150 б.].

М. Мырзахметұлы “Абай және Шығыс” деген еңбегінде нәзира тәсілінің ерекшеліктерін атап көрсетеді: “Нәзира сөзінің мағынасы арабша сұрақ-жауап, жауап қайтару деген ұғымға келеді. Нәзира, нәзирагөйлік түркітілді халықтардың жазба классикалық әдебиетінде орта ғасырларда-ақ көрініс беріп, соңғы дәуірге дейін даму үстінде келе жатқан өміршең дәстүрлердің бі-

рінен саналады. Мұнда ақын өз жанына ұялап, қозғау салған асыл мұраттарын, дәуір талабына орай беру жолында әдеби тәсіл ретінде пайдалануға икемді, өтімді болуы себепті, шығыс поэзиясы тарихында ерекше орын алған” [107, 36-37 бб.].

Бұрыннан белгілі сюжеттерді жаңғырту, қайта жырлау дәстүрі біздің дәуірімізге дейінгі екі мыңыншы жылдарда Ассирия-Вавилон әдебиетінде болған көрінеді. Шумерлердің “Тильгамеш” жыры қайтадан жазу дәстүрінің негізінде кейінгі ұрпақтарға жеткен екен. Нәзира дәстүрі – түркі топырағында Құран сюжеттерінің кең таралуы арқылы көрініс тапқан.

А. Қыраубайқызы: “Шындығына келсек, нәзирагөйліктің алғашқы бастаулары қазақ даласына исламның орнығу кезінде кіре бастады. Жалпы исламдық мәдениет аясында кең тараған Құран сюжеттері, араб-парсы поэзиясының түрі мен мазмұны XIII-XIV ғасырлардан бұрын да әдебиетімізде көрінді. Бұл әсіресе Ясауи шәкірті Сүлеймен Бақырғани қиссаларынан көрініс тапқан болатын (“Смағұл қиссасы”, “Ибраһим және оның шәһит ұлы”, “Ғазіреті Ғали” т.б.), – [108, 119 б.] деп зерделеді.

“Қисса”, “қисса-дастан” жанрының пайда болып дамуына Сүлеймен Бақырғани шығармалары да ықпал етті. “Қисса” – сөзі араб тілінде әңгіме, әңгімелесу деген мағына береді.

Зерттеушілер қазақ қисса-дастандарын түрліше жүйелеп жүр. Б.У. Әзібаева қазақ дастандарын:

- ислам дінін уағыздайтын дастандар;
- ертегілік-аңыздық және ғашықтық дастандар;
- шығыс сюжетіне жырланғанмен, қазақтың төл туындыларындай болып кеткен дастандар [109, 255 б.] деп үш топқа жүйелесе, Ө.Күмісбаев:

- дидактикалық-лирикалық қисса-дастандар;
- діни бағыттағы дастандар;
- қиял-ғажайып, фантастикалық шығармалар;
- батырлықты, ерлікті жырлайтын дастандар [110, 290 б.] деп бөледі. А. Қыраубайқызы қазақ қисса-дастандарының мазмұнын:

- “Мың бір түн”, “Тотынама” желілері;
- діни сюжеттер желісі;

– “Шахнама” желілері;

– Ортаазиялық желілер [111, 3 б.] деп топтайды.

Қазан қаласында 1901 жылы жарық көрген “Бақырғани кітабында” тоғыз көлемді сюжетті дастан бар. Оның екеуі: “Расул Миғражы”, “Исмайыл қиссасы” – Сүлеймен Бақырғанидікі делінген. “Жарты алма хикаясының” авторы көрсетілмеген. Шәмсідіннің Мұхаммед пайғамбардың дүниеден өтуі, қызы Фатиманың өмірмен қоштасар сәті, пайғамбар мен жетім бала туралы және дүниенің өткінші екен жайлы төрт дастаны берілген. Үбайдулланың пайғамбардың баласы Ибраһимнің Расулдың үмбеттері үшін өз жанын паида еткен жайындағы дастаны да осында. Жинақ Хытаи сақы деген автордың “Ахтым қиссасымен” аяқталады.

Бұл шығармалар Құран сюжеттері желілеріне құрылған. Кейіпкерлері – Мұхаммед пайғамбар, Ибраһим пайғамбар, оның ұлы Исмайыл, Мұхаммед пайғамбардың халифтері, сахабалары, әйелі Айша, қызы Фатима, күйеу баласы Әзірет Әлі, жиендері Хасен, Хұсайын т.б.

Сүлеймен Бақырғанидың “Расул Миғражы” қиссасы Мұхаммед пайғамбардың арабша ережеп айының 27-кешінде Алланың әмірімен көкке көтерілген сапарына арналған. Бұл оқиға Құран – Кәрімнің 17-Ісра сүресінде айтылған. Мұхаммед пайғамбардың өмірі жайлы кітаптарда Миғраж сапары үнемі баяндалады. Көптеген ақындар осы тақырыпта қисса-дастандар жазған.

С. Бақырғанидың ұстазы, Түркістанның пірі, Әзірет сұлтан Қожа Ахмет Ясауидің хикметтерінің арасында “Миғраж хикаяты” енгізілген [112, 105-110 бб.]. Аудармашы-ақын Әбдіраш Жәмішұлы бұл хикметті Өзбекстанның Ғафур Ғулям атындағы Әдебиет және өнер баспасынан 1991 жылы шыққан нұсқадан алып аударған. Хикметте Мұхаммедтің Алланың ықыласымен Жебірейіл әкелген пыраққа мініп, көкке көтеріліп, Алла тағаладан үмбеттеріне қырық, елу, алпыс, соңында жетпіс жасты қалағандығын баяндайды [113, 208-211 бб.]. Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің қазақ тіліне аударылған басқа нұсқаларынан бұл шығарманы кездестірмедік.

Сүлеймен Бақырғанидың көлемі он жеті шумақтан тұратын “Расул Миғражы” атты қисса-дастанының басында Мұхаммедтің туысы болғанмен, оған қарсы шыққан Әбужаһилдың ғайбат сөздері Расулдың көңілін түсіргендігі айтылады. Кеште Хақ пәрменімен Жебірейіл періште ұжмақтан пырақ әкеліп, Мұстафаны оятады. Пайғамбар пыраққа мінейін десе, тізгінін алып қашады. Жебірейіл пыраққа әдепсіздік жасап күнәһар болмауын ескертеді. Пырақ арасат күнінде де өзіне пайғамбардың мінуін өтініш етті. Расул екеуі уағдаласты. Мұхаммед періштелердің қоршауымен көкке көтеріледі.

Жебірейіл тізгінін тұтты,
Микаил үзеңгі басты,
Исрафил қолтықтап,
Расул оған мінді-ә.
Оң жанында – Жебірейіл,
Сол жанында – Микаил,
Алдында һәм Исрафил,
Өзірейіл соң (ынан) ерді-ә [49, 59 б.].

Сол және оң жағынан үн естіледі, Расул бұрылмайды. Расул шөлдеп еді, төрт ыдыспен сусын жеткізілді. Екі ыдыстағы шараптан бас тартты. Сүт пен шекерді ішті. Төрт тон келтірілді: сары, жасыл, қызыл, ақ. Ақ пен жасыл тонды алды. Расул Жебірейілден екі жағынан естілген үннің сырын сұрады: “Біреуі – дүние еді, біреуі – жұһуд (кәпір) еді, қайырылсаң, үмбеттерің түзу жолдан таяр еді, дұрыс еттің”, – деп жауап береді. Мешіт Ақсаға кіріп, имандық етті. Жеті көкте періштелерді көрді. Төртінші көкте – Ғайсаны, бесінші көкте – Мұсаны, алтыншы көкте тәнінде басы жоқ періштелерді көрді. Расулдың аузына балдан тәтті, қардан суық бір тамшы тамады.

Садра және Афақ мақамға жетті. Рафрафтан асып, Ламаканға жетті. Алла Расулдың тілегін айтуын сұрайды. Мұхаммед үмбеттерінің күнәсін кешуін өтінеді.

Жеті тамұқты көрді. Ата-анасы танып: “Бізді отта қалдырма”, – деп өтініш етті. Хақ: “Не үмбеттеріңнің, не ата-анаңның жазы-

ғын кешіремін, бірін таңда”, – дейді. Расул үмбеттерінің күнәсін кешіруін қалады. Ұжмаққа кіріп төрт арықты көрді. Расул Меккеге оралды.

Құл Сүлеймен кош айтты,
“Расул Миғражын” жайды.
“Расул Миғражын” айтып,
Досына жадгар (естелік) құйды-ә [49, 61 б.].

“Миғраж хикаясын” XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қиссашыл-ақындар Жүсіпбек Шайхисламұлы, Шәді Жәңгірұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлылар да жырлаған. Жүсіпбек Шайхисламұлы Қазан қаласында бірнеше рет жарық көрген “Қисса Хазірет Расулдың Миғражға қонақ болғаны” (1895) деген кітабын:

Қиссаның сөз айтайын сарасынан,
Мұхаммед екі дүние панасынан,
Жазайын Миғражды қисса қылып,
Маулидман Бақырғанның арасынан.

Жүреді имандылар әдеп сақтап,
Имандыны періште жүрер мақтап,
Бұ қиссаны шығардым ғибрат үшін,
Маулидман Бақырғаннан оны жаттап, – [114, 2 б.]

деп, оқиға желісін “Бақырғани кітабынан” алғандығын көрсетеді. Жүсіпбек дастанының соңын:

Мұны жазған сұрасаңыз, қожа – затым,
Жақсылар айып етпе жазған хатым.
Әкем аты – Шайхұлислам қожазада,
Жүсіпбек – мұны жазған менің атым, – [114, 12 б.]

деп аяқтайды.

Қисса Шәді Жәңгірұлының “Назым сияр Шариф” деген кітабында бар. Ш. Жәңгірұлының бұл кітабы 1913 жылы Ташкентте жарияланған. Ақын осы кітабының алғысөзінде:

Бұл кітап “Алтыбармақ” қойған аты.
“Сиярдан” алынған ед асыл заты.
Шығарып бұл кітапты жария еттім,
Мағұлым болғаннан соң рауаяты (хикаясы), – [115, 7 б.]

деп жазды.

Бұл кітаптардың жарық көрген мерзіміне және авторлардың жоғарыдағыдай ескертпесіне қарап отырып, “Бақырғани кітабының” желісі бойынша Жүсіпбек жазған туындыны Шәді Жәңгірұлы Мұхаммед пайғамбардың өмірі туралы жазған кітабына енгізген деп есептейміз.

Жүсіпбек Шайхисламұлы шығармасын пайғамбарға арналған мынадай мадақ сөздермен бастайды: “әлемге гауһар шырақ”, “нұры күн мен айдан артық”, “екі дүние патшасы”, “екі дүние шырағы, сұлтаны”, “он сегіз мың ғаламның хақ сәруары”.

Сүлеймен Бақырғанида:

Әнбиелер саруары,
Әулиелер пақыры,
Екі ғалам шырағы,
Кел, мархаба, деді – ә, – [49, 60 б.]

деп беріледі.

Жебірейіл пырақ алып келмек боп, жұмаққа келгенде, райханды оттап, жайылып жүрген жүз мың пырақтың арасында зарлап, жылап жүрген бір пыраққа көзі түседі. Мән-жайын сұрайды. Пырақ қырық мың жыл бойы Мұхаммедтің даусына ғашық боп жүргенін айтады. Жебірейіл оның тілегін Алла орындайтынына сендіреді:

Пыраққа ер ерттеді қызыл жақұт,
Тізгіні – зүбәржаттан, жүгені – ақық.

Періште Жебірейіл алып жүрді
Жетелеп әпкеледі жарқылдатып [114, 4 б.].

Қисса-дастандар ауыз және жазба әдебиетке ортақ жанр болғандықтан, ауыз әдебиеті үлгілеріне тән тұлпарларға тіл бітуі, сөйлеуі сияқты әсірелеп суреттеулер ұшырасады.

Ежелгі әдебиет дәстүрі – кейіпкерлердің мінсіз, ерекше суреттелуі, сұлулықты асыл тастарға теңеу қисса-дастандарда, әсіресе С. Бақырғани дастанында айрықша көзге түседі. Пырақтың сипаты былай беріледі:

Жүзін нұрдан жаратмыш,
Көзі гауһардан ерміш,
Еріндері – лағылдан,
Тісі дүрден еді – ә.

Басы оның інжуден,
Құлақтары ақықтан,
Дудағы оның зұбаржат,
Тісі маржан еді – ә.
Ұшасы шын жақұттан,
Сұңғақтары зұмұруд,
Еті оның зағфыран,
Іші әнбір еді – ә.

Түгі оның жұпардан,
Жал-күйрығы райханнан,
Аяқтары гауһардан,
Сом алтын еді – ә.

Аттан еді ұлығырақ,
Түйеден һәм кішірек,
һәр бір басмыш кадамы
Бір жылдық жол еді – ә [49, 58 б.].

Жүсіпбек дастанында пырақтың сипатын былайша толғайды:

Ерні қызыл гауһардан,
Нұрдан біткен иегі,
Сом алтыннан сүйегі,
Жауһардан біткен аяғы,
Алтыннан біткен тұяғы.
Зағфыраннан еті бар,
Анық нұрдан ұшасы.
Райханнан жаралған,
Құйрығы мен жалы бар.
Мұндай сұлу жануар
Бес жүздік жол аттар.
Аттан еді зорырақ,
Әр нәрсесі мольырақ.
Екі көзін қарасаң,
Нұрдан жалған шамшырақ.
Түйеден еді аласа,
Өне бойы тамаша [114, 5 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген ақындардың шығармаларында жоғарыдағыдай суреттеулер сұлу қыздың портретін беруге ұласты. Бұлай қыз келбетін, сұлулығын асыл тастарға теңеп, ерекше әсерлеп суреттеу Абайдың ақындығының алғашқы адымында жазылған “Иузи раушан” ... деп басталатын өлеңінде де көрініс тапқан:

Иузи – рәушан, көзі – гәуһар,
Лағилдек бет үші ахмар,
Тамағы қардан әм баһтар,
Қашың құдірет, қоли шегә [92, 9 б.].

Әріп Тәңірбергеновтің (1856-1924) “Зияда-Шаһмұрат” киссасында:

Ақ маңдай, қол – зүбаржат, көзі – гауһар,
Назы наз, қиғаш қара қабағы бар...
Інжуден отыз тісі, ерні – лағыл,
Ақ тамақ, алтын иек мойындары, – [116, 146 б.]

деген суреттеулер ұшырасады.

Тұрмағамбет Ізтілеуов (1882-1939) “Сымбатты сұлу” деген өлеңінде:

Мысалы: көзің – гауһар, маржан – тісің,
Күндей ақ шығып келе жатқан – түсің...
Күмістей сымға тартқан саусақтарың,
Сүйріктей судан шыққан бәрі мүсін.
Қиғаш қас, оймақ ауыз, ақық ерін,
Көргеннің көркің кетер өртеп ішін, – [53, 455 б.]

десе, Мұқамедсәлім Кәшімов (1883-1935) өлеңдерінде де осындай тәсілдер жиі ұшырасады:

Әй, қалқа, жүруші едің естен кетпей,
Тісің бар жамбы лағыл, меруерттей [96, 271 б.].

Сүмбіл шаш, түйме басың, маңдайың ақ,
Алтын қас, күміс кірпік, гауһар қабақ [96, 276 б.].

Ақтан Керейұлының “Той бастау” деген өлеңінде:

Айырған алтын реңді,
Күміске меңзер өңдерің...
Жүз тоқтатып қарасам,
Лағыл, жауһар көздерің.
Тісің – меруерт маржандай,
Қасың бір қиғаш қаламдай, – [87, 215 б.]

дегендей, ежелгі дәуір әдебиетіндегі көркемдегіш тәсілдермен ұқсас болып келеді.

Жебірейіл үш жүз алпыс қанатын жазып, Афақта қалды, Расул Хақ дәрғаһына барды. Аллаға сәлем берді, сый ретінде төрт нәрсе: руза, намаз, хаж, зекет әкелгендігін айтады.

Расул таң атып, памдат намазын оқыған соң, Миғражды жұртына баян етті. Абужаһил нанбай, теріске шығарды, елді азғырды. Сахабалары атқа мініп, соғыспақ болады. Күмән қылмай, мұсылмандардың бәрі де нанады. Жүсіпбек қиссаны:

Әркімге ғибрат үшін жаздым мұны,
Жайымыз қандай болар мақшар күні,
Иә, Алла, рақматың көп жарылқағыл,
Ғафу қыл мен асының күнәһыны, – [114, 13 б.]

деп аяқтайды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы
Хабарлары, Тіл, әдебиет сериясының 1994 жылғы №3 санында
Ғ.Қ. Жүсіпованың алғысөзімен Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының
“Миғраж” хикаясы жарияланды [117, 56-66 бб.].

Автор қиссасын:

Әуелі бісмілләда сөзім басы,
Ғаріптің естісе ағар көзден жасы,
Мағыражын Ән-хазіретінің тамаша қып,
Сөйлеген ақын Мәшһүр хикаясы, – [87, 56 б.]

деп бастайды.

Алла бұйрығымен Жебірейіл Расулға келгеннен кейін, автор
тарапынан басқа қиссаларда кездеспейтін төмендегідей жолдар
бар:

Кеудем жарып, жүрегім суырып алды,
Бір алтын легенге оны малды.
Легеннің іші толған ғылым-хикмат,
Тазалап өз орнына қайта салды [117, 57 б.].

М.Ж. Көпейұлы өзінің сүйікті кейіпкерлері – Мұхаммед
пайғамбардың даналығына, ғалымдығына осындай дәлел келті-
реді. Қиссада оқиға бірінші жақтан – Расул атынан баяндалады.
Жебірейіл әкелген пыраққа мініп, көкке көтерілгенде, кейін со-
лы мен оңынан дауыс естілгенде, пайғамбар қайырылмайды.
Алдынан бір келіншек шығып, сапарына бөгет болғысы келеді.
Жебірейіл оңынан келген дауысқа қайырылғанда, үмбетінің жү-
һуд болатынын, солынан келген үнге мойын бұрғанда, үмбеттері-
нің наразы болатынын, ал алдынан шыққан әйелдің дүние екенін

айтады. Автор Мұхаммедтің осы оқиға арқылы рухының бекемдігін, сабырлылығын танытады.

Расулға шөлдегенде жоғарыда аталған қиссалардағыдай төрт кесе емес, екі кесе әкелінеді: біреуі – сүт, біреуі – арақ. Расул сүтті таңдайды.

XV ғасыр ескерткіші – Рабғұзидің “Қисса-сүл-әнбийя-й” (Р. Мұқанованың аудармасы) деген кітабында “Қисса Миғраж пайғамбарлардың көкке шығуы” деген бөлім бар. Шөлдегенде Расулға екі кесенің ұсынылуы және жеті көкте әртүрлі пайғамбарларға жолығуы: мысалы, бірінші көкте – Адамға, екінші көкте – Жақия мен Ғайсаға, үшінші көкте – Жүсіп нәбиге, төртінші көкте – Ыдырысқа, бесінші көкте – һәрұнға, алтыншы көкте – Мұсаға, жетінші көкте Ибраһимге жолығуы т.б. оқиғалар Мәшһүр-Жүсіп қиссасымен бірдей. Осындай ұқсастықтарына қарап, біз М.-Ж. Көпейұлы дастанын Рабғузи қиссасының желісімен жазғанын байқаймыз.

Жүсіпбек Шайхисламұлы туындысы С. Бақырғани сюжетінен алшақ кетпеген. Туындыгер өз шығармасын қазақ тілінде оқырмандарына арнап, көркемдеп, түсінікті етіп жазған.

Мәшһүр – Жүсіп хикаясы қазақи таным-түсінікке, ұғымға жақын. Мәселен, Алла тағаланың дәрғаһына келгеннен кейін Расул:

Топаннан Нұх нәбиге бердің нәжәт,
Қабыл қылса үмметім көп мінажат...
Көк қошқар Смағұлға құрбан бердің,
Жүністі үш зұлматтан халас қылдың.
Жүсіпке құдық түбін бостан қылып,
Ғайсаға «Інжіл» атты кітап бердің.
Мұсаға «Таурат» бердің, маған қайда?
Билеттің жел мен суды Сүлейменге,
Дәуітке «Забур» бердің үлкен кітап,
Айыпқа саламаттық бердің пайда,
Адамға жаннат, ғылым, аят бердің,
Қызырға өлмес Әбілқаят бердің,
Не бердің маған сондай, Иллаһым-ай,
Қарным аш дәрғаһыңа тоймай келдім, – [117, 61 б.]

дейді. Алла Расулға барлық игілікті істердің пайғамбар үмметтері үшін жасалынатынын ескертеді.

Кескізді Гұсманның “Сияри нәби” (Хазірет пайғамбар ғ.с.-ның өмірбаяны) деген еңбегінің Х бабы “Миғраж” деп аталады. Автор бұл қасиетті мақамда Хазірет Пайғамбар ғ.с.-ға үш нәрсе берілгеніне тоқталады. Олар: бірінші – Бақара сүресінің соңғы екі аяты; екінші – үмбеттеріне Алла тағалаға ортақ қоспағандардың жаннатқа кіретінінің қуанышты хабары; үшінші – Миғраж сыйлығы сипатында күніне екі мезгіл оқитын намаз.

Жазушы бұл тарауын: “Әрбір ғылыми нәрсе – қоршаған Алланың құдіреті. Оның сүйікті құлы Мұхаммед ғ.с.-ның Меккеден Құддысқа келуі, ол арадан көкке шығуы жаратылыстың негізі болған бұл кісінің көк әлемін сайыр етуі неге мүмкін емес”, – [118, 44 б.] деген тұжырыммен қорытындылайды. Әрбір мұсылман Алланың хақ, пайғамбардың соның елшісі екендігіне кәміл сенім білдіруі сияқты Алланың пәрменімен Расулдың Миғражға сапарына да күмән келтіруге тиіс емес.

А. Жолдасұлының “Мәулид Шәріп” деген шығармасы Алматыда “Арыс” баспасында жарық көрген. Мұнда Мұхаммед пайғамбардың өмірі өлеңмен қазақ тілінде баяндалады. Еліміздің аңсаған тәуелсіздігіне қолы жеткен уақытта да, мұсылманша терең білімі бар туындыгер Расулалланың өмірбаянын толық жырлауды ниет етіпті.

Мұғжиза табиғатқа сыймайды біл,
Таласпа аузы батыр ерлерменен.
Осындай мұғжизаның бірі – “Миғраж”,
Мұндай сын бұрын аса кез келмеген.

Бұхари, Имам Муслим, Қазі Аяз
Миғражын жазған өлшеп безбенменен.
Мәжиді “Ақса” барған, пырақ мініп,
Көкке ұшқан осы жерден Жәбірейілмен.

Не түрлі ғаламатты көзі көрді,
Сыймайды бәрін сөйлеп тізгенменен...

Бес уақыт намаз парыз алып қайтты,
Орын тар сөз етуге сіздерменен [119, 51-52 бб.].

Ақын “Мифраж” оқиғасына кең тоқталмайды. Бұл үзіндіден осы тақырыпқа басқа да шығыс ақындарының қалам тартқандығын білеміз.

С. Бақырғанидың жинақтағы келесі бір шығармасы – “Исмайыл” қиссасы. Көлемі – 74 шумақтан тұратын туынды көпшілікке мәлім Құрбан айт мерекесінің шығу тарихын баяндайды. “Исмайыл қиссасының” мазмұны қасиетті Құранның 37-Сафат сүресінен алынған оқиға негізінде жазылған.

Ы. Алтынсарин 1884 жылы Қазан қаласында бір-ақ рет жарық көрген “Мұсылманшылықтың тұтқасы. Шариат-ул ислам” деген еңбегінің “Ағмал Заһир турасында” деген екінші бабында құрбан шалудың Ибраһим пайғамбар уақытынан мұсылмандарға жыл сайын оразадан екі ай он күн өткен соң уәжиб екендігін түсіндіре келіп, “Қиссас-ул-әнбия” кітабынан Ибраһим пайғамбардың баласы Исмайылды құрбан етпек болған оқиғасын баяндаған [83, 41-46 бб.].

Сүлеймен Бақырғанидың “Исмайыл қиссасында” Ибраһим пайғамбарға жаратушы түсінде аян беріп, құрбан шалуы керектігін айтады. Жүз түйені құрбан шалады. Алла Жебірейілге Ибраһим ұлын құрбан қылсын деген пәрмен жібереді. Әйелі Ажарға ұлын досына ертіп апаратынын айтып, басын жуғызып, көзіне сүрме жағып, басына тәжін, үстіне таза тонын кигізіп дайындайды. Ибраһим алмас пышақ, жіп алды. Екеуі Мекке шаһарынан шығады. Ібіліс бұл істі біліп, Исмайылды азғырады. Исмайыл оның сөзіне сенбей, шайтанға тас атып қуады.

Мина тауына келіп, ұлына Хақ пәрменін жеткізеді. Исмайыл:

Қиямет күні қиындық көрер,
Ата сөзін тұтпаған.
Түрлі азаптар көрер, – [49, 63 б.]

деп әке сөзін құптап, Алла пәрменін жасауға келісімін береді. Әкесіне үш тілегін жеткізеді:

Әуелгі сөзім тұтыңыз,
Қол-аяғым байлаңыз,
Қол-аяғым бос қоймаңыз
Жан тәтті дүр деді-ә...
Екінші сөзім алыңыз,
Жүзімді жерге қойыңыз,
Маған рақым қылмаңыз.
Болмақ осы деді-ә.
Үшінші – құрбан қылғыл,
Қанлығ тонымды алғыл,
Апарып анамға бергіл,
Болсын жадғар (естелік) деді -ә [49, 62-63 бб.].

Әкесі баласының өтінішін орындап, тамағына пышақты қойып, бауыздамақ болды. Пышақ кеспейді. Екінші рет тағы кеспейді.

Халил (Ибраһим) ашуланып, пышақты тасқа ұрды, тас қақ бөлінді. Хақтың пәрменімен пышаққа тіл бітті:

Сен айтарсың, кескіл деп,
Жаппар айтар: кеспегіл.
Не үшін оны кесейін,
Азап қылар деді-ә [49, 64 б.].

Алла тағала жұмақтан басы қара, көк қошқар түсірді. Сол құрбандыққа шалынды. Қисса соңында:

Исмайылдың әсілінен,
Бір ер туар нәсілінен,
Ғалам толар нұрынан,
Хақ Мұхаммед еді-ә, – [49, 64 б.]

деп Исмаил пайғамбардан Мұхаммед тарайтынын айтады.

Шығыстық тақырыпқа қалам тербеген шайыр Шәді Жәңгірұлы “Ибраһим пайғамбардың хикаятын” жыр етіпті. Рабғузидің “Қисса-сұл-әнбия-й” еңбегінде Хақтан құрбан шалу туралы пәр-

мен келгенде Ибраһим жүз қойды, жүз өгізді құрбандыққа шалса, Шәді Жәңгірұлы қиссасында бес жүз қой мен жүз түйені құрбан етеді.

Шайтан әуелі Исмайылдың анасы Бибі Ажарға бір шал бейнесінде келіп азғырады. Анасы Хақ пәрмені солай болса, көңілінің зәредей де ренжімейтінін айтады. Қиссада анасының да, ұлының да иман-сенімдерінің таза, діндерінің берік екендігіне куә боламыз. Қисса:

Ажарға екеулері келді қайтып,
Білдірді оқиғаның бәрін айтып,
Алланың дәргәһіне шүкір етті,
Қуанды, баршасы һәм әуден етіп.

А, Алла, мүһмін қылың осы айда,
Мал сойып, құрбан етер әрбір жайда,
Ибраһим Халилдің құрбанындай,
Баршасын дәргәһіңе қабыл айла, – [120, 68 б.]

деп аяқталады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Жаркент өңірінде өмір сүрген ақын Әбіләкім Игібайұлының “Көк қошқар” дастаны “Егемен Қазақстан” газетінде 1999 жылы 12 қарашада Сәрсенбі Дәуітұлының алғысөзімен жарық көрді. Дастанның сюжеттік желісі Сүлеймен Бақырғанидың “Исмайыл қиссасымен” мазмұндас. Шәді Жәңгірұлы мен Әбіләкім Игібайұлының шығармаларын белгілі оқиға желісін пайдаланып, шығыстың нәзира дәстүрімен жазылған туындылар деп айтуға болады.

С. Бақырғанидың “Исмайыл қиссасында” баласы үш тілегінің бірінде: “Жүзімді төмен жерге қарат”, – десе, Ә. Игібайұлының дастанында: “Көзіме орамал тарт бауыздарда”, – дейді.

Қазақ халқының әдет-ғұрпына байланысты туған өлең-жырлардың бірі – қоштасу. Қоштасу өлеңдерінің негізінде қандай да бір қайғылы оқиға жатады. Ауыз әдебиеті үлгілерінде, мысалы, “Қобыланды батыр” жырында Қазанға аттанарда Қобыландымен қарындасы Қарлығаштың, жары Құртқаның қоштасуы,

“Қыз Жібек” жырындағы анасының баласымен, Төлегеннің алты қазбен және “Қозы Көрпеш-Баян сұлудағы” Ай, Таңсықтың елімен қоштасуы сияқты жиі кездесетін өлеңдер Сүлеймен Бақырғанидың “Исмайыл қиссасында” төмендегідей үлгіде беріледі:

Қашан үйге барсаңыз,
Үйге жалғыз кірсеңіз,
Мұңлық анам көрсеңіз,
Сәлем айтың деді-ә.
Анам болар гриан (зарлы),
Перзент хақында бриан (қайғылы),
Не үшін төзгей бұ дертке,
Мұңлық анам деді-ә.
Ботасынан айырылғай,
Қан жастарын ағызғай,
Мұңлық анам деді-ә.
Мұратына жетпеген,
Дидарыма тоймаған,
Мұңын-зарын айтпаған,
Қасірет ішінде қалды-ә.
Анам мені жоқтағай,
Көзден жасын ағызғай,
Сахарларда аһ ұрып,
Көп жылағай деді-ә.
Хақтың үкімі мұндай дүр.
Шара қылып болмай дүр.
Дұғада ұмытпасын,
Анам мені деді-ә.
Хақтың үкімін тұтсын,
Ақ сүтін бахил қылсын.
Елдің ұлы ойнағай,
Мені анам жоқтағай,
Мұңлық анам не қылғай,
Рахым қылың деді-ә.
Аналар зары гриан,
Перзент хақында бриан,
Менің анамдай ана
Қашан болғай деді-ә [49, 63 б.].

Исмайыл одан әрі атасымен қоштаса отырып әрі жұбатады:

Сіз һәм мейірбан ата
Біздей ұғылды тұта,
Басым кетер хаматта,
Көзің жұмың деді-ә.
Қатты мұңға қалмаңыз,
Хақ пәрменін қоймаңыз,
Мұңлық бабам деді-ә [49, 63 б.].

Ә. Игібайұлының “Көк қошқар” дастанында Исмаилдың қоштасуы былай берілген:

Ысмағұл айтты: анам-ай,
Жазудан артық бола ма,
Алладан әмір келген соң,
Артыма кеттім қарамай.
Көршіде бір бала ойнаса,
Деп мұңайма бұл қалай?
Анама Құдай рақым қыл,
Жаратқан ием, панам-ай.
Разы, хош боп мен барам,
Ренжімеңіз әкем-ай,
Көйлегімді қолыңа ал,
Шүкіршілік айт, Аллаға-ай [121].

“Көк қошқар” дастаны:

Сүннеті пайғамбардың шалған құрбан,
Сауабы ұлық екен айт-құрбанның,
Бір пенде көп жылаған мен шығармын,
Ұлы істі жұрт білсін деп жыр шығардым, – [121]

деп аяқталса, С. Бақырғани өз шығармасының соңын:

Ғашықтарды сынар,
Дертіне дауа берер.

Құл Сүлеймен айтыбан,
Досқа жадғар (естелік) құйды-ә, – [49, 64 б.]

деп тамамдайды.

Құран Кәрімнің осы хикаясына байланысты туған кисса-дастандарда Ибраһим пайғамбар да, әйелі Ажар да Хақ жолына жалғыз перзентін құрбан шалуға ықтиярлы болады. Баласы Исмайыл да ризашылығын береді. Алла да шын берілген құлдарын құр қоймайды, Исмайылды тірі қалдырып, орнына құрбан шалуға көк қошқар түсіреді. Дастанда Алла аса мейірімді де рақымды деген ой айтылады.

“Бақырғани” жинағындағы келесі бір шығарма “Жарым алма хикаясы” деп аталады. Жетпіс шумақтан тұратын бұл туындының соңында басқа киссалардай емес, авторы көрсетілмеген. Кітапта берілген дастан:

Көрің Қадыр құдіретін,
Білсін деп сүннатын,
Мұстафаның үмбетін,
Бұндай ташриф қылды-ә, – [49, 64 б.]

деген жолдармен басталады. Сәбит Мұқанов молдадан оқыған түркіше кітаптарының қатарында “Бақырған”, “Тақи ғажаптармен” бірге бұл шығарманы да “Көрің Қадыр” деген атпен атайды.

Дастанда Алла тағала құдіретімен Мұстафаның үмбеттерін жаратқандығы баяндалады.

Көзді берді көргелі,
Ақыл берді білгелі,
Хақ жадын айтқалы,
Тілді және берді-ә.
Жоқ едік біздер бар қылды,
Тән жаратты, жан берді,
Қатра (тамшы) судан біздерді,
Бұндай көрікті қылды-ә.
Қолды берді тұтқалы,

Аяқ берді жүргелі,
Нығмет берді жиғалы,
Шүкір қылсын деді-ә [49, 64 б.].

Алланың жаратқанының барлығына да шүкір қылудың қажеттігін, барша анадан туған адамдардың, сонымен бірге ата-анаңның да өмірден өтетінін ескертеді.

Қиссаның басты кейіпкері Сәбит судың жағасында таһарат (дәрет) алып отырғанда, суда бір қызыл алма ағып бара жатады. Ол алманы алып, қызығып, жартысын жеп алады да, ойланады. Иесін тауып, ақшасын төлемек болады. Жарты алманы қолына алып, шарбақтарды жағалап келе жатады. Бір жігіт көріп: “Алма біздікі, рұқсатсыз алғаның үшін ақиретте жаза тартасың”, – дейді. “Ақиретті ойлап, қорыққаннан бағасын бергелі иесін іздеп жүрмін”, – дейді. Кездескен кісі: “Сөйлегелі тілі жоқ, көргелі һәм көзі жоқ, Аяғы һәм қолы жоқ қызым бар, соны алып, мені риза етпесең, жарты алманың жазасын тартасың”, – деген шарт қояды. Жігіт ойланып, қызды алуға келісімін береді:

Һәр не болса болайын,
Қызды һәм алайын,
Ақирет азабынан,
Құтылайын деді-ә [49, 64 б.].

Той жасап, некесін қиып, ата-анасы ризашылығымен қызын ұзатты. Қазақ халқында да кездесетін қыз ұзату, келін түсіру салтының бір көрінісі – қыз жеңгелерінің қызды таныстыруға отауға алып келуі дастанда былайша суреттеледі:

Қатынлар жыладылар,
Үйге төсек салдылар,
Қызды алып келділер,
Үшбу жігіт көрділер [49, 64 б.].

Қызды көріп: “Өзге қызды келтіріп, мазақ қыларсың”, – деп өз көзіне өзі сенбеді. Қыздың сұлулығы:

Ауыз десең – аузы бар,
Көрік десең – көркі бар,
Аят, хадис сөзі бар,
Мұндай жүрер деді-ә, – [49, 64 б.]

деп суреттеледі.

Жігіт қыз әкесі өзін алдады деп ұғып, қызды алудан бас тартады. Қыздың атасы мен анасы келеді. Әкесі:

Тілі жоқ дүр дегенім –
Пасық сөзді жимады.
Хақ жадын қоймады,
Тілден мадам деді-ә.
Аяғы жоқ дегенім –
Жаман іске жүрмеді,
Есіт енді бұл сөзді,
Иә, перзент, деді-ә, – [49, 64 б.]

деп түсіндіреді.

Қызы күндердің бір күнінде бір ұл табады, атын Нұғман қояды. Баласын алты жасқа келгенде мектепке береді.

Осы шаһардың ханымы патшаға “жаһаннами сен” деген әзіл сөз айтады. Патша сөз мәнісін түсінбей: “Мен жаһаннами болсам, сен талақ бол” дейді ашуланып. Патша бүкіл қол астындағы ғалымдарын шақырып, үш күнде шешуін таппаса, өлетіндерін айтты. Ғалымдар жауабын таба алмай, жыласты, қайғырды. Нұғман ұстазының қайғыруының себебін сұрап, білгісі келді, қоймады. Есіткеннен кейін, өзін патшаға апаруын сұрады, шешуін айтпақ болды.

Баланы патшаға алып келеді. Бала патшаны тағынан түсіріп, өзі отырып, жауабын айтады. Бала:

Қорқармысың тәңіріден,
Аян, күнәһ істерден,
Қайтармысыз пиғылыңнан
Деп ұғлан сұрады [49, 65 б.].

Патша: “Атамның бір қызы бар еді, атам өлгеннен соң, бір кеште оған барып, тілек қылып едім”, – дейді. Бала:

Жаһаннами (тозақтық) сен емес,
Ханым һәм талақ болмас,
Бұл аяттың мағынасы –
Мұндағ тұрар деді-ә [49, 65 б.].

Хан қасындағы халайық таңғажайып қалып, “Имам Ағзам” (ұлы Имам) деген ат береді. Анасынан барып, сүйінші сұрады. Анасы: “Менің ұлым үш жасында “Ағзам” болар еді. Судан алған алманың жартысын әкесі рұқсатсыз жегендіктен, алты жасқа жетті”, – деп жауап береді.

Қиссаның соңы: “Хақ пәрменін тұтыңдар, харам, шүбә жемендер, кісі малын алмаңдар”, – деген өнегелі сөздермен аяқталады.

Жоғарыдағы қисса-дастанның үзінділеріне қарап отырып, халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін сұлу қыздың “ай десе аузы бар, күн десе көзі бар” секілді бейнелі суреттеулерін және дәстүрлі шешендік сөздердің үлгілерін кездестіреміз. Халқымыздың қуанышты хабарға сүйінші сұрау тәрізді дәстүрі де аталмыш шығармада айтылады.

“Жарты алма хикаясының” негізгі кейіпкерлерінің бірі – тарихта болған “Имам Ағзам” атанған Нұғыман Сәбитұлы. Ол мұсылмандарға шариятта зәру болған мәселелерді діни дәлелдермен баяндап, амал-ғибадат жолдарын жеңіл етіп көрсетіп берген. Мұндай ғалымдардың ең көрнектілері төртеу:

1. Нұғыман Сәбитұлы – зор имам, Әбу Ханифа деп те аталады, һижраның 80-150 жылдары Куфа қаласында туылып, Бағдад қаласында дүние салған.

2. Имам Мәлік Әнасұлы – Мәдина қаласында туылып, сонда қайтыс болған, һижраның 93-179 жылдары өмір сүрген.

3. Ахмад Ханбалиұлы, һижраның 124 жылы Бағдад қаласында туылып, 241 жылы сонда дүниеден өткен.

4. Мұхаммед Шафиғ Ыдырысұлы, һижраның 150 жылы Ғазза қаласында туылып, 206 жылы Мысырда қайтыс болған.

Қазақ халқы өздерін осылардың ішінде Имам Ағзамның мәзһабындамыз деп есептейді. Бұл жөнінде Ы. Алтынсариннің “Мұсылманшылықтың тұтқасы” деген еңбегінде түсінік беріледі [83, 22 б.]. Мұхаммед пайғамбардың хадис шәрифінде: “Адам (ғ.с.) мені мақтан тұтады, мен болсам, үмбетімнің ішінен бір ер кісі шығады, соны мақтан етемін. Оның аты – Нұғман, лақабы – Әбу Ханифа. Ол – менің үмбетімнің тура жол көрсететін шырағы”, – [122] деген жолдар кездеседі.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы көп томдық шығармалар жинағының екінші томында:

Дүниеде мазһап болған төрт имамы,
Махшардың төрт жағына қойған, әні!
Алдына имамлардың жібереді,
Әркімнің болса сонда дау-жанжалы,
Төртеуі махшарда болар қазы,
Сұрайды әр пенденің болса ғарызы, – [100, 298 б.]

деп Махшар күнінде төрт имамның қазы болатындығын баян етеді. Солардың ішінде Имам Ағзамды ерекше атайды:

Төрт имам әулиесі – Имам Ағзам,
Шығар ма дәл солардай ендігі жан ?!
Мәлік пен Имам Шапиғ, Имам Ахмет,
Шариғат осылардан бізге қалған [100, 351 б.].

Әбубәкір Кердері “Насихат толғауында”:

Хазірет Имам Ағзам –
Шариғаттың айнасы,
Солардан кәміл табылған,
Шайтанның өлмек хайласы, – [52, 109 б.]

деп суреттейді.

“Ислам әлемі” діни-мәдени журналының 2003 жылғы №3-6-сандарында Мақсұт Шафиғидың баспаға әзірлеуімен

“Қисса Имам Ағзам” деген шығарма жарияланды. Авторы, яғни кім жырлағаны айтылмаған.

Шығыс әдебиеті сюжетімен қисса, дастандар жырлаған ақындардың бірі – Ақылбек Сабалұлы. “Ғашықтық дастандар” жинағына енген 1910 жылы жазылған “Таһир-Зухра” дастанының кіріспесінде өзі “ноғай тілден өлең қылған” жиырма алты шығармасын атайды.

Алтыншы шығарғаным – “Имам Ағзам”,
Алтынды шыға ма деп белден қаздым, – [59, 258 б.]

деген жолдардан Ақылбек Сабалұлының “Имам Ағзам” деген дастан жазғандығын білеміз.

“Имам Ағзам” қиссасында Мағаз деген кәріп түсінде күннен де жарық жұлдызды көріп, пайғамбарға келіп жорытады. Мағаздың түсінде көрген жұлдызы бір сүйікті үмбетінің жарығы деп жориды. Расул Әнсары атты сахабасының аузына құрма салып, аманат етіп, сол үмбетіне жеткізуді тапсырады. Бірде Жебірейіл қалпе суретінде Расулмен сөйлесіп отырғанда, жиендері Хасен мен Хұсайын кіріп келеді. Расул екеуін екі тізесіне алып, Хасеннің аузынан, Хұсайынның бұғағынан сүйген еді.

Хабибім мені сүйсе дұрыс,
Мен Хабибімді сүйсем деп,
Құдайға қызғаншылық кірген еді.
Өз достығын қызғанды Хақ тағала,
Расулды теңемейді ешбір жанға,
Аузынан сүйгені үшін Хасеннің
У бергізем қатынына,
Кербаланың шөлінде Хұсайынды
Батырам қызыл қанға, – [123, 36 б.]

деген жолдардан ақынның пікіріндегі қайшылық көрінеді. Хабибін қызғанған Хақ тағала осындай іс-әрекет бұйырады деп Хасен мен Хұсайын өлімін осы оқиғамен байланыстырады.

Жиендері еркелеп, Жебірейілдің қалтасына қол салады. Жебірейіл пайғамбарға келген сахабалардың Хасен, Хұсайынға өрік, мейіз сияқты жеміс беретінін сұрап біліп, қолын созып жұмақтан екі: бірі – сары, бірі – қызыл алма алып, екеуіне береді. Хасен өзіне тиген, дәмі ерекше сары алманы жеп алады. Хұсайын алманы қойнына салып, шығып кетеді. Ібіліс бұны біліп, қайыршы жетім бала кейпінде келіп, жылап, алманы сұрайды. Хұсайын бермек болғанда, Жебірейіл қолын қағып жіберіп, қызыл алма ұшып кетіп, суға түсіп ағып кетеді.

Су жағасына дәрет алуға келген, бір қарапайым шал мен кемпірдің қызы, алманы көріп, қолына алып, жартысын жеп қояды. Дәмі ерекше болады. Рұқсатсыз біреудің алмасын жеп күнәға қалдым деп жылап отырады. Шешесі келіп, мән-жайға қанып, алманы жеген ақысына бір мүсәпірге бау-бақшасын шарбағымен бермек болады. Суда ағып бара жатқан жарты алманы Сәбит деген адам алып жеп қояды. Ойланып, ақысын бермек болып, қалтасына он динарын салып, иесін іздейді. Шалға жолығады. “Домалақ мес сықылды сұм” қызын алуға көндіреді. Сәбит шалмен келіп, Сақыпжамал қыздың сұлулығын көріп, жалған сөйлегеніне ренжіп, қызынан бас тартады. Шал айтты:

Аяғы жоқ дегенім – а, шырағым,
Жер басып, дәретсіз жүрмес деді.
Көзі жоқ деп айтқаным – а, шырағым,
Құраннан айырылмайды екі көзі.
Құлағы жоқ дегенім – а, шырағым,
Құраннан айырылмайды құлақтары.
Қолы жоқ деп айтқаным – а, шырағым,
Құраннан айырылмайды екі қолы.
Сөзі жоқ деп айтқаным – а, шырағым,
Кәлима, тағаттан аузы кетпес [123, 20 б.].

Сақыпжамал босанып, сәбиге “Нұғыман” деген ат қойды. Бес жасында молдаға сабақ алуға келгенде Нұғыман өзінің білімімен, зеректігімен таңғалдырады. Әнсари пайғамбардың аманат еткен құрмасын Інсібіл деген молдаға табыстап, өмірден өтеді.

Инсібіл Расулдың аянымен Нұғыманға құрманы береді. Содан соң Нұғыман әкесімен Байтоллаға зиярат етуге аттанады. Мәдина шаһарына келіп, Өнхазіреттің қабіріне келеді. Пайғамбар қабірі жарылып, Нұғыманға үмбеттерін тапсырып, “Имам Ағзам” деген ат береді.

Туындыгер дастаны мен “Жарым алма хикаясының” сюжеті бірдей екенін, “Бақырғани” жинағындағы қиссамен үндестігін аңғарамыз. Кітапта қиссаның толық нұсқасы емес, үзіндісі берілгені көрінеді. Қиссада Имам Ағзамды ерекше жан етіп суреттейді. Оған қасиет қонғандығы жұмақтағы алмадан деп түсіндіреді.

“Бақырғани кітабы” жинағында Шәмсіддиннің төрт қиссасы берілген. Мұхаммед пайғамбардың дүниеден өтуі жайлы қиссаның желісімен жырланған “Қисса Мұхаммед Расулланың дар-ал-фәниден дар-ал-бақиға рахлат еткен мысаласы” деген шығарма Жүсіпбек Шайхисламұлының “Қисса-ан-Хазірет Расулдың Мифражға қонақ болғаны бұ тұрұр” деген кітабында (Қазан, 1901) жарық көрген. Ақын екі қиссаны да “Бақырғани кітабының” желісімен жырлаған.

Қисса Расулаллаға мадақ сөздермен басталады. Хақ Жебірейілді Мұхаммед ризашылығымен опасыз дүниеден шын дүниеге келсін деп хабар айтуға жібереді. Мәдинада осы түні пайғамбар маңайындағы сегіз кісі түс көреді. Бәрі де түстерін жорытуға Расулға келеді.

Халық ауыз әдебиеті үлгілерінде, әсіресе батырлар жырында, аңыз-әңгімелерде, ертегілерде жиі кездесетін түс көру, түс арқылы құдіреттің аян беруі, оны жору сияқты жоралар Шәмсіддиннің қиссасында да көрінеді.

Мұхаммеддің төрт халифі, әйелі Айша, қызы Фатима, жиендері Хасен мен Хұсайын түс көреді. Әбубәкір үстіндегі киімім жерге түсті десе, Омар бет-жүзіндегі қасынан айырылады. Оспанның қолынан кітабы жерге түседі, Әлидің сауыты өзінен-өзі шешіледі. Айша басына қара шадыр салыпты, Фатиманың күртесі дал-дал болып, жағасынан айырылады. Хасен мен Хұсайын жер мен көктің арасынан бір тақ көреді, оған Мұхаммед отырып, ғайып болады, төменде жалаң аяқ, жалаң бас Хасен мен Хұсайын қалады. Мұның бәрін Расул өзінің өмірден кетер сәті

жеткендігіне жориды. Барлығы қайғырып, жыласады. Дастанда оқиға күшейтіліп, әсірелеп суреттеледі. Мұны білген көктегі періштелер де, тамам халық тіпті, “жер-көк уа тау-теңіз, құрт, құс т.б. жандылар” барлығы қайғырып, жыласады.

Әзірейіл келіп, рұқсат алып, Расулдың жанын алмақ болады. Пайғамбар туыстарымен қоштасады. Айша айтты:

Йа, Рух-рауаным, машфақым,
Үшбу сағат сізге Мәулімнен жарлық деді-ә [49, 51 б.].

Мұхаммед пайғамбар қызы Фәтимаға:

Айтты, ай, ботам, ай, нұр дидарым, Фәтима,
Хақ тағала жарлығына шара жоқ деді-ә [49, 52 б.].

Хасен мен Хұсайынға:

Айтты: бұ екеуі дүр әулетім ішінде артығы,
Нәсіл, әулетім бұлардан тарайды деді-ә.
Өркім бұл екеуін сүйсе, мені сүйді-білің,
Кім бұларды сүймесе, ол мені сүймес деді-ә.
Мен хұд үшбу жаһаннан қылармын сапар,
Ай, ботамның боталары, хош қалыңдар деді-ә [49, 52 б.].

Хазірет Садықты қасына шақырып алып:

Айтты, менен үмбетіме айтқыл сен көп-көп сәлем,
Ұлық-кішік баршасы парманда болсын деді-ә.
Қоймасын бидарурат сүннетімді зинһар,
Табиғ алсын олар асхабтарыма деді-ә.
Қоймасын бес намазын айтқыл ол асхабтарыма,
Ол Жазымның бұйрығы, бұ бес намаздүр деді-ә.
Дін ислам ісінде сүннетті қылсын үмбетім,
Бейәдеп істерден жырақ болсын олар деді-ә.
Дүниені сүймеу ләзім, дұшман тұтар, ай, үмбетім,
Шын құл болғай үмбетім дүниені сүймес деді-ә.

Асы жафы үмбетім халінен уақаф болың,
Рақым да шапағат бірла сүріңіздер деді-ә, – [49, 52 б.]

деп өсиет қалдырып, үмбеттеріне насихат айтты. Фатима әкесін жоқтап:

Ол заман жылап айтар: Ай, машфақым атам,
Екі дүниеде менің қамқорым екен деді-ә.
Жүмләннің қамқоры, ол дүр бұ жаһан, ол жаһан,
Білдің бе үмбеті хақында не іс қылды-ә [49, 53 б.].

Бұл үзіндіден қайтыс болған адамды жоқтап өлең айту өте ерте заманнан келе жатқан салт екендігі көрінеді. Кейбір зерттеушілер “Бақырғани” жинағындағы бұл қиссалардың барлығының авторы С. Бақырғани деп ұққанымен, қисса соңында автор өзі жөнінде:

Шәмсі асы оларды, достар, қадыр көріп,
Фатика бірла салауат такбир айтты-ә, – [49, 53 б.]

деп бұл қиссаны жырлаумен бірге, дастан кейіпкерлерін қадір тұтып, рухтарына Құран бағыштап отырғандығын айта кетеді.

Шәмсіддин екінші қиссасында енді Мұхаммед Мұстафаның қызы Фатиманың өзі өмірден өтер сәтін біліп, бас-көзін жуып, тарай бастайды. Сол кезде есіктен жары Әли – әл-Мұртаза келеді.

Фатима жылады: Ай, Хасен, Хұсайын ұлдарым,
Ай, көзімнің нұры, көңілім миуасы, келіңдер маған, – [32, 53 б.]

деп балаларын шақырып, беті-көздерін жуып, тарайды. Бірнеше күнге жететін нан, қамыр дайындайды. Мұның бәрін көрген Әли таңғалады. Фатима оған мынадай аманаттар жеткізеді. Бірі – Әли зарлап жылама, екі ұлым қорықпасын; екіншісі – мені өз қолыңмен жу; үшіншісі – анау тұрған кітабымның ішінде бір қағаз бар, соны мені лақатқа қойғанда, көкірегімнің үстіне қой, – деп өсиет етеді.

Жетім бала туралы келесі бір қиссада Мұхаммед пайғамбар бір баланы көріп, жөн сұрайды. Ол өзінің жетімдігін, өзі қатарлы балалар түрлі түйе мініп, асыл тондар киіп жүргендігін айтып, арман етті. Расул: “Мен саған түйе болайын, сен маған мін”, – деп үстіне мінгізеді. Жетім бала жүрегі жарыла қуанып, Расулға мінеді. Ол түйелердің даусын естіп, “сен де солай дауыста”, – дейді. Әбубәкір келіп, алты жаңғақ әкеліп, балаға көрсетіп, Расулды алты жаңғаққа сатып алады.

Жетім халін сұраңыз,
Жетім көңілін аулаңыз, – [49, 56 б.]

деп қиссада Расулдың жетім балаға істеген ісін үлгі етеді.

Болсаң Расулға үмнат,
Қылың жетімге шапағат.
Болар саған көп рахмат,
Расул осылай деді-ә.

Білгіл бұл сөзді жақын,
Жемендер жетімдер хақын.
Баян қылып Шамсіддин
Достына жадгар құйды-ә, – [49, 56 б.]

деп аяқталады. Қожа Ахмет Ясауи де 51-хикметінде:

Расулдың алдына бір жетім келіпті,
Барып, мүсәпірмін деп сәлем беріпті.
Рақым қылды мүсәпір халына,
Тілегенін берді оның қолына.
Расул айтты оған: мен де жетіммін,
Жетімдікте, ғаріптікте өтіпшін.
Мұхаммед айтты: әркім де жетім дүр,
Біліңдер: ол сүйген үмбетім дүр.
Жетімді көрсеңіз, жәбірлемеңіз,
Ғарыпты көрсеңіз, әмірлемеңіз [48, 94 б.].

Бұл хикметте Мұхаммед пайғамбардың жетім балаларға қамқор болған адамгершілік, қайырымдылық, мейірімділік қасиеттерін танытады. Сондай-ақ Мұхаммед пайғамбар хадистерінде де үмбеттеріне: “Кімде-кім өзінің не біреулердің жетім балаларын ес біліп, етек жиып, өз күнін өзі көретіндей жасқа келгенше бағып-қағып, тәрбиелесе, оған бейіштің есігі ашық” және “Ісің ілгері басып, көңілің шаттануын қалайсың ба? Қаласаң, жетімдерге мейірбан бол, басынан сипа, жеп отырған тамағыңа ортақтастыр, сонда ғана ниетің қабыл болып, талабың өрге жүзеді”, – [71, 9 б.] деп өсиет етті.

А.С. Пушкиннің “Құранға еліктеу” деген өлеңіндегі (тәржімелеген – Қуандық Шаңғытбаев):

Ақ жолға түзеп бетінді,
Абай бол жалған жауызға.
Мүсірке сүйіп жетімді,
Құранды көпке уағызда, – [124]

деген жолдар имандылықтың бастауы Құранда жатқандығын дәлелдейді.

Шәмсі қиссаларындағы ортақ тақырып – фәнидің өткіншілігі, Мұхаммед пайғамбардың “өлім келместен бұрын дайындалып қой” дегеніндей, ақырет қамын жеу және Мұхаммед пайғамбардың өмірінен, ісінен үлгі алу.

Шәмсінің “Міскін адам басына не келерін білмесе” деп басталатын қиссасы отыз екі шумақтан тұрады. Адам баласы соңғы сәті жеткеннен кейін, Мәнкүр, Нәкүр келіп тергейтіндігін, күнәлілер – тозаққа, мүміндер пейішке баратынын жаза келіп:

Шәмсі асы бұ сөздері
Иман, ислам асылы дүр.
Биаллаһ мүмін емес дүр
һәр кім мұны білмесе, – [49, 66 б.]

деп мұны білудің әрбір мұсылманға парыз екендігіне назар аудартады.

Жинақта Ғұбайдолла деген автордың Мұхаммед Мұстафаның жалғыз ұлы Ибраһимнің Расул үмбеттері үшін жанын пида еткені жайлы қиссасы бар. Көлемі – қырық бес шумақ. Жебірейілден Хақ пәрменін жіберіп, “Ұлының амандығын тілесе, үмбеттерін менен сұрамасын”, – дейді.

Мұстафа қайран болып көтерді бас,
Көздерінен төгізіп силаба жас.
Деді: «Менің үмбетім үшін, уа, Кәрім.
Жолына болсын пида жүз Ибраһим».
Айтты: «Ұғлым дүр – жүрегім қуаты,
Тілерім, Хақтан құнаһар үмбетім» [49, 67 б.].

Ұлының жанын алмақ болып, Әзірейіл келеді. Ұлының әкесіне деген сүйіспеншілігін “аяғыңның топырағын көзіме сүрме қылайын” деген жолдармен береді. “Ибраһимге алдыма түсіп жүр, жақсылап көрейін” – дегенде, жеті жасар ұлы:

Мұндағ былай үйретті ұстазым менің,
Ата хақы – тәңірі хақы дүр білің,
Ата алдында ұғыл жүрсе хата,
Сіз жүрің алдымда, ай, Нұрсафа, – [49, 68 б.]

деп әкесіне еріп үйіне келіп, Әзірейілді көріп, мән-жайға қанығады.

Дүниеге келген һәм кетпек керек,
Үшбу дүниеден һәм кешпек керек.
Хүкім қылса жүз жаным болса берейін,
Барша үмбет жолында құрбан қылайын, – [49, 68 б.]

дейді. Әзірейілден аз уақытқа мұрсат алып, мектепке келіп, дос-жарандарымен, ұстазымен қоштасады. Достары:

Айттылар: сіз үшін біз өлелік,
Тілесін Хақтан Расулалла сені, – [49, 69 б.]

деп өздерін құрбан етпек болады. “Әркімге қаза жетсе, шара жоқ” – деп үйіне келіп, әкесінің тізесіне басын қойып, жан берді. Осылай Мұхаммед пайғамбарды тек үмбетінің қамын ойлаған камқоршы ретінде әсірелеп суреттейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көп томдық шығармаларының бірінші томына енген “Ибраһим” атты дастанында Мұхаммед пайғамбар жалғыз ұлы Ибраһимді жеті жасқа келгенде, молдаға оқытады. Алла Әзірейілді Мұхаммедке жіберіп, не перзентін, не үмбеттерін таңдасын деген талап қояды. Мұхаммед ұлын мешіттен ертіп келеді. Алдында жүруін сұрайды.

Ата алдында бала жүрсе, болар қате,
Алдыма сіз жүріңіз, ай, жан ата, – [90, 86 б.]

деп ұлы атасын құрмет тұтады. Ибраһим ұстазымен қоштасуға мұрсат сұрайды. Атасына үмбеттері үшін жанын қиюға ризашылығын білдіреді.

Сол жерде Ибраһим қалды өліп,
Жылап тұрды атасы оны көріп.
Үмбеті сау қалғанға қуанады,
Кейімейді перзентін ойына алып, – [90, 69 б.]

деп пайғамбардың үмбеттерінің саулығын бәрінен де жоғары қоятынын суреттейді.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы дастаны “Бақырғани кітабындағы” Ғұбайдолла шығармасының желісімен мазмұндас екендігі көрінеді. Екі туындыда да Мұхаммедтің Хақ жолына шексіз берілгендігі суреттелген.

“Бақырғани кітабы” жинағының соңында Хытай сақы деген автордың көлемі 164 шумақтан тұратын “Ахтам қиссасы” берілген. Қисса әдеттегідей Аллаға, Мұхаммед пайғамбарға мадақ айтудан басталады. Басты кейіпкер Ахтам – Мұхаммедтің сахабаларының бірі, “ер сипатты, Әлиді өзіне дос тұтар еді” деп суреттеледі.

Жанәділ елі, сол елдің шаһы – бәрі Әлидің батырлық даңқынан қорқып, қан жұтар еді. Шаһ халқын жиып, кеңесті. “Кімде-кім

Әлиді өлтіріп, Мәдинадан басын кесіп әкелсе, байлығымның жартысын, өлшеусіз алтын, күміс және қызымды беремін, ”– деп жар салады. Баһадүрлер сайланды, белдеріне қылыш байлап, жолға шықты.

Мәдина бір жарым айлық жол еді,
Арасының көбі сусыз шөл еді.

Мәдинаға баһадүр жүһуд жетті, Ахтамға жолықты. Ол Ахтамнан Әлиді сұрады. Әлиді көрсетсе, жүз мың алтын беретінін айтты. Ахтам өзін оған Әлимін деп таныстырды. Жанәділдің баһадүрі Ахтамның басын кесіп әкетті. Әли деп мәз болысты. Шаһ уәдесінде тұрып, қызын ұзатты.

Мұхаммед және жанындағы сахабалары үш күн бойы Ахтамға не болғанын білмеді. Біләлді жіберді, үйіне барып, сұрастырды. Әйелі үш күннен бері үйіне келмегенін айтты, балалары атасын іздеп, жыласты.

Жебірейіл келіп хазіретке, Ахтамның жан бергендігін, Жанәділ қаласына басы кеткендігін, Әли үшін азиз жанын пида еткен хабарын жеткізді. Бәрі қайғырды. Әлиді тауып, мән-жайды жеткізді.

Әли балаларымен, әйелімен қоштасып, дүлдүліне мініп, қырық бес күндік жолды үш күнде жүріп, Жанәділ шаһарына жетті. Әли отқа табынып отырған бір әйелді көріп, жөн сұрады. Әйелден жерлестерінің Әлидің басын кесіп әкелгенін, енді Мәдинаға аттану үшін әскер жиып жатқандығын біледі. Әли әйелге иман келтіруді бұйырады. Әйел ұнатпайды. Әли оның басын шауып алады. Бұдан біз қисса авторының кәпірді өлтіргенді сауап деп есептегендігін аңғарамыз. Әлгі әйелдің үйіне кіріп, тамақ жейді, қанша күннен бері аш еді.

Шаһтың есігіне келді. Бір кісіге мал ұрлатып, ұрыны іздеп жүргендігін айтады. Оны көрген кісі шаһқа келіп, астындағы аты да өзіне лайық балуан бір жігіттің ұры іздеп жүргенін баян етеді.

Мұнан кейін Әли дүлдүліне ескертті: “Пайғамбар, сахабаларға барып, менен хабар жеткіз, Хасен, Хұсайынға, Фатимаға сәлем айтарсың”, – дегенді ескертті. Шаһқа кірді. Ол оның қуаны-

шын білді. Сүйінші сұрады. Әлиді өзінің танитындығын айтты. Әлидің басы деп кесілген басты табаққа салып алып келді. Әли Ахтамның басын көріп, көзінен жасын төкті. Әлидің маңдайы бір қарыс еді. Шашы да Әлидікі емес дейді. Әлидің үш ойынын білетіндігін айтты: біріншісі – қырық арыстан сүйегін қабаттап қойып, бір теуіп уатып шашыратар еді; екіншісі – он екі батпан екі темірді бір қолымен алып ұратын еді; үшіншісі – қылыш ойынын білетін еді.

Әлиді өлтірген ерді шақырып алдыртты. Әли ұрыс салды. Шаһ кім екенін сұрады. Өзін толық таныстырды. Әскер жиып, Әлимен соғыспақ болды. Әли дүлдүлден сырылып түсіп қалады. Дүлдүл памдат намазында кетіп, кешінде Мәдинаға жетті. Расул құлағына дүлдүл үні естіліп, Біләлді жіберді. Бәрі иесіз дүлдүлді көріп, жыласты. Хазірет пайғамбар Құдайдан дүлдүлге тіл бітір деп тіледі. Құдай тіл берді. Дүлдүл сөйледі. Пайғамбар Әлидің өлі-тірісін хабарла деп Жебірейілден өтінді. Жебірейіл көзді ашып-жұмғанша Расулды, дүлдүлді Әлиге жеткізді. Расул Әлиді көкке шығарып алды. Әли дүлдүлін мініп, майданға қайта кірді. Жүз мың кәпірді қырды. Кәпір елін мұсылман қылды. Мал алып, Мәдинаға жетті. Ахтам балаларына, мұсылмандарға бәрін таратып берді.

Бұ жерде “Қисса Ахтамды” аңда,
Хытаи сақының назымын тыңда, – [49, 80 б.]

деп дастан соңында “Ахтам қиссасын” Хатаи сақының жырлағандығы айтылады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында қазақ даласында өмір сүрген Кашафаддин Шаһмарданұлы 1899 жылы Қазан қаласында “Хазірет Әлидің Жанәділ шаһарында төбелескені һәм қиссасы” деген шығарманы қазақ тілінде жариялапты [125, 2-8 бб.]. Бұл шығарма – “Бақырғани кітабының” 70-77-беттерінде берілген “Ахтам қиссасының” аудармасы. К. Шаһмарданұлы 404 жол үзіндіні қазақшалаған. Шығарманың басындағы Аллаға мадақ түріндегі кіріспе мен соңы аударылмаған. Кітап:

Әлидің шаһараты (даңқы) ғаламды тұтты,
Жанәділдің махалласына жетті.
Жанәділ елі һәм падишасы есітті,
Әли қорқынышынан бәрі састы, – [125, 2 б.]

деген жолдардан бастап,

Осылайша соғысып кеш болмады,
Кеш болғаш Әли қайтып кетіпті.
Яғни далада бір аулақ жерге,
Кетті анда ғибадатын қылуға, – [125, 8 б.]

деген шумақпен аяқталған. Екі шығарманы салыстыра қарап отырсақ, Семей өлкесі Қарқаралы шаһарындағы медреседе өмірінің соңына дейін ұстаздық қызмет атқарған Кашафаддин Шаһмарданұлы бұл қиссаны өзінің қазақ шәкірттеріне түсінікті болу мақсатымен аударғандығын байқаймыз. Жоғарыдағы шумақтар “Бақырғани кітабында” төмендегідей берілген:

Әлинің шаһараты аламны тұтты,
Жанадилнің махалласига йетди,
Жанадил ели уа шаһы ешитди,
Әли қорқынчыдин хунаба йұтды [49, 70 б.].

...Ушал уақытта һәм кун кич булды,
Әли қайтыб йәна бир йерга тушди [49, 77 б.].

Ерімбет Көлдейбекұлының (1844-1916) “Ақтам сахаба” дастаны 1902 жылы жазылған, жеті жүз сексен сегіз жолдан тұрады. Дастанның кіріспесінде Хаққа шүкіршілік айтылып, сақилықтың (жомарттықтың) қасиеті сөз етіледі.

Пайғамбар заманында Ақтам сақи
Ғали үшін беріп басын, барды жәннат [126, 223 б.].

Қайбар шаһарының патшасы Жанәділ Ғалидің жер жарған даңқын естіп, өлтіріп, басын кесіп әкелуге Мақатіл деген палуанын жібереді. Мақатіл Мәдинаға жетіп, Ақтамға жолығады. Жырда Ақтам сипаты:

Бар еді Ақтам деген бір сахаба,
Тақуа адам еді ақылға кең...
Ол – Ақтам тақуа адам, өзі – молла,
Тәрк етпес, әрдайымда тілінде – Алла, – [126, 227 б.]

деп суреттеледі. Ақтам өзін Ғалимын деп сендіреді.

Ғали өлсе, барша исламның кетер ары,
Мен өлсем, су кеткендей көне ыдыстан, – [126, 227 б.]

деген шешімге келеді. Мақатіл Ақтамның басын кесіп алып кетеді. Ғали мұны білгеннен кейін, дүлдүліне мініп, Ақтамның кегін алмақ болып аттанады. Жанәділ еліне келіп, кездескен кемпірді иманға келтірмек болады. Көнбеген соң, өлтіреді. Патшаға келіп, Ақтамның басын көреді. Ғалидың өнерін көрсетеді: қырық арыстанның сүйектерін қатар қойып, үстінен секіріп, аяғымен бір теуіп, ұнтақтап жібереді; алпыс батпан шойынды допша лақтырып, бұлттан әрі асырып жібереді; патшаның жеті жүз мың әскерімен ұрыс салады. Жаулары терең ор қазып, бетін жауып, Ғалиды айламен соған түсіреді. Дүлдүл ешкімге ұстатпай, Меккеге қарай шауып кетеді. Жебірейіл арқылы Хақ тағаладан Ғалидың жайын біледі. Жебірейіл Мұхаммед пайғамбар мен дүлдүлді Ғалиға жеткізеді. Ғали үш күн ұрыс қылып, кәпірлердің бәрін қырады. Көп олжамен еліне қайтып, бәрін үлестіреді.

Ерімбет дастанының қорытындысында өзі туралы мәлімет бере келіп, сақилықты уағыздайды. Дастан “Бақырғани кітабындағы” “Қисса Ахтамның” әсерімен жазылғандығы байқалады.

Сүлеймен Бақырғанидың “Бибі Мариям кітабы” деген шығармасын 1895 жылы С.М. Матвеев “Известия общества

археологии, истории и этнографии” деген жинақта орыс тіліне аударып, алғысөзімен, түркі тіліндегі мәтінмен жариялаған.

1991 жылы Ташкент қаласындағы “Езувчи” баспасында жарық көрген “Бақырған кітабында” “Бибі Мариям” дастаны берілген. Дастан 53 шумақтан, 212 жолдан тұрады [17, 63-69 бб.].

Р. Сыздықова “Ясауи “хикметтерінің” тілі” деген еңбегінде XVII ғасырда хатқа түскен, XIX ғасырдың соңында Самарқанд қаласынан табылған қолжазбаны талдайды, фотонұсқасын, транскрипциясын және өлең қалпына келтірілген нұсқасын да береді. Ғалымның көрсетуінше, қолжазбада 76 шығарма бар. Мұндағы № 71 (144 жол) және № 74 (59 жол) – хикметтер – бізге мәлім “Бибі Мариям” дастаны. № 71-хикметтің соңында авторы туралы мәлімет жоқ, № 74-хикмет соңы:

Накқаш тамайсыз ердүк,
Дүрр-у жауһарсыз ердүк,
Үшбу дунийаны қойдүк,
Құл Хожа Ахмәд ерді-йа, – [18, 371 б.]

деген шумақпен аяқталыпты. Бұл мәтіндерді салыстыра келіп, біз дастанның екі нұсқасының да толық еместігіне көз жеткіздік. Дегенмен де кейбір шумақтарды қалпына келтіруге болатыны байқалды. № 71-хикметтің екінші шумағы:

Мәрийам ол Иса ғәфил ерді мәулига,
Мәулим оны азизлаб көкдә орын берді-йа
[18, 364 б.]

деп берілсе, Ташкент қаласында жарық көрген (1991) дастанда:

Мәриам ұғлы ол Иса
Хас құл ерди Мәулімге,
Мәулім оны азизлаб,
Инжил ата берди-ә.
Аулиалар ұрұғы,
Анбиалар саруары,

Хұрматини билдирди,
Көкда орын берди-ә, – [17, 63 б.]

деп жырланады.

Сұлтанмахмұт Торайғыров 1919 жылы “Ғайса кім?” деген өлең жазады.

Әркімдер-ақ сұрап жүр, Ғайса кім? – деп,
Кейбіреулер, пайғамбар Ғайса демек... [127, 151 б.]

Иса – Алладан кітап түскен пайғамбарлардың бірі. Христиан дінінде Исаны құдай деп есептейді, соған табынады. Інжіл мен Құраннан Исаның дүниеге келуінің ерекшелігі көрінеді. Шәкәрім бұл жөнінде: “Мұсылмандық шарты” деген еңбегінде: “Бір аятта: “Анық Ғайса пайғамбарды Алла тағаланың жаратқаны Адам пайғамбарды жаратқандай. Адам пайғамбарды топырақтан жаратып, Адам бол деп еді Адам болды. Сол сияқты Ғайса пайғамбарды Мариям ананың қарнында бала бол деп еді, бала болды, – деген”, – [63, 10 б.] деп жазады.

Дастанның басында “Әулиелер ұрығы, әнбилер сәруары (көсемі), Мәулім (Алла) құрметтеп көктен орын берген, бұл дүниеге қызықпаған, малға көңіл бермеген, дүниеге талақ беріп, ахырет қамын ғана ойлаған” Исаны:

Мариам ерди анасы,
һеч йоқ ерди атасы,
Анбиалар иеси,
Нұрдин туғмыш ерди-ә. [17, 63 б.]

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Мариам еді анасы,
Еш жоқ еді атасы,
Әнбилер иесі,
Нұрдан туған еді, –
деп суреттейді.

Анасы Мариям екеуі күндіз ораза тұтып, түнімен ояу Аллаға құлшылық еткенде:

Ииндағы йыланлар,
Йапандағы кийиклар,
Хауадағы құш-құртлар,
Барча саламга келди-ә. [17, 64 б.]

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Ініндегі жыландар,
Жапандағы киіктер,
Әуедегі құс-құрттар,
Барша (сы) сәлем берді.

Мариямұлы Иса Алла дарытқан емшілігімен соқырларды емдеп жазады, ақсақты жүргізеді, өліктерді тірілтеді.

Бір күні Иса анасының қасында жоқта, Алла тағаланың жарлығымен Әзірейіл келіп, Мариямның жанын алмақ болады. Әзірейілден Мариям жөн сұрайды. Мариям жүрегі жамандықты сезеді.

Сунгакларым чанчишур,
Йуракларым титрашур,
Азиз йаным чуғлашур,
Атың ким деб сұрды-ә [17, 65 б.].

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Тұла бойым шаншыр,
Жүректерім тітірер,
Азиз жаным шулар,
Атың кім деп сұрады.

Әзірейіл өзін: “Мен сарайлар бұзушы, жұптарды тұл қылушы”, – деп таныстырады. Мариям: “Бір сағат кідір, ұлым келсін,

қоштасайын”, – деп мұрсат тіледі. Өзірейіл ондай пәрмен жоқтығын білдірді. Өзірейіл Мариямның жанын алды. Иса келіп, анасының тұруын күтті. Таң атқанша тағам жемеді, аузын ашпады. Иса зар еңіреп жылады. Исамен бірге он сегіз мың ғалам да қайғырды.

Аршу-курси титрады,
Лауһу-қалам йығлашды,
Фаришталар йығлашды,
Рахмат қылсун деди-ә [17, 66 б.].

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Аршы-күрсі тітіреді,
Лауһу-қалам жыласты,
Періштелер жыласты,
Рахмат қылсын деді.

Иса қайғырып, анасын жоқтайды:

А, йа, Мариам, билмадим,
Тойа көзим көрмадим,
Анам жанын алдың,
Кимни ана қылай деди-ә.
Айды: қайда барғаймын,
Кимни ана дегаймын,
Кимнің бирла тұрғаймын,
Зары қылыб құбды-ә [17, 66 б.].

Қазақша жолма-жол аудармасы:

А, иә, Мариям, білмедім,
Тоя көзім көрмедім.
Анам жанын алдың,
Кімді ана қылайын,
Айтты: қайда барғаймын,
Кімді ана дегеймін,

Кіммен бірге тұрғаймын,
Зар еңіреп тұрды.

Еліне келіп, анасына кебіндік бөз сұрайды. Ешкім бермейді. Жұмақтан хорлар келіп, шатырлар құрып, Мариям ананы жуып, лахад ішіне қойды. Жетпіс мың періштені Жебірейіл бастап келіп, жаназасын шығарды. Алладан жарлық болып, Мариям көрі жарылып, күдіретпенен тірілді. Тілге келіп, былай дейді:

Бұ дүниеге бақмағыл,
Малға көңіл бермагил,
Хақ құллығын қоймағыл,
Керак саңа деди-ә [17, 68 б.].

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Бұ дүниеге бақпағыл (қызықпа),
Малға көңіл бермегіл,
Хақ құлдығын қоймағыл,
Керек саған деді.

Дастанда осы шумақ екі рет қайталанады. Шығармада Иса мен анасы Мариямның пенделік қызықтан, дүние-мүліктен бас тартып, тек Хаққа құлшылық еткен іс-әрекеті уағыздалады. Дастанның соңғы шумағында мұсылман әдебиеттеріне тән дәстүр бойынша автор жөнінде мәлімет береді:

Ариф йапан гезартек,
Нақыш тонны безартек,
Дана инжу тизартек,
Құл Сүлейман ерди-ә [17, 69 б.].

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Арып жапан кезетін,
Сәнді тоннан безетін,

Дана інжу теретін,
Құл Сүлеймен еді.

Ислам дінін уағыздаған шығармаларда “бибі” атауы діни құрметтеу ретінде әйел есіміне қосылып айтылады. “Ханым, бәйбіше” деген ұғымды білдіреді. Бибі Мариям, Бибі Фатима, Айша бибі т.б. есімдер қазақ халқында да құрметпен айтылады.

Шиммель Аннемари “Ислам мистицизмі әлемі” деген еңбегінде Исаны дүниеге келтірген, күнәдан пәк анасы Мариямды сопылардың ерекше құрмет тұтқандығы туралы пікір білдіреді. Мариямды Алланың құдіретті нұрынан нәрестелі болғандықтан, оның рухани тазалықтың символы ретінде сопылар поэзиясындағы сүйікті кейіпкер екендігіне назар аударады [40, 333 б.].

Шәкәрім дін мен елдің бұзылғандығы жайлы бір өлеңінде:

Айсаны көрсем егер мен,
Тіріл дер ем қайта сен,
Сені құдай деді де,
Айырылды халқың дінінен, – [128, 112 б.]

деп жазады.

Сүлеймен Бақырғанидың “Ақырзаман кітабында” қиямет күнінде шыққан Тажалды Иса көктен еніп, өлтіргендігі суреттеледі. “Болғанда жерде Мәди, көкте Айса” дегендей заман ақыр туғанда Исаның оралатындығы жайлы аңыз ақын шығармасында да көрініс табады.

“Бибі Мариям” дастанында ақын ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты, екеуінің бір-біріне деген сүйіспеншілігін жылы суреттейді. Мариям ұлына “көрер көзім, құлыным” деген сияқты қазақ ұғымына да тән сөздерді айтып, айналып-толғанады.

Мариям қазасына тау-тас тебіреніп, періштелердің де қайғырғаны арқылы дастандағы қайғылы көріністер күшейтіліп беріледі.

XIV ғасырдағы ежелгі дәуір әдебиеті жауһарларының бірі – Хорезмидің “Махаббатнамасында” (1353) да:

Күнді қылды Исаның парқына тәж,
Мұхаммед Мұстафаға берді Миғраж [129, 25 б.].

Сүлеймендей салтанатты патша болып туыпсың,
Мәсіхтей (Иса) айбарлы, Жүсіпке сай сұлусың [129, 36 б.].

Бар жаһанның қайғысы есірік етер көзіңді,
Аллаға аян, Иса демі сенің шырын сөзіңде, – [129, 87 б.]

сияқты бейнелі сөздер кездеседі.

Хұсам Кәтибтің “Жұмжұма” (1369-70) басты кейіпкер Ғайса ел кезіп жүріп, адамның бас сүйегіне кездеседі. Алла пәрменімен ку басқа тіл бітіп, сөйлеседі. Жұмжұма сұлтанның бұ дүниеде жасаған ағаттығы үшін тозақта тартып жатқан азаптары суреттеледі. Ғайса да мұны естіп, құлшылық, ғибадатын күшейтеді. Пенделердің тамұқ ішінде (жаһаннамда) тартар жазаларын кең суреттеу арқылы адамдарға тек қайырымдылық, жақсылық жасаудың қажеттігі жайлы ой түйінделіп, уағыздалады.

Сопылық поэзия үлгілерінде Биби Мариям мен Иса пайғамбар бейнелері де суреттелген. Сүлеймен Бақырғанидың “Биби Мариям” дастаны – Құран мен Інжілдегі хикаялардың поэзияда да өрнек тапқандығына куә болар құнды мұра, шығыста кең тараған нәзира үрдісінде жырланған туынды.

С. Бақырғани киссалары Құран желілеріне жазылған, нәзира дәстүрінің бастау бұлағы болса, осы шығармалардың негізінде XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген кисшашыл ақын-шайырлар қалам тербеді. Ғалым Алма Қыраубайқызы орта ғасырдағы түрік кисса-дастандарының қазақ әдебиетінде жалғасын табуының тарихи себептерін ашып көрсетті. “Бақырғани кітабындағы” дастандардың Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы шығармашылықтарына әсер етуі – осы дәуірдегі қазақ халқындағы Оянушылықтың бір көрінісі. А. Қыраубайқызы Оянушылықтың негізгі шарттарының бірі ретінде “өткен тарихқа, ғасырлар шаңында қалған әдеби мұраға оралу, сонымен бірге, саяси-әдеби сахнадан ысырылып

қалған халық тілі – ана тілінің мәртебесін көтеруді” [111, 120 б.] атайды. С. Бақырғани шығармаларында да көрініс тапқан нәзирагөйлiк үрдіс ХХ ғасырдың басына дейін жалғасып жатты.

Ө. Күмісбаев осы кезеңде өмір сүрген қиссашыл ақындарды: “Олар белгілі бір шығыс сюжетін қазақ тұрмысына етене жақын алып, өздерінше жырлады, қосты, алды, мүсіндеді. Көбіне қазақтың он бір буынды қара өлең ырғағына салып, басқа елден келген туындыны өз туған топырағына сай түлетіп шығарды. Шығыс ақындарының, классиктерінің көлеңкесінде қалып қоймай, өз наным-сенім, мотивтерін қоса білді. Шығыс сюжетін қазаққа жақын, жұмыр, ұғынықты етіп жеткізуге тырысты. Қайта жырлаушы ақындар Шығыс әдебиетінің күшті әсерін орынды пайдаланды”, – [130, 207 б.] деп бағалайды.

Қазақ әдебиетіне кең тараған шығыстық нәзира дәстүрінің қайнар көзі С. Бақырғанидың Құран желілерін жырлаған шығармаларында жатыр. Ықылым замандарға куә болған, талай ұрпақтың көкірегіне тұнған ғұлама ақынның жыр-дастандары қозғаған мәселелер қазіргі күнде де өзекті, алдағы уақыттарда да замана көшіне ілесе отырып, өзінің тағылымдық мән-мағынасын жоғалтпасы анық.

2.3. “Ақырзаман кітабының” кейінгі ақындар мұрасына тигізген ықпал-әсері

Ислам дінінде адамзаттың басына бір келуі мүмкін ақырзаман жайлы болжам айтылады. Діни әдебиеттерде ақырзаман белгілері пайымдалады. Ақырзаман – дүние-тіршіліктің мерзім-шегі бітетін уақыт, оның қашан болатындығы бір Аллаға мәлім делінеді. Ақырзаман болғанда Исрафил сүрін үрлеп, жер-көкті қара түтін қаптап, тіршілік иелерінің бәрі түгел өліп бітеді. Ақырзаманнан кейін Алла пәрменімен Исрафил сүрін екінші рет үрлегенде, өлі тәндерге жан кіреді, өлгендер тіріліп, бәрі Махшар алаңына жиналады. Бұл қиямет күнінде пенделердің амал дәптерлері тексеріліп, соған лайықты тиісті орнын алады.

Қасиетті Құранның “Кеһф” сүресінде: “Қиямет күні тауларды жүргіземіз де, жерді жап-жазық көресің және де адам баласын,

олардан ешкімді тастамай жинаймыз. Олар Раббыңның хұзырына қатарланып келтіріледі. Оларға: “Бастапта жаратқанымыз тәрізді келдіңдер, тіпті сендерге бір уәделі мерзім белгілемедік деп ойладыңдар” (делінеді). Ғамал дәптері алдарына қойылады. Сонда күнәкарлардың, одан қорыққанын көресің. Олар: “Абырым-ай! Бізге нендей өкініш! Мына Кітапта, кішкенені де, үлкенді де тастамай-ақ түгендепті”, – дейді. Сондай-ақ олар істегендерін дайын түрде табады. Раббың ешкімге әділетсіздік қылмайды”, – [131, 67 б.] деп жазылған.

Ақырзаман, заман ақыр туралы түсінік ерте замандардан бері қалыптасқан, дүниедегі ірі діндердің (ислам, христан, иудей т.б.) бәрінде бар. Мұсылман дінінде ақырзаман туралы ұғым Құдайдан қорку қағидасымен байланыстырылады.

Сүлеймен Бақырғанидың халық арасына кең тараған кітаптарының бірі – “Ақырзаман кітабы”. Бұл кітап 1847 жылы Қазанда алғаш рет жарияланған. 1855-1864 жылдар аралығында он жыл ішінде 9600 данасы басылған екен. “Ақырзаман кітабын” Е.А. Малов 1897 жылы Қазандағы Император университеті баспаханасынан жарық жарық көрген “Известия общества археологии, истории и этнографии” (том XIV. вып.1) деген жинақта орыс тіліне аударып, түсініктерімен жариялайды. Е.А. Маловтың мақаласынан қазақ халқы ғана емес, түркі халықтарының да арасына танылған кітаптың мазмұн-мәнін теріске шығара отырып, Мұхаммед үмбеттерін христиан дініне уағыздағысы келеді. “Бұл кітаппен толық танысып шыққаннан кейін, біз кітап өзінің ішкі мазмұны мен сыртқы формасы жағынан болсын ерекше назар аударуға тұрмайды деген қорытындыға келдік,” – [19, 38 б.] деп бағалайды. “Ақырзаман кітабы” сонымен бірге “Тақи ғажап” деген атпен де танылған. Дастан 49 шумақтан тұрады. Әрбір шумақтың соңғы тармағында “Андын артық тақи ғажап даңлары уар (тандары бар)” деген жол қайталанып отырады. Классик жазушымыз Сәбит Мұқанов “Өмір мектебі” романында өзінің молдадан оқыған кітаптарының бірі ретінде “Тақи ғажапты,” яғни “Ақырзаман кітабын” да атайды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров “Өлең мен айтушылары” (1913) деген мақаласында: “Сендердің мақсаттарың қазаққа жан кіргізу

болса, бұларың – лаққандық, әдебиеттің не екеніне түсінбегендік, тым болса “Тақи ғажапты” оқып шықпадыңдар ма? Онда да айтады: “Тажал деген біреу шығып, халықты күрілімен, дүрілімен ерте алмайды, әншісі, сырнайшы, сауықшысымен қызықтырып ертеді” дегенді көрмедіңдер ме? Қысқасы, бір халықтың әні кетсе, әдебиет жесір қалады, сәні кетеді, сәні кетсе, жаны кетеді. Қазақты жансыз ағаш қылып, отқа жаққыларың келмесе, әнді сақтаудың қамын қылыңдар”, – [132, 263 б.] деп жазады. “Тақи ғажаптың” мол танылғандығына дәлел ретінде осы үзіндіні келтіріп отырмыз.

Х.З. Ақназаров “Философия тарихынан дәрістер курсы” деген оқу құралында: “Зар заман идеясы орта ғасырдағы ақындардың шығармаларында қалыптасып, XVII-XIX ғасырларда дами түсті. Өзбек ақыны С. Бақырғани “Ақырзаман” деген кітабында сол идеяның негізін салды. Бақырғани патриархалдық-феодалдық тәртіптерді жақтады. Оның пікірінше, ақырзаманның белгілері: феодалдар өздерінің бұрынғы артықшылық белгілерінен айырылады, кедей мен құлдары өздерінің қожасымен тең болады. Бақырғани өзбек халқының өміріндегі жаңалық атаулының бәріне қарсы шықты. Тіпті өз заманындағы болмашы жаңалықтарды ол ақырзаманның жақындауы деп түсінеді”, – [133, 74 б.] деген ойды айтады.

Бұл пікірде XII ғасырда өмір сүрген С.Бақырғани шығармалары түркі халықтарына ортақ мұра ретінде қарастырылатыны ескерілмеген және кеңес дәуіріндегі зерттеулердің ықпалы байқалады.

Ортағасырлық түркі ескерткіштеріне тән дәстүр бойынша, әрбір шығарманың соңында авторы көрсетіледі. Қазандағы Император университеті баспаханасында 1906 жылы жарық көрген “Ақырзаман кітабының” соңында:

Құл Сүлеймен тағат қылғыл, ғафу қылғай,
Ахыратда тағат бірлан рахым қылғай, – [134, 16 б.]

деп, бұл шығарманың авторы Құл Сүлеймен екендігі айтылған.

Е.А. Малов жоғарыда аталған мақаласында 1889 жылы Қазанда жарық көрген Мүскін Әли Шүкіри деген автордың “Замму назир

кітабы” атты еңбегінен “Ақырзаман кітабы” туралы мәліметтерді келтіреді. Мүскін Әли: “Ай, йаранлар, бұ кітабни тасниқ қылған Құл Сүлейман диуб бизка масмұғ булған, Бақырғани диуб мұнда машһур булған”, – [19, 26 б.] деп бұл кітапты жазған Құл Сүлейменнің мұнда Бақырғани деген атпен белгілі болғандығын мәлімдейді. “Тақи ғажап”, яғни “Ақырзаман” кітабының авторы ретінде шамамен 1730-1815 жылдары өмір сүрген татар ақыны Ғабдурахим молданы, “Отыземен” ауылының тұрғыны, санаушылар болған. Бірақ кітапта араб, парсы сөздерімен бірге кездесетін көне түркі тіліндегі Уган (құдай), чағыр (шарап) сияқты сөздердің болуы кітаптың XVIII-XIX ғасырларда емес, көне заманда жазылғандығын дәлелдейді.

196 тармақтан тұратын дастанның мазмұндық желісі төменгідей оқиғаларды құрайды:

- Ақырзаман белгілері;
- Тажал мен Меһдидің күресі;
- Махшар күні;
- Мұхаммед пайғамбардың өз үмбеттерін тозақ отынан құтқаруы.

Ақырзаман белгілері жайлы өлеңдер Қожа Ахмет Ясауиден бастап С. Бақырғани, Мөңке би, қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы мен зар заман ақындарына ұласып, кенес дәуіріне дейінгі әдебиетте Албан Асан Барманбекұлының “Ақырзаман” жинағына енген өлеңдерімен аяқталатын тәрізді. Тегінде ақындар өздері өмір сүрген заманның келеңсіз құбылыстарының бәрін ақырзаманның жақындауы деп түсінген.

Қожа Ахмет Ясауи 28-хикметінде:

Әулиелер айтқан уәде келер болғай,
Қияметтің күні жуық болды, достар,
Ақылды құлдың болғанын білер болғай,
Ел-жұрттан мейір, шапағат кетті, достар.
Үлкен-кіші адамдардан әдеп кетті,
Қыз-келіншек, нәзік жаннан ұят кетті...
Ақырзаман ғалымы залым болды,
Ізгі тілегін үзбеген залым болды,

Алланы айтқан дәруіштің жолы болды,
Ғажап сұмдық замана болды, достар, – [48, 61 б.]

деп толғанды. Сүлеймен Бақырғани ұстазының бұл ойларын “Ақырзаман” дастанында былай деп жалғастырады:

Замана ақыры болса, нелер болғай,
Дүниеге түрлі-түрлі бәле толғай,
Ғалымдар чағыр ішіп, зина қылғай...
Сейітзада ғалымдар чағыр ішкей,
Халал қойып, харам іске харис (құмар) болғай,
Бахиллар (надандар) харам бірла харис болғай,
Көп қатындар ерлеріне харам болғай,
Ислам білмес бадбахытлар (бақытсыздар) шадман болғай,
Мүміндердің ұлы-қызы есер болғай,
Кәпірлер ұялмай, мен-мен дегей,
Одан артық тағы ғажап тандары бар [134, 2-3 бб.]

Шортанбай “Зар заман” деген өлеңінде:

Таңда мақшар болғанда,
Таразыны аударар
Зәлімнің қылған күнәсі,
Әлімнің қылған зинасы [135, 233 б.], –

деп, Сүлеймен Бақырғани ойларын қайталайды.

Сексен мың жуһуд пірі болған Тажал шығып, Румға, одан Хорасанға сапар шегіп, Мехдимен Бағдад түбінде ұрыс қылғандығы, көктен Иса пайғамбар еніп, Тажалды өлтіргендігі, йажуждар (дінсіз тобырлар) шығып, Иса мен Мехди Тур тауына асып, әуеден құстар ұшып, тас атып, йажуждарды жоқ еткендігі айтылады.

Л.И. Климович “Құран туралы кітап” атты зерттеуінде ислам демонологиясында қорқынышты тірі жан – Тажалдың барлығына сенетіндіктерін зерделейді. “Ол діни ілімге сәйкес мұхиттың ортасындағы ешкім тұрмайтын аралдағы төбеге шынжырмен байланып тасталған, оны онда жындар асырап және күзетіп

тұрады. Ақырзаман болар алдында Тажал босанып, жер бетіндегі өзінің қысқа, бірақ барып-тұрған қырып-жоятын қатал патшалығын орнатады. Осы кезде ғана төртінші көктен түсетін Иса ибн Мариям жалғыз өзі немесе Махдидің – Алланың басқа да “игілікке жолдаған тіршілік иесінің” көмегімен Тажалдың бүлдіргіш патшалығын жойып, жер бетінде исламның тазалығы мен күшін қалпына келтіреді” [136, 155 б.].

Бұл оқиға Шортанбай ақынның (1818-1881) “Заман ақыр” өлеңінде де көрініс табады:

Тажал шығып, дінді бұзғай,
Қылышынан қан тамызғай,
Мұсылмандар анда тұрғай,
Сол малғұн тәңірмін деп,
Дау қылса керек-ті.
Мәди шығып жолығысқай,
Мұсылманның басын қосқай,
Тажалменен ұрысқай,
Тап тұғылмай, Мәди қашып,
Пайғамбардың көрін құшқай,
Көрден Ғайса деп,
Әуез шықса керек-ті.
Аспаннан Ғайса түскей,
Мәдименен көріскей,
Тажалды өлтіріп,
Ғайса үкімі онда болып,
Мәдиді иман қылса керек-ті, – [135, 238-239 бб.]

деп суреттейді. С. Бақырғани дастанында:

Мәди шығып Мекке таба сапар қылғай,
Мұхаммед рузасына жүзін сүрткей,
Рузадан әуез шығып, Ғайса дегей,
Одан артық тағы ғажап тандары бар,
Иса енгеі тамам түгел тоғыз жүзде,
Дажалды өлтіргейлер білін анда,

Мейдиді имам қылғай Иса анда,
Одан артық тағы ғажап таңдары бар, – [134, 4-5 бб.]

деген жолдардан екі үзіндінің үндестігі аңғарылады.

Тоғыз жүзде Даббатул-арз (аң) шығып, Құран көтеріліп, Мұхаммед үмбеттері налынатындығы, Исафил Алла пәрменімен сүрін ұрғанда, жер-көктің арасында тірі жандар қалмай, Өзірейіл өз жанын өзі алып, Алладан өзге ешкім қалмайтындығы суреттеледі.

Қырық жылдан соң Исафил сүрін екінші рет ұрғанда, пенделер жер-жүзіне шығып, барша жандар тәндеріне кіріп, Адам баласы жас нәрестедей бас көтеріп, Уған (Алла) қазы болып, үкім қылатындығы баяндалады.

Дастанда “Алланың сүйікті досы, он сегіз мың ғалам пақыры” Мұхаммед пайғамбар ерекше сүйіспеншілікпен суреттеледі. Махшар алаңында Жебірейіл бастап келген періштелер, Мұса кәлим бастап келген мұрсалдар, Адам Ата – баршасы Мұхаммедке тәуап қылып, құрмет көрсетеді. Әбужаһил тамұқ азабын тартқандығын айтып, пайғамбардан мейірім тілейді.

Мұхаммед пайғамбардың ата-анасына көрсеткен ізет-құрметі үлгі етіледі.

Мұхаммед анасына тағзым қылғай,
Анасының мойнын құшып ана дегей,
Кішкентайдан жетім қалдым сенен дегей,
Мұхаммед Абдумүтәлібке бабам дегей,
Махбұб (сүйікті) жандар көріп ғибрат алғай,
Малаиктер, пайғамбарлар шадман болғай,
Одан артық тағы ғажап таңдары бар [134, 8-9 бб.].

Мұхаммед Алладан үмбеттерінің күнәләрін кешуін сұрайды.
Алла тағала сүйікті досына мейірім етеді.

Үмбетіңе тамұқ харам қылдым дегей,
Райхан атты бостандарды бердім дегей,
Парыз тұтқыл көңілінді, достым, дегей,
Одан артық тағы ғажап таңдары бар [134, 14 б.]

Дастан соңында Мұхаммед барша Махшар халқын жұмаққа бастайды, хор, ғылмандар қарсы алады, барлығын сегіз ұжмақ нұрымен нұрландырады. Халық ауыз әдебиетіндегі батырлық жырлар мен ертегілердегідей дастан соңы жақсылықпен, Мұхаммед үмбеттерінің жұмақтағы мамыра-жай тіршілігімен бітуі ақынның Хақ жолындағы мұсылман қауымды Алланың жарылқайтындығына деген қапысыз сенімін білдіреді.

Шәріп Амантай “Қазақ поэзиясында ұлттық идеяның көркем бейнеленуі: генезисі, эволюциясы және трансформациясы” деген зерттеу еңбегінде Шортанбай өлеңдерінің сопылар поэзиясымен сабақтастығының себептерін ұтымды дәлелдейді: “Сонымен, Шортанбай шығармаларында қоғам өміріндегі жаттыққа толы жаңалықтардың, дауасы жоқ дерттердің түп-төркіні де ашық аңғартылады. Ол – Ресейдің империялық саясаты. Егер Ясауи заманында Қарахандар мемлекеті тарих тұғырынан тайып, соның соңынша Түркістан мен Мәуреннахр аймағының түркілері қарақытай-қидандардың басқыншылық тауқыметін тартып, тым-тырақай тозғындаса, Шортанбай кезеңінің кескін-келбеті де осы құралыптас. М. Әуезов зар заманның көрнекті ақынын сопылардың “өз мүриті” дегенде бір себептен сол орайластықты меңзеп отыр” [137, 121 б.].

Шортанбай “Заман ақыр” өлеңінде қылдай жіңішке, ұзындығы үш мың жылдай сират көпірінен өтер пенделер халін суреттейді. Мұнда да үмбеттері үшін зар жылап, Хақтан кешірім өтінген шапағатшы Мұхаммед пайғамбар бейнесін көреміз. Құрбандыққа шалған қойың өзінді арқасына салып көтеріп ұшады дейді. Өлеңде одан әрі бейіш пен дозақтың сипаты көрініс табады. Сүлеймен Бақырғани дастанда қиямет күнінде Исрафил сүрін алғаш рет ұрғанда, тіршілік иелерінің бәрі өліп бітіп, Әзірейіл өз жанын өзі алатындығын айтса, Шортанбай:

Құдайым айтар кім бар деп,
Әзірейіл айтар мен бар деп,
Өз жаныңды өзің ал десе керек-ті.
Бір қанатын жамылып,
Бір қанатын төсеніп,

Өз жанын Өзірейіл,
Өзі алса керек-ті, – [135, 241 б.]

деп жырлайды.

Сүлеймен Бақырғани хикметтерінде де қиямет күні Исрафил сүрін үрлеп, арасат таразысы құрылып, пенделердің жасаған қайырымдылығы, күнәсі сұралатындығы жыр етіледі.

Исрафил сүрини ұрмақы бар,
Арасат аламика сұрмаки бар,
Забанийа фаришталар сұрамақы бар.
Арасат таразысы құрмақы бар,
Қадырым қазы болып сұрамақы бар,
Суалға жауабларны аймақы бар,
Меним ма көңилүм ичра мұңларым бар [49, 9 б.].

С. Бақырғанидың келесі бір “Келің, достлар, Хаққа құллық қыла көрің”, – деген өлеңінде:

Достарымыз, заманамыз йуық келди,
Тарса, жұһид, бейдин кафир елка толды,
Билдим емди, үшбу жаһан ахыр болды,
Келиң, достар, хаққа құллық қыла көрің.
Исрафил сурин ұрса көк йарылғай,
Қорқынычдин пайғамбарлар тизин чөккай,
һайбат бирла ол Азираил саңа келкай,
Келиң, достар, Хаққа құллық қыла көрің”, – [49, 27 б.]

деп толғайды. Ақын заман ақыры болып, елге дінсіз кәпірлер толып, ажал уақыты жақындады деп, Хаққа құлшылық етуге шақырады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында да заман ақырда, қиямет күнінде болатын оқиғалар суреттеледі:

Бір күні сүрін тартар Исрафил,
Болғаны сүрін тартса, заман ақыр.

Тау мен тас, ой мен шұңқыр бірдей болып,
Болады жердің жүзі айдай тақыр.
Дүниеде өлмей қалмас ешбір пенде,
Басқалар бір Құдайдан болар мүрде [100, 285 б.].

Дастанда ақын Исрафил сүрін екінші рет тартқанда, жанның бәрі тіріліп, Махшар алаңына айдалатындығын сипаттайды.

Алланың пәрменімен тірілер жан,
Болады бұрынғыдай жұмыла ғалам.
Әр кісі көр басында шығып тұрар,
Тірілмей әркез қалмас ибн адам.
Баршасы инси-жанның бас көтерер,
Бір аттың тұяғынан мың кісі өер.
– Махшарға халайықты айдаңыз, – деп,
Алладан періштеге әмір келер.
Мәліктер қолына алып күрзілерін,
Махшарға халайықтың айдар бәрін.
Ол күні халайықты қайғы басар,
Еш пенде бір-бірінің білмес халін [100, 287 б.].

М. Әуезов өзінің зерттеу еңбектерінің бірінде зар заман сарыны Асанқайғы мен Бұқар жыраудан басталатындығы жайлы ой түйеді. Асанқайғы Жәнібек ханға:

Ай, Жәнібек, ойласаң,
Қилы-қилы заман болмай ма,
Суда жүзген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма,
Мұны неге білмейсің? – [53, 24 б.]

деген екен. Бұхар жырау (1685-1777) Асанқайғы дәстүрін төмендегіше жалғастырады:

Ай, заман-ай, заман-ай,
Басты мына тұман-ай,

Істің бәрі күмән-ай,
Баспақ, тана жиылып,
Пәни болған, заман-ай.
Құл-құтандар жиылып,
Құда болған, заман-ай.
Азаматын құлатып,
Ел толыққан, заман-ай.
Мына заман қай заман,
Толқып жатқан заман-ай.
Арғымақ жалсыз, ер малсыз,
Алланың аманаты болған жан
Қалай алар болжалсыз [138, 50 б.].

Дулат ақын (1802-1874) өз толғауында:

“Қарызға кірген жақсылар
Ашылмасын көзің”, – деп,
Сол себептен қорқамын
Заманақыр болар деп.
Енді мынау сұм заман
Келе жатыр жақындап.
Тез-тез өтіп барады
Жаз бен қыстың арасы, – [139, 119 б.]

деген өлең жолдары арқылы өзгерістердің тууын ақырзаманның жақындауы деп түсінеді.

М. Әуезов “Әдебиет тарихы” деген зерттеуінің VII бөлімі зар заман ақындарына арналған. “Зар заманның орта буынынан бері қарай дін сарыны біздің әдебиетте жылдан жыл өткен сайын үлкенірек орын алады. Басы Шортанбайдан басталған діншілдік XIX ғасырдың аяғына келгенде толып жатқан дін қиссаларына келіп соғады”, – [87, 212 б.] деген тұжырым жасайды. “Зар заман ақындарының ішінде дін сарынын шығарып, дін мейманалығын көп ұсынатын” ақын ретінде Ы. Алтынсаринды атайды. Бұған педагог-ақынның:

Жаратты неше алуан жұрт бір Құдайым,
Тең етті бәрімізге күн мен айын.
Адамның адам біткен баласымыз,
Қайсың бөлек тудың деп айырайын, – [140, 10 б.]

деп басталатын “Өсиет өлеңдері” дәлел. “Өмір деген бес күндік кетер өтіп” деп, бұл фәнидің жалғандығын ескертіп, тірлікте адам баласын бір-біріне қарасып, көмектесуге шақырады. Дәуіт тоба қылады, содан соң отыз ұлына татыр Сүлеймен патша туды дейді.

Ескендір мәңгі суын әкелуге уәзірі Қыдыр Ілиясты жұмсайды. Бір адамға жолығып, жөн сұрасады. Ол өлмеске талап етіп, суды ішіп, неше жыл өмір сүріп, өз жаны мен денесінен өзі безіп, Құдай тағаладан өлім сұрап, осында келген екен. Қыдыр Ілияс суды Ескендірге алып барады, су Ескендір аузына бармайды. Әйіп пайғамбарды сегіз жылдан мың құрт жейді, қанша қиындық көрсе де сабыр етеді. “Дана болсаң, кем адамды қорлама, бай болсаң да, бір Құдайды ұмытпа, бенде болсаң, бейшараны ренжітпе”, – деген өсиет сөздермен ақын өлеңдерін аяқтайды. Ы. Алтынсаринның бұл өлеңі де дәстүрлі Құран сюжеттерінен алынған, бұл дүниеде астамшылық, менмендік жасамауды, не қиындық көрсең де, төзе біліп, сабырлық етуді, кәріп-бейшараларға қайырымдылық жасауды уағыздайды.

Ер болған сиыр бағып Зеңгі баба,
Пір болды түйешіден Ойсыл кара, – [140, 11 б.]

деп ақын қазақ халқының аңыз-әңгімелерінің кейіпкерлерін жырға қосады. Наушеруан патша діні кәпір болса да, әділдігі үшін дозаққа жағылмады. Қарынбайды қайырсыздығы үшін жер жұтты деп, Құранның 28-сүресінде айтылатын Қарунның сарандығы, дүние құмарлығы үшін Алла қаһарына ұшырап, жер жұтқандығын айта отырып, Қарынбай бойындағы қасиеттерден аулақ болуға шақырады. Халық арасына кең тараған аңыздарды Ы. Алтынсарин дидактикалық мән бере түсіндіреді, өзінің педагогтік мақсатына орай пайдаланады.

1934 жылы Ілияс Жансүгірұлы ақын Асан Барманбекұлының 14 өлеңін жинап, “Ақырзаман” деген атпен басып шығарады. “Социалды Қазақстан” газетінде (1935, 22 январь) кітап жайлы хабарлама жарияланады. Газетте І. Жансүгірұлының мынадай пікірі келтірілген: “Асан төңкерістің алдындағы заманда кезіккен ру-бектік қалыптағы ескі ауылдың тілі болған, өзінің айтуынша, “ақырзаман ақыны”. Мұның жазған өлеңінің басынан аяғына шейін түңілу, тоқырау сыры бейім. Асан өзінше баяғы елдің “өзбек заманы”, “кең заман”, “еркін заман”, “өзбектен кейінгі орыс патшасының қол астына қарағаннан бастап, тар заман туып, зар заман басталды.” Сондықтан Асан өлеңінің басы да, аяғы сыдырғы, бір ізде отыратын. Байымсыл жылаудың, күні өткен, үміті біткен ақынның сарыны болып шығады. Бұл – екінші Асан қайғы”, – [141] дейді.

Албан Асан өлеңдері де қазақ арасына кең тараған. Өз дәуірінде ақын шығармаларындағы ойларын заманның болашағын болжайтын әулиелік, көріпкелдік деп санаған. “Аспананның асылы” деген өлеңінде:

Билерден кетіп әділет,
Байлардан кетті шапағат,
Пақырдан кетті қанағат.
Молдалардан кетіп:
Намаз, құран, таһауат.
Қайсы бірін айтайын
Заман мынау болғаны
Мінекей енді шын болды.
Құдайға тоба қылыңдар,
Жамандық тастап, азамат,
Түзу жолға бастағай, – [142, 61-62 бб.]

деп, елден әділет, мейірімділік, қанағат сияқты қасиеттердің жоғалуы ақырзаманды жақындатады деген түйінді айтып, жамандықтан арылу үшін, Құдайға тоба қылып, құлшылық етуге уағыздайды.

М. Мырзахметұлы “Түркістанда туған ойлар” деген еңбегінде: “Сопылық танымның қазақ даласындағы ең соңғы соғылған

қоңырау үніндей Албан Асан Барманбекұлының өлеңдерімен аяқталады. Бұған айғақты дәлел – сопылық жөнінде тоқталатын өлең жолдары”, – [33, 13 б.] деген қорытынды жасайды.

1916 жылы Алматы облысы Кеген ауданында елу жасында өмірден өткен, елін, жерін шексіз сүйген ақын Албан Асан жырлары оқырман қауымға кеңес дәуірінде кең танылмады.

Зар заман сарыны XV-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясынан да әріден, X-XII ғасырлардағы ислам дәуірінен бері қарай ұласатындығы байқалады. “Тар заман, ” “зар заман”, “ақырзаман” тақырыбы ақын-жырауларды қатты толғандырған.

Қазақтың “Нострадамусы” атанған Мөңке би:

Жақсының атағы кетіп, азабы қалар,
Ақылы жоқ санасыздың заманы болар.
Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар,
Адамның жақсысы кетіп, жаманы қалар, – [122]

деп жырлады. Абай ақырзаман жастары жөнінде:

Заманақыр жастары
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне-бірі қастыққа
Қойнына тыққан тастары, – [93, 129 б.]

деп, олардың алауыздығын, өсер елдің баласына жат осындай қылықтарды сынайды.

Ал Нұржан Наушабайұлы (1859-1919) ақырзаман адамының келбетін былайша сипаттайды:

Ақырзаман адамы аласа туады,
Аласа болса да, тамаша туады,
Құлық сұмдықты ойлай туады,
Жамандыққа бойлай туады,
Итере салсаң жығыла қалады,
Тұра сала жармаса қалады [143, 54 б.].

Омарұлы Бауыржан өзінің зерттеу еңбектерінде қазақ әдебиетіндегі зар заман ағымын қалыптастырған үш бастау бұлақты атап көрсетеді: бірінші – ежелгі дәуір әдебиетінен басталатын заманға наразылық мотиві; екінші – Асанқайғыдан басталатын болжам өлеңдер; үшінші – ақырзамандық сарын [144, 110 б.].

Х. Досмұхамедұлы қазақ әдебиетінің негізін құрайтын халық әдебиетін мазмұны жағынан жіктей келе, солардың қатарында болжал өлеңдерді (предсказывательные песни) және діни сипаттағы әдебиетті (литература религиозного характера) атап көрсетіп, талдау жасайды. “Болжал әдебиеттің негізгі мазмұны қазақ халқының болашақ тағдыр-талайы болып табылады. Жер тозады, жайлау тарылады, ауа райы қаталданады, адамдар кедейленеді, мінез-құлық өзгереді, жаман ғадеттер молаяды, бір сөзбен айтқанда, қазақ елі, жері өзгеріп, азып-тозады. Аталған ауыр күндердің хақтығын болжай отырып, халық өз басындағы жаман ғадет, қасиеттерден арылмаса, бұдан шығар жолдың жоқтығын, болашақта құлдық пен құру күтіп тұрғанын жырлайды”, – [145, 22 б.] деген ойды түйіндейді. Болжал өлеңдердің басында Асанқайғы тұрғандығын атайды.

“Діни сипаттағы әдебиет ісләмнің негіздерін, шариғаттың қағидалары мен талаптарын, тамұқтың азабын, жұмақтың рақатын және басқа о дүниелік өмірдің көріністерін суреттейді. Мұхаммед пен оның серіктерінің өмір-жолдарын баяндау да бұл әдебиетте ерекше орын алады. Әсіресе Әли халифа мен оның балалары Хасен, Хұсайын туралы өлең-хикаялар мол” [145, 29 б.] екендігіне назар аударады.

Ежелгі дәуір әдебиетінен бастау алатын ақырзаман сарыны Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде айқын көрініп, Сүлеймен Бақырғанидың ұстаз үлгісін темірқазық етіп ұстанған бүкіл шығармашылығында, әсіресе “Ақырзаман кітабында” жалғасады. Бақырғани діннің қағидалары арқылы адамгершіліктің асыл мұраттарын, ізгі ой ниеттерін ұғындырады.

Ақырзаман сарыны ғасырдан-ғасырға жалғасып, қазақ әдебиетіндегі зар заман поэзиясына ұласты. Ақырзаманды жырлау, яғни болып жатқан өзгерістерді ақырзаманның таяғандығымен байланыстыру тақырыбы зар заман ақындарының ерекшелігі болып қалыптасты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сүлеймен Бақырғани XII ғасырда Қарахан мемлекеті тарих сахнасынан кетіп, Түркістан мен Мауреннахр аймағының түркілері қарақытайлардың шапқыншылығына ұшыраған аласапыран кезеңде өмір сүрді.

С. Бақырғани – ұстазы Қожа Ахмет Ясауи түрік әдебиетіне орнықтырған сопылық поэзияның көрнекті өкілі, жалғастырушысы. Сопылық ілім қасиетті Құран мен хадистерден бастау алады. Сопылар – Аллаға ғашықтығы арқылы Хаққа ұмтылған, кәміл мұсылмандық дәрежеге жеткен жандар.

Ясауидің сопылық мектебінің өзіне тән ерекшеліктері: рухани жетілудің сатыларын (шарифат, тарикат, мағрифат, хақиқат) меңгеру, мүрид пен мүршид арасындағы байланыс, зікір арқылы Аллаға құлшылық ету, халуатқа түсіп, оқшаулану арқылы нәпсіні тыйып, рухани күштерді жетілдіру.

Исламның гуманистік идеялары, негізгі қағидалары сопылық әдебиет арқылы қазақ халқының дүниетанымына, ой-санасы мен мінез-құлқына да әсер етті.

XIX ғасырдың соңындағы орыс шығыстанушылары мен кеңестік дәуірдегі зерттеушілер С. Бақырғанидің діни мазмұнды хикмет, дастандарының мәнін жоққа шығарды. Ақын шығармашылығы мен сопылық әдебиет туралы түрік, өзбек, орыс, қазақ ғалымдарының зерттеу еңбектерін қарастыру барысында Т. Кәкішевтің: “Революцияға дейін шығарма жазған авторлардың құдай мен пайғамбарды ауызға алмағаны кемде-кем.

Олардың бәрін бірдей мансұқ ету, даттау, керітартпашыл деп тану әмәнда орынды бола бермесін ойлағанымыз жөн”, – [146, 127 б.] деген пікірі басшылыққа алынды.

“Хакім Ата кітабы” – Сүлеймен Бақырғанидың төл шығармасы емес, ғұлама жайлы жазылған аңыз-хикаяттардың жинағы. 1878 жылы Қазанда жарық көрген “Хакім Ата кітабының” толық нұсқасы алғаш рет түрік тілінен қазіргі тілімізге аударылды.

Сүлейменнің білім алуы, даналығы, рухының бекемдігі, “толық мүрид” дәрежесіне жетіп, ұстазының батасымен “Бақырған” жерін мекен етуі, әулиелік керемет қасиеттерімен Боғраханның қызы Әнуарға үйленіп, үш перзент көруі, пендешілігінің салдарынан қайтыс болғаннан кейін қабірінің қырық жыл бойы су астында жатып, күнәсінен арылуы т.б. қиял-ғажайып оқиғалар араласа келген, кейіпкерлері туралы бірден-бір толық мәлімет беретін туынды.

Хикаят мазмұны кейіпкерлер диалогі мен баяндаулар арқылы берілген, проза және поэзия үлгісінде жазылған шығарма.

“Хакім Ата кітабы” – аса ғибратты, өнегелік тағылымы өте зор, қазір де рухани құндылығын жоғалтпаған мәңгілік мұра.

С. Бақырғанидың кітаптары ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басында діни мектеп, медреселерде оқулық ретінде қолданылған. Бір ғасырдан астам уақыт түрік халықтарын, соның ішінде қазақ шәкірттерін де сопылық поэзия нәрімен сусындатып, рухани қажеттілігін өтеген.

“Бақырғани кітабы” – бір ғана автордың қаламынан тумаған, ХІ-ХVІІІ ғасырлар аралығында өмір сүрген түрлі ақындардың діни-сопылық өлеңдері мен қисса-дастандарының жинағы.

Зерттеу еңбекте С. Бақырғанидың төл шығармалары екі топқа бөлініп, хикмет-өлеңдері мен қисса-дастандары деп жүйеленіп талданды.

Ақын шығармалары тақырып жағынан исламның шарттары, оларды мүлтіксіз орындауға уағыздау, сопылықтың негізгі сатылары, сопы-дәруіштердің сипаты, жаратушы Аллаға деген сүйіспеншілік, Мұхаммед пайғамбарды дәріптеу, дидактикалық сарындағы өлең-хикметтері болып жүйеленді.

С. Бақырғани туындылары арасында Нәпсі мен Рух, Ібіліспен айтыс, Ұжмақ пен Тамұқ таласы сияқты айтыс үлгілері кезде-

седі. Жинақтағы ақынның ұстазы Қожа Ахмет Ясауиге, Қызыр Илиясқа, Аллаға арналған өлеңдері талданды.

Ақынның имандылық, ізгілік туралы, білім алуға, сабыр мен төзімділікке шақырған, нәпсіқұмарлықты, дүниеқоңыздықты, менмендікті, тәкаппарлықты сынаған және өмірдің өткіншілігі жайлы ой-пікірлері XV-XX ғасырлардағы кейбір ақын-жыраулар шығармаларында да жалғасады. Бұл жайлар зерттеу еңбегімізде жан-жақты талданды.

Ежелгі дәуір әдебиетіне тән шығарманың Аллаға мадақ айту-дан бастап, әрбір туынды соңында автордың өзі туралы мәлімет беруі, кейіпкердің аса мінсіз болып суреттелуі, сұлулықты асыл тастарға теңеу сияқты дәстүрлер Сүлеймен Бақырғани шығармаларынан да көрінеді.

Шығыс әдебиетіне кең тараған нәзира дәстүрі, қисса-дастан жанрларының қайнар көзі X-XII ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиеттен, атап айтқанда, С. Бақырғани шығармашылығынан бастау алады.

“Бақырғани” жинағындағы Сүлейменнің “Расул Миғражы”, “Исмайыл қиссасы” және Шәмсіддин, Ғұбайдолла, Хытаи сақы сияқты авторлардың қисса-дастандарының желілері Құран сюжеттерінен алынған.

Бұл қисса-дастандардың басты кейіпкерлері: Мұхаммед және басқа пайғамбарлар, шадиярлар, Мұхаммедтің әйелі – Айша, қызы – Фатима, жиендері – Хасен мен Хұсайын т.б.

“Бақырғани кітабындағы” қисса-дастандар желісімен XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың қиссашы-дастаншы ақындары Жүсіпбек Шайхисламұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Ақылбек Сабалұлы, Шәді Жәңгірұлы, Ерімбет Көлдейбекұлылар туындылар жазған. Бұл ақындардың барлығы шығармаларының өз кезіндегі оқырмандарға түсінікті болуын көздеді.

Біз бұл жұмысымызда қазақ әдебиеті тарихында бірді-екілі зерттеушілердің еңбектерінде ғана сөз болған, әдеби айналымға енбей жүрген Сүлеймен Бақырғанидың “Бибі Мариям” және “Ақырзаман” дастандарының да мазмұнын, ой-түйінін пайымдауға тырыстық. Бұл шығармаларда да жаратушы Алла

тағалаға құлшылық ету, Иса және Мұхаммед пайғамбарлардың Хаққа шексіз сенімі, өз жақындарынан гөрі үмбеттерінің қамын ойлауы басты назарда ұсталады.

“Бибі Мариям” дастанында Исаның анасы Мариям қайтыс болған соң, Алла оның өзіне деген сенімін, ұдайы жасаған құлшылығын ескеріп, жұмақ төрінен орын береді.

Ақырзаман сарыны Сүлеймен Бақырғанидың, оның ұстазы Қожа Ахмет Ясауи шығармаларынан бастау алып, қазақ әдебиетінде кеңес дәуіріндегі әдебиетке дейін жалғасып жатыр. Ақырзаман көріністері, адам баласының пейілінің бұзылып, азып-тозуы, өздері өмір сүрген заманға көңілі толмау, жамандық атаулының бәрін ақырзаманның жақындауы деп ұғынуы сияқты ой-пікірлер қазақ ақындарының, әсіресе зар заман поэзиясының өкілдері Шортанбай, Дулат, Әбубәкір шығармашылығында ерекше көзге түседі. Заман ақырының таяп келе жатқандығымен қорқыту арқылы елді имандылыққа, тәубеге, Аллаға құлшылық етуге шақырады.

С. Бақырғани да ұстазы Қожа Ахмет Ясауи сияқты шығармаларын жергілікті оғыз-қыпшақ тайпаларының ана тілінде жырлады, түрік тілінің мәртебесін асырды, ғасырлардан ғасырларға жалғасып сақталуын қамтамасыз етті. Өлең өлшемдері де түріктерге тән ұйқас пен 8, 11-12 буынды үлгілерде жазылды.

Біздің зерттеуіміз әдебиеттегі сопылық ағымның ерекшеліктері мен оның көрнекті өкілінің бірі Сүлеймен Бақырғани (Хакім Ата) мұраларының ғылыми кеңістіктегі орнын анықтап, осы бай жәдігерліктің көркемдік қасиетін ашып көрсетуге арналған. Бағзыдан жеткен баба жырларының салтанатты шеруі енді басталды деп санаймыз. Ақын мұрасы – қазақ әдебиетінің асыл қазынасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әдеби мұра және оны зерттеу. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1961. – 376 б.
- 2 Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – 524 с.
- 3 Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Рауан, 1995. – 352 б.
- 4 Назарбаев Н.Ә. “Мәдени мұра” бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. – 2003. – 29 қараша.
- 5 Сәтбаева Ш.Қ. Шоқан Уәлиханов – филолог. – Алматы: Ғылым, 1987. – 224 б.
- 6 Демидов С.М. Суфизм в Туркмении (эволюция и пережитки) / Под ред. Н. Байрамсахатова. – Ашхабад: Ылым, 1978. – 176 с.
- 7 Жандарбек З.З. “Насаб-нама” нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 168 б.
- 8 Қазақ совет энциклопедиясы / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы, 1973. – Т.2. – 115 б.
- 9 Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 216 б.
- 10 Хакім Ата кітабы / Баст. Ф.Х. Амашев. – Қазан: Университет табиғханасы, 1878. – 20 б.
- 11 Валиханов Ч.Ч. Кашгарские дневники // Собрание сочинений: В 5-ти томах. – Алматы: Изд. АН КССР, 1985. – Т.3. – С. 50-51.
- 12 Абай (Ибраһим Құнанбаев): 2 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т.2. – 200 б.
- 13 Шәкәрім. Иманым / Құр. Б. Байғалиев, Е. Қасейінұлы. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.
- 14 Есім Ғ. Туыстық философиясы // Егемен Қазақстан. – 2005. – 23 ақпан.
- 15 Хикмат Хазірет Сұлтан әл-Ғарифин. XVII ғасырда жазылған қолжазба кітап. – 652 б.

- 16 Қазақ кітаптары: Жиынтық каталог (1806-1917) / Құраст. Ж.Н. Кәрі.; Бас ред. Р.А. Бердіғалиева.– Алматы: ҚР Ұлттық кітапханасы, 1998.– 177 б.
- 17 Боқирғоний Сулаймон. Боқирғон китоби / Нашрга тайерловчилар: И. Хаккул, С. Рафъиддин.– Тошкент: Езувчи, 1991.– 80 б.
- 18 Сыздықова Р. Ясауи “хикметтерінің” тілі.– Алматы: Сөздік-Словарь, 2004.– 552 б.
- 19 Малов Е.А. О кончине мира // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете.– Казань, 1897.– Т.14, вып.1.– С.1-96.
- 20 Маллицкий Н. Ишаны и суфизм // Туркестанская ведомость.– 1898.– №№ 71, 72. – С. 25
- 21 Мехмет Фуат Көпрулү. Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы / Баспаға дайындаған Кенан Коч.– Шымкент, 1999.– 254 б.
- 22 Қоңыратбаев Ә. Сүлеймен Бақырғани // Алтай большевигі.– Өскемен, 1945.– 25 қараша.
- 23 Қоңыратбаев Т. Ә. Қоңыратбаев зерттеулеріндегі түркология мәселелері: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1993.– 139 б.
- 24 Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары.– Алматы: Қазақ университеті, 1991.– 400 б.
- 25 Сүйіншәлітегі Х. Сүлеймен Бақырғани мұрасы жайында // Жас алаш.– 1993.– 21-22 мамыр.
- 26 Сүйіншәлиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті.– Алматы: Мектеп, 1989.– 280 б.
- 27 Бұлұтай М.Ж. Мұсылман қазақ еліміз.– Алматы: Арыс, 2001.– 180 б.
- 28 Ежелгі дәуір әдебиеті: хрестоматиялық оқу құралы / Құр. А. Қыраубаева.– Алматы: Ана тілі, 1991.– 280 б.
- 29 Сүлеймен Бақырғани // Ақ орда. – 1992. – № 2 (Желтоқсан). – 3-4 бб.
- 30 Ахметов Р. Сопылық сарын // Жұлдыз. – 1993. – №3. – 148-153 бб.
- 31 Екімыңжылдық дала жыры / Құраст. Е. Дүйсенбайұлы, Ә. Қайырбеков. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы, 2000. – Т.2. – 752 б.
- 32 Ислам Жеменей. Сопы ақындар // Қазақ әдебиеті. – 1999. – 15 желтоқсан.
- 33 Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. Алматы: Санат, 1998.– 368 б.
- 34 Есімов Ғ. Хакім Абай (даналық дүниетанымы). Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994.– 200 б.
- 35 Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам. Алматы, 2002.– 207 б.
- 36 Қыраубаева А. Тамыр жайған бәйтерек (Ахмет Ясауи поэзиясындағы сопылық ағым) // Егемен Қазақстан. 2000.– 20 қазан.
- 37 Идрис Шах. Суфизм. М.: “Клышников, Комаров и К°”, 1994.– 446 с.

- 38 Суфийская мудрость / Сост. Лавский В.В.– М.: Алетея, 2002, 384 с.
- 39 Хазрат Инайят Хан. Суфийское послание о свободе духа. М.: Сфера, 1999.– 64 с.
- 40 Шиммель Аннемари. Мир исламского мистицизма / Пер. с англ. Н.И. Пригариной, А.С. Раппопорт. – М.: Алетея, Энигма, 2000, – 416 с.
- 41 Бұлұтай М.Ж. Ата-баба діні? Түркілер неге мұсылман болды? – Алматы: Білім, 2000. – 504 б.
- 42 Тұрар Усмон. Тассаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – 180 б.
- 43 Хадистер / Құраст. ауд. Е.Раушанов. – Алматы: Мұраттас, 1991. – 48 б.
- 44 Намык Кемал Зейбек. Ысауи жолы. – Анкара, 1998. – 104 б.
- 45 Егеубаев А. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі: Филол. ғыл. д-ры. дис. – Алматы, 1999. – 282 б.
- 46 Тәжікова К.Х. Ислам: дүниетаным, идеология, саясат. Алматы: Қазақстан, 1989.– 176 б.
- 47 Мейди Санаи. Иассауи тариқаты немесе оның Орта Азияда ислам дінінің таралуына қосқан үлесі // Қазақ әдебиеті. – 1998.– 10 шілде.
- 48 Иассауи Қожа Ахмет. Диуани Хикмет (Ақыл кітабы) / Ауд. М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. – Алматы: Мұраттас, 1993. – 262 б.
- 49 Бақырғани кітабы. – Қазан: Матбәға-и Кәримия, 1901. – 80 б.
- 50 Диуани Хикмат. – Қазан, 1901. – 123 б.
- 51 Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары). – Астана: Елорда, 2000. – 288 б.
- 52 Кердері Әбубәкір. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. – 288 б.
- 53 Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық / Құр. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 б.
- 54 Досжан Д. Абай айнасы. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 368 б.
- 55 Шал ақын Күлекеұлы. Шығармалары / Құраст. С. Қосанов, Т. Әлібеков. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 264 б.
- 56 Жақсылықов А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содер­жательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 422 с.
- 57 Байтұрсынов А. Шығармалары / Құраст. Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
- 58 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
- 59 Ғашықтық дастандар / Құр. Ү. Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1994. – 440 б.
- 60 Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства. – М.: Изд. МГТУ, 1992.– С. 33.

- 61 Яссауи тағылымы / Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы. – Түркістан, 1996. – 152 б.
- 62 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар / Құраст. Р. Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- 63 Кұдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы: Қазақстан, Мерей, Ақиық, 1993. – 80 б.
- 64 Кекілбайұлы Ә. Түркістан тағылымы (тарихнамалық эссе) // Егемен Қазақстан. – 2000. – 11 сәуір.
- 65 Ирвинг В. Мұхаммед пайғамбар / Дайынд. Б. Тілеубаев, М. Байғұтов. – Шымкент, 1991. – 96 б.
- 66 Әбділдаұлы Б. Талас. Айша бибі. Қарахан. – Алматы: Санат, 2002. – 264 б.
- 67 Ақ сандық, көк сандық: Балалар фольклоры / Құр. Ш. Ибраев. – Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
- 68 Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 336 б.
- 69 Игілік Әймен. Бибі Фатима мен бақташының әйелі // Жас алаш. – 2001. – 28 шілде.
- 70 Рабгузи. Қисса-сұл– әнбийя-й. Адам Атадан Мұхаммед ғалайһи-уәссәләмға дейін / Ауд. Р. Мұқанова. – Алматы: Санат, 2001. – 248 б.
- 71 Хадистер / Құраст., ауд. Е. Раушанов. – Алматы: Мұраттас, 1991. – 48 б.
- 72 Кекілбайұлы Ә. Талайғы Тараз. Тарихи баян. – Астана: Елорда, 2002. – 240 б.
- 73 Мұқанов С. Өмір мектебі. Азапты жолда. – Алматы: Жазушы, 1970. – 1–к.– 487 б.
- 74 Майлин Б. Бес томдық шығармалар жинағы / Жауапты шығарушы М. Атымов. – Алматы: Жазушы, 1987. – Т.2.– 352 б.
- 75 Пылев А.И. Ходжа Ахмед Ясави: Суфийский поэт его эпоха и творчество. – Алматы: Атамұра, 1997. – 96 с.
- 76 Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикматов Ахмада Ясеви) // Советское востоковедение. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. – С. 229-250.
- 77 Ахметов Р. Сопылық поэзиядағы фольклорлық элементтер // ҚР ҒА-ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1992. – № 5.– 45-52 бб.
- 78 Машраб Баборахим. Мабдайи нур. Сайланма (ғазаллар ва мустагодлар). – Тошкент: Фан, 1994. – 48 б.
- 79 Убайдий Қул. Вафо қилсанг (Туркий “Девон”дан намуналар). – Тошкент: Езувчи, 1994.– 48 б.
- 80 Қазақ совет энциклопедиясы / Бас ред. М. Қаратаев. – Алматы, 1975. – Т.7.– 333 б.

- 81 Самойлович А. Мактум – Кули и Хаким Ата // Туркменоведение. – 1929 (декабрь) .– С.28–29.
- 82 Құран хикаялары / Құр. Мұхаммед Ахмет Жадмолла. – Алматы: Жалын, 1992. – 224 б.
- 83 Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың тұтқасы. – Алматы: Қазақстан, ТПО Қаламгер, 991. – 80 б.
- 84 Жармұхамедұлы М. Қожа Ахмет Иассауи және Түркістан. – Алматы: Ғылым, 1999. – 128 б.
- 85 Қабаев Т. Қазақ классик әдебиеті. – Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, 1990. – 263 б.
- 86 Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV веков. – М.: Наука, 1989. – 283 с.
- 87 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 88 Бес ғасыр жырлайды / Құр. М. Байділдаев, М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.2. – 186 б.
- 89 Қайқаус. Кабуснама / Өзб. ауд. Г.Айнабеков. – Алматы: Балауса, 1992. – 160 б.
- 90 Көпейұлы М. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – Т.1.– 504 б.
- 91 Халифа Алтай. Ғибадатул – Ислам. – Алматы: Берен: МШК, 1994. – 128 б.
- 92 Сүлейменов А. Болмыспен бетпе-бет. – Алматы: Жас қазақ, 2001. – 216 б.
- 93 Абай (Ибраһим Құнанбаев): 2 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т.1.– 248 б.
- 94 Дулатов М. Шығармалары / Құраст. М. Әбсеметов, Г. Дулатова. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
- 95 Құдайбердіұлы Ш. Өлеңдері мен поэмалары / Құр. Х. Сүйіншәлиев. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 96 Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ғылым, 1992. – 488 б.
- 97 Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі: Монография. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.
- 98 Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Рауан, 1995. – 237 б.
- 99 Зар заман. Жыр-толғаулар / Құр. С. Дәуітов. – Алматы: Жалын, 1993. – 176 б.
- 100 Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – Т.2. – 432 б.
- 101 Құдайбердиев Ш. Шығармалары / Құраст. М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, [А. Құдайбердиев]. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.

- 102 Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
- 103 Бартольд В.В. Сочинения. – М.: Наука, 1968. С. 119.
- 104 Жуынтаева З. Көне қыпшақ тілінің тарихынан // Қазақ тарихы. – 1994.– № 6. – 19–24 бб.
- 105 Ахметбекова А.К. Қожа Ахмет Йасауидің шығармашылығы: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1995. – 163 б.
- 106 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: 1959 – 556 б.
- 107 Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.
- 108 Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 140 б.
- 109 Азибаева Б.У. Казахские народные романтические дастаны. – Алматы: Ғылым, 1990. – 143 с.
- 110 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994.– 317 б.
- 111 Қыраубайқызы А. Шығыстық қисса-дастандар. – Алматы: Рауан, 1997. – 140 б.
- 112 Яссауи Қожа Ахмет. Хикметтер / Ауд. Әбіраш Жәмішұлы. – Алматы: Алматы-Қазақстан, 1995, – 128 б.
- 113 Яссавий Ахмад. Хикматлар / Нашр. тайерловчи, сузбоши ва изохлар муаллифи, тупловчи И. Хаккулов. – Тошкент: Адабиет ва санъат нашриети, 1991. – 256 б.
- 114 Шайхулисламұлы Жүсіпбек. Қисса ан-хазірет Расулның Миғражға барғаны бұ түрүр. – Қазан, 1901. – 23 б.
- 115 Жәңгірұлы Ш. Назым сияр Шәриф (Пайғамбардың ақ жолы туралы дастан) / Құраст. С. Құдышұлы. – Алматы: Санат, 1995. – 128 б.
- 116 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. –163 б.
- 117 Көпейұлы М.-Ж. Миғраж // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1994. – № 3. – 56–66 бб.
- 118 Кескіұлы Ғ. Сияри нәби (Хазірет пайғамбар ғалайһіс-саламның өмірбаяны) / Ауд. Халифа Алтай. – Аңқара, 1995. – 120 б.
- 119 Жолдасұлы А. Мәулид Шәріп. – Алматы: Арыс, 2000. – 186 б.
- 120 Шәді төре. Ибраһим пайғамбардың хикаяты. – Алматы: ЖШС: Қазақстан баспа үйі, 1999. – 88 б.
- 121 Игібайұлы Ә. Көк қошқар // Егемен Қазақстан. – 1999. – 12 қараша.
- 122 Мұсылман күнтізбесі. 2002 жыл / Құр. С. Қанатбайұлы. – Алматы: Жылнама, 2001. – 368 б.
- 123 Қисса Имам Ағзам / Дайындаған М. Шафиғи // Ислам әлемі. – 2003. – № 3. – 35-36 бб.; – № 4.– 23-25 бб.;– № 5.– 20-22 бб.;– № 27-29 бб.
- 124 Мұсылман күнтізбесі. 2001 жыл / Құр. С. Қанатбайұлы. – Алматы: Жылнама, 2000. – 368 б.

- 125 Шаһмарданұлы Кашафаддин. Хазірет Әлидің Жанәділ шаһарында төбелескені һәм қиссасы (қазақ тілінде). – Қазан: М.А. Чиркова үорсәләрiнiң табиғханасы, 1899. – 12 б.
- 126 Көлдәйбекұлы Е. Ұлағат сөзiм ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995. – 320 б.
- 127 Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры / Ред. алқасы Т. Әбдiрахманов ж.б. – Алматы: Жазушы, 1987. – 1-к.. – 160 б.
- 128 Құдайбердiұлы Ш. Жолсыз жаза / Құр. М. Мағауин. – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.
- 129 Хорезми. Махаббатнама / Ауд. А. Қыраубаева. – Алматы: Жалын, 1986. – 112 б.
- 130 Күмiсбаев Ө. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақ университетi, 1995. – 344 б.
- 131 Құран және Ғылым. Ислам ақиқат көзiмен қарағанда. – Алматы: Ислам кiтапханасы, 2003. – 160 б.
- 132 Торайғыров С. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1957. – 398 б.
- 133 Ақназаров Х. Философия тарихынан дәрiстер курсы. Алматы: Республикалық баспа кабинетi, 1992. – 110 б.
- 134 Ақырзаман кiтабы / Баст. Шәмсиддин Хусаинов. – Қазан: Император Университетi табиғханасы, 1906. – 16 б.
- 135 Радлов В.В. Алтын сандық / Құраст. С. Қасқабасов, К. Исләмжанұлы. – Алматы: Ана тiлi, 1993. – 256 б.
- 136 Климович Л.И. Құран туралы кiтап / Ауд. О. Оралбеков. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 272 б.
- 137 Шәрiп А.Ж. Қазақ поэзиясында ұлттық идеяның көркем бейнеленуi: генезис, эволюциясы және трансформациясы: Филол. ғыл. д-ры. дис. – Алматы, 2001. – 296 б.
- 138 Бұқар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары / Құраст. М. Жармұхамедұлы. – Алматы: Мұраттас, 1992. – 96 б.
- 139 Бабатайұлы Д. Шығармалары. – Алматы: Раритет, 2003. – 288 б.
- 140 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
- 141 Ақыр заман // Социалистiк Қазақстан. – 1935. – 22 қаңтар.
- 142 Ақыр заман (Албан Асан сөздерi) / Жинап, баспаға дайындаған I. Жансүгiров. – Қызыл-Орда: ҚКӘБ, 1934. – 103 б.
- 143 Наушабайұлы Н. Алаш. – Қостанай: ЖШС баспа үйi, 1997. – 192 б.
- 144 Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы: Бiлiм, 2000. – 368 б.
- 145 Досмұхамедұлы Х. Аламан / Құр. Ф. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керiмов. – Алматы: Ана тiлi, 1991. – 176 б.
- 146 Кәкiшев Т. Сын сапары: Монография. – Алматы: Жазушы, 1971. – 176 б.
- 147 Қыдыр Т. Орта ғасырдағы қазақ даласында ислами әдебиеттiң қалыптасуы: Фил. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2005. – 148 б.

- 148 Әдеби жәдігерлер. 20 томдық. 7-том: Сүлеймен Бақырғани. Ақырзаман / Құраст. Т.Қыдыр. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 480 б.
- 149 Қазыналы Оңтүстік. Т.35 (1-4-кітаптар). Бақырғани. Хикметтер. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. – 320 б.
- 150 Ахметбекова А. Қазақ әдебиетіндегі сопылық поэзия: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 312 б.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз

1. СҮЛЕЙМЕН БАҚЫРҒАНИДЫҢ
ҒҰМЫРНАМАСЫ

1.1. Сүлеймен Бақырғани – Ясауи мектебінің
көрнекті өкілі

1.2. “Хакім Ата кітабы” – Сүлеймен
Бақырғани туралы ғұмырнамалық хикаят

2. СҮЛЕЙМЕН БАҚЫРҒАНИДЫҢ
ӘДЕБИ МҰРАЛАРЫ

2.1. Жырмен жырланған хикметтер –
“Бақырғани кітабының” басты ерекшелігі

2.2. С. Бақырғанидың қисса-дастандары –
нәзира дәстүрінің қайнар көзі

2.3. “Ақырзаман кітабының” кейінгі ақындар
мұрасына тигізген әсер-ықпалы

Қорытынды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Ғылыми басылым

Н. Қ. Мәтбек

**СҮЛЕЙМЕН БАҚЫРҒАНИДЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫ**

Монография

Редакторы *А. Шуриева*
Компьютерде беттеген *Г. Шаккозова*
Мұқаба дизайны *А. Қалиева*

ИБ №

Басуға 12.09.2018 жылы қол қойылды. Формат 60x84 1/16.

Көлемі б.т. Тапсырыс №. Таралымы 50 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.